

2000 10 - 3 R-110
SZTE KÖNYVTÁR
Könyvtár
Számosítási
Szolgálat
2000. 10. 3.

VILÁGTÖRTÉNET

2000 tavasz-nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2000. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Szili Sándor: A “kolonizáció” problematikája az orosz és a szovjet historiográfiában	3
Halász Iván: A szibériai regionalizmus a cárizmus és az 1917–1920 közötti polgárháború idején	23
Kende Tamás: Kelet-európai közhelyeink történetéhez. Oroszország	42
Bodnár Erzsébet: A kiküzdött örökség. Jelizaveta Petrovna (I. Erzsébet) trónra jutása	59
V. Molnár László: Adalékok Orlay János oroszországi tevékenységéhez	73
Czövek István: M. N. Katkov és II. Sándor külpolitikája	82
SZEMLE	
Polskie mity polityczne XIX i XX wieku (Ism.: Lagzi Gábor)	88
Jonathan Haslam: The Vices of Integrity. E. H. Carr, 1892–1982 (Ism.: H. Haraszti Éva)	91
Isztoricseszkij opüt vzaimogyejstvija rosszijszkoj i germanszkaj szocialdemokratii (Ism.: Jemnitz János)	93
Sztalin i holodnaja vojna (Ism.: Alekszandr Sztikalin)	94

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 360,-Ft, példányonkénti eladási ára: 180,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17.,
Tel.: (42) 447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Sipos Erika
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F.v.: Módy Elek

A "KOLONIZÁCIÓ" PROBLEMATIKÁJA AZ OROSZ ÉS A SZOVJET HISTORIOGRÁFIÁBAN

"Oroszország története olyan ország története, melyet kolonizálnak. A kolonizáció kiterjedtsége együtt nőtt az állam területével. Hol apadva, hol erőre kapva ez az évszázados népmozgás napjainkban is folytatódik."¹ Vaszilij Kljucsevszkij századfordulón született, de azóta is gyakran idézett megállapítása a harmadik évezred előestéjén ismét jelentőségre tett szert az orosz történettudományban. Kevésbé ismert, hogy a fenti idézet egy Szergej Szolovjovtól származó kijelentés parafrázisa, amely eredetileg így hangzott: "A hatalmas kelet-európai síkságon, az Európa és Ázsia, az Észak- és Dél-Európa közötti nyitott keresztúton... megalakult az orosz állam... egy lakosságra és történelemre váró óriási szízföld: ... a régi orosz történelem olyan ország története, melyet kolonizálnak."² A "régi orosz történelem" (drevnyaja russzkaja isztorija) Szolovjov értelmezésében a III. Iván (1462–1505) uralkodásának kezdetéig – a nemzeti viszonyok végleges eltűnéséig – terjedő időszakot ölelte föl. Kljucsevszkij a kolonizációt, azaz a tágabban értelmezett migrációt, az orosz társadalom-, gazdaság- és politikátörténet sajátos folyamatát meghatározó legfontosabb körülmények egyikének tartotta, amit azzal is kihangsúlyozott, hogy a kolonizáció egymást követő fázisait választotta az orosz történelem periodizációjának alapjául.

A szakirodalomban régóta ismert, hogy a "kolonizáció" terminust Szergej Szolovjov honosította meg az orosz történettudomány fogalomtárában a 19. század derekán. Eddig azonban nem történt kísérlet – az orosz historiográfiában új korszakot nyitó – szolovjovi kolonizációs elmélet megszületésének metodológiai háttere, tudománytörténeti forrásai feltárására, sem a koncepció evolúciójának figyelemmel kísérésére.

Az orosz "kolonizációra" vonatkozó nézeteit Szolovjov rendszerezett formában az *"Oroszország története a legrégebbi időktől"* (*Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon*) című, 29 kötetes művének két részében, az 1851-ben megjelent I. kötet híres történetföldrajzi bevezetőjében, valamint az 1854-ben kiadott IV. kötet utolsó fejezetének végén fejtette ki, ahol összefoglalta a "régi orosz történelem" menetét a Moszkvai Oroszország kezdeti, III. Iván korabeli eseményeinek taglalása előtt. A "kolonizáció" kifejezést azonban *"Az orosz történelem áttekintése Nagy Péterig"* (*Vzgljad na isztoriju Rosszii do Petra Velikogo*) címen, 1851 tavaszán a moszkvai egyetemen megtartott előadásorozatában használta először. Az utóbb nyomtatásban is megjelent szöveget Vlagyimir Illerickij programadó jelentőségűnek nevezte, amennyiben tartalmazta az *"Oroszország története"* első 12 kötetében kibontott koncepció lényegi elemeit.³

Szolovjov 1844-ben tért haza az egyetemi tanulmányait megkoronázó kétesztendő nyugat-európai útvjáról. 1845-ben megvédte magiszteri, 1847-ben (mindössze 27 évesen) a doktori disszertációját. A többkötetesre tervezett *"Oroszország története"* anyaggyűjtéséhez és feldolgozásához – saját bevallása szerint – 1848-ban kezdett hozzá.⁴ A kolonizációs elmélet "fogantatása" Szolovjov munkásságában tehát az 1840-es évek második fele végére tehető. A fiatal professzor nem jelölt meg forrásmunkái között egyetlen olyan művet sem, amelyből a kolonizációs teória kidolgozá-

sakor közvetlenül mérített volna, azt tehát saját szellemi innovációjának tekintette. A különböző kútfökből eredő gondolat alkotóelemei azonban rekonstruálhatóak.

A “kolonizáció” latin–francia eredetű jövevényszó az orosz nyelvben. A 19. század közepén ritkán előforduló kifejezés. Sem az 1845-ben, sem az 1847-ben, sem az 1859-ben megjelent idegen szavak lexikona nem vette fel szócikkei közé.⁵ A német Heyse-féle általános szótár 1862-es orosz kiadása “valamely ország benépesítése” magyarázattal említi.⁶ A “kolonyiszt” (telepes), “kolonyija” (telep) kifejezések viszont valamennyi fent megnevezett szógyűjteményben megtalálhatók. Legkorábbi orosz nyelvű előfordulásuk egyike a II. Katalin trónra lépése után 1763-ban kibocsájtott manifesztum és az Orlov gróf nevére szóló rendelet (július 22.), melyek az Orosz Birodalomba áttelepülő külföldiek támogatásáról intézkednek.⁷

A “kolonizáció” kifejezéssel nem Szolovjov ismertette meg Oroszországot. A szó az 1840-es évek publicisztikájában a korabeli nyugat-európai gyarmatok életét, a gyarmatosítás történetét bemutató német, angol, francia művekről írt recenziókban már föl-fölbukkan olyan terminusként, amely az anyaországból a gyarmatokra irányuló kivándorlást, az ottani letelepedést és gazdálkodást (szinte kizárólag csak a földművelést) együttesen jelenti. Földműves parasztcsaládok – a kormányzat által szervezett szisztematikus – áttelepítése értelemben használja a “kolonizáció” kifejezést Pavel Nyebolszin az 1849-ben Szibéria meghódításáról megjelentetett, Jermakot népszerűsítő könyvében.⁸

A korabeli moszkvai és pétervári folyóiratok rendszeresen beszámoltak a párizsi, londoni, berlini társasági élet legfrissebb eseményeiről, a tudományos és a művészeti újdonságokról, a divatról. A “*Honi Feljegyzések*” (*Otyecsesztvennie Zapiszki*) című folyóirat 1845–1849 között recenzálta a virginiai angol telepek megalapításának történetét is tartalmazó, Friedrich von Raumer által Lipcsében megjelentetett “Történelmi Almanach”-ot,⁹ a washingtoni belga diplomáciai misszió első titkára, Straten Ponthos báró belgiumi bevándorlók életkörülményeit feldolgozó monográfiáját,¹⁰ fordításban közzétette William Prescott Mexikó és Peru spanyol meghódításáról írt műveit,¹¹ összeállítást jelentetett meg az USA-ról.¹² Az “*Olvasásra Szánt Könyvtár*” (*Bibliotjeka dlja Cstyenyija*) című folyóirat esszét publikált a Mexikó, illetve Anglia és az USA között Kalifornia megszerzéséért folytatott küzdeletről Felix Clavé tollából.¹³ Szolovjov, aki gyermekkorában élénken érdeklődött a világjárók útleírásai iránt,¹⁴ 1847-től rendszeresen közölt orosz történelmi témájú recenziókat (a kor szokásai szerint aláírás nélkül) a “*Honi Feljegyzésekben*”.¹⁵

A vámmisztikák szerint 1790–1845 között több mint kétmillió európai települt át csak az USA-ba, főként Angliából, Németországból és Belgiumból.¹⁶ A közgazdasági, szociális és gazdasági problémákkal együttjáró kivándorlási áradat megfélelítő mederbe terelése a nyugat-európai államok egyik problémája a 19. század közepén, és természetesen élénk érdeklődést váltott ki abban az Oroszországban, amely az észak-amerikai birtokaitól majd csak 1867-ben válik meg. A Brit Birodalom elsőként találta szembe magát a telepítéspolitikával, illetve a földbirtokviszonyok rendezésének dilemmájával. A két gyarmatügyi állami hivatalnok és ökonómus, Edward Gibbon Wakefield, valamint Herman Merivale polémiájából az 1840-es években új részdiszciplína bontakozott ki a “kolonizáció elmélete” (theory of colonization) néven az angol közgazdasági tudományban. Wakefield első, pamflet formájában névtelenül megjelentetett írása 1829-ben látott napvilágot “*Javaslat a Javaslat a Javaslattervezet Australasia Kolonizálásához*” (*Sketch of a Proposal for Colonising Australasia*) címen, amit hamarosan egy sorozat követett: “*Levelek Sydney-ből*” (*Letters from Sydney*).¹⁷ A későbbiek

során Wakefield az ezekben kifejtett gondolatait fejlesztette tovább és propagálta cikkeiben, tanulmányokban, parlamenti meghallgatásokon. Klasszikusnak számító műve azonban az 1849-ben publikált *“A kolonizáció elméletének áttekintése a Brit Birodalom jelen vonatkozásában egy államférfi és egy telepes közötti levelezésben”* (*A view of the Art of Colonization in present reference to the British Empire in letters between a statesman and a colonist*).¹⁸

A fegyenctelepek létesítését és az állami tulajdonú földek arisztokratáknak juttatását ellenző Wakefield szerint a gyarmatok virágzása az anyaország gazdasági érdekeit szolgálja. A kormányzat feladata olyan körülmények megteremtése, amelyek egyaránt biztosítják a kivándorlók tömegeinek felszívását és a folyamatos munkaerő-utánpótlást. Ennek érdekében a szűzföldek árát a kereslet-kínálat változásaitól függetlenül, mesterségesen magasra srófolt áron kell tartani, hogy a bevándorlók csak egy bizonyos idő eltelté után legyenek képesek telket vásárolni, és önállóan gazdálkodó farmerré válni. Addig bérmunkát végeznek. Az állami tulajdonú szűzföldek eladásából származó bevételek pénzalapot képeznek a további központosított és szervezett betelepítések költségeinek fedezésére.

E. G. Wakefield nézeteivel szemben “ortodox” álláspontonról lépett fel Herman Merivale az 1830/40-es évek fordulóján az oxfordi egyetemen tartott előadásaiban. Az anyaországi végrehajtó hatalom beavatkozásának hasznosságát és célszerűségét tagadva teljes önkormányzati szabadságot követelt a telepeseknek, valamint a gyarmatok földbirtokviszonyai szigorú központi szabályozásának megszüntetését. Szerinte ezen intézkedések hiányában a kolóniák gazdasági prosperitása lefékeződik, és az súlyos károkat okoz az anyaországgal kialakított közös piac fejlődésének.¹⁹

A “kolonizációt”, mint új terminus technicum, Wakefield és Merivale egyaránt szükségesnek tartotta elválasztani a korabeli mindennapos szóhasználatban előforduló tágabb jelentésétől (gyarmatosítás), és a latin eredetihez közelebb álló, szűkebb értelemben használva a fogalmat, olyan folyamatként definiálták, amely során az anyaországból végleges letelepedés céljából a gyarmatokra érkezett bevándorlók birtokba veszik és művelés alá vonják a szűzföldeket.

Nincs filológiai bizonyíték arra, hogy Szolovjov 1851 előtt ismerte volna a kortárs brit közgazdászok közötti polémiát. Az orosz történelem leírásakor alkalmazott “kolonizáció” terminus szemantikai tartalma – az általa használt értelemben – nélküli a gazdasági és szociálpolitikai mozzanatokat. A brit ökonómusok nézetei a kontinensen szűk szakmai körben terjedtek.²⁰ Oroszországba csak később, az 1850-es évek második felében, német közvetítéssel jutottak el, köszönhetően az orosz közgazdasági és gazdaságtörténeti gondolkodásra nagy hatással lévő Wilhelm Roscher e témának szentelt, az angol, francia, spanyol, latin és ógörög nyelvű szakirodalmat is felölelő: *“Gyarmatok, gyarmatpolitika és kivándorlás”* (*Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung*) című monográfiájának, amely első fejezete a “kolóniák”, a második és a harmadik a “kolonizáció” tipológiájával és történetével foglalkozik.²¹

Alekszandr Sztroganov gróf gyermekeinek házitanítójaként az ifjú Szolovjov beutazta Nyugat- és Közép-Európát. Berlinben ellátogatott a filozófus Friedrich Wilhelm Schelling, a történész Leopold Ranke, Friedrich Raumer, August Neander és a földrajztudós Karl Ritter előadásaira. Párizsban hallgatta Charles Lenormand-t és Jules Michelet-t, Prágában megismerkedett František Palackýval, Pavel Šafáříkkal.²² Visszatérése után a moszkvai egyetem “nyugatos” szellemi áramlatot képviselő professzoraihoz csatlakozott. Az egykorú történetfilozófiai, földrajz- és történettudományi eredményeket jól ismerő, latin, francia, német nyelvtudása mellett angolul is ol-

vasó Szolovjov a “kolonizáció” kifejezés átvételével a nyugat-európai tudományos és közéletben egyaránt használatos, hazájában viszont csak a művelt értelmiségi elit körében ismert, az orosz nyelvben ritkán előforduló, új kifejezést alkalmazott. De vajon mi készítette a terminológiai novációra, amikor maga a “régi orosz történelem” korai időszakára vonatkozó, önálló kutatásokat nem folytatott?

Szolovjovnak az “*Oroszország történetében*” kifejezett – a kortársakra a reveláció erejével ható – központi gondolata az volt, hogy az állam (autokrácia) az ősi közösségi-nemzeti viszonyok, valamint a fokozatosan helyükbe lépő, a földesúri magántulajdonon alapuló, új társadalmi viszonyok közötti küzdelem terméke. E küzdelem a vecse-elven működő “régi”, illetve a fejedelem által alapított – egy személyben irányított – “új” városok rivalizálásában fejeződik ki. A centralizáción és az egyeduralmon nyugvó társadalmi rend csírája Rurik meghívásakor jelenik meg, de a fejedelmi székhelyet Kijevből az északkelet-oroszországi Vlagyimir-Szuzdalba áthelyező Andrej Bogoljubszkij korától kezd megerősödni. Végérvényes győzelmet III. Iván uralkodása alatt, a Moszkvai Oroszországban arat. Ezzel az állam kialakulása válik az orosz történelmi folyamat organikus belső fejlődésének tárgyává. Azért az államtörténet kerül az ifjú professzor figyelmének fókuszába, mert a progressziót a műveltség és a tudás elterjedésével, minőségi változásával azonosítva, az államot tekinti a civilizáció hordozójának. Az utókor által számtalan aspektusban továbbfejlesztett és meghaladott, a szovjet érában marxista fogalomrendszerbe és formációelméletbe bújtatott, az államtörténetet központba helyező koncepció a mai napig domináns szemléletmód az orosz történettudományban.²³

Szolovjov gondolatmenete Hegel történetfilozófiájának és Ewers “nemzeti elméletének” szintézise volt.²⁴ Dmitrij Krjukov és Tyimofej Granovszkij fiatal professzorok előadásai nyomán a moszkvai egyetemi hallgatók az 1830/40-es évek fordulóján szinte kizárólag “hegeliánus kifejezésekben beszéltek”. Memoárjában Szolovjov úgy emlékszik vissza erre az időszakra, mint amikor a szellemi fejlődésére a német filozófus “mély benyomást”, Ewers pedig “korszakos jelentőségű” hatást gyakorolt.²⁵ Johann Ewers az 1826-ban Dorpatban (ma Tartu) megjelent, “*Az oroszok legősibb joga történelmi fejlődésében*” (*Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung*) című művében az első “*Orosz Törvénykönyv*” (*Russzkaja Pravda*) elemzése alapján az állam kialakulását a patriarchális szokások és a nemzeti jogviszonyok felbomlásából vezette le.

Az orosz történelmi fejlődés szolovjovi koncepciójában az Oroszország távoli, északkeleti szegletében, a Felső-Volga vidékén létrejött Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség kulcsfontosságú szerepet játszik, amennyiben itt alakulnak ki, majd erősödnek meg a magántulajdonú birtok (votcsina) és az egyeduralom elvén nyugvó, új társadalmi viszonyok, köszönhetően részben a fejedelmi alapítású városoknak, részben az eltérő természetföldrajzi környezet hatásának. E táj fokozatos betelepülésével veszi kezdetét az évszázados orosz kolonizációs folyamat.²⁶

Egy nép életét három körülmény befolyásolja állítja Szolovjov: karaktere, a természetföldrajzi környezet és a szomszéd népekhez fűződő viszonya.²⁷ Az első kettő szétválaszthatatlan, egymással kölcsönhatásban áll.²⁸ Az ember és a természet organikus kapcsolatának gondolata a német geográfustól, Karl Rittertől ered, akinek nézetei Oroszországban a század közepétől mind szélesebb körben hódítottak.²⁹ A szentpétervári Tudományos Akadémia tagja, Karl Ernst von Bauer 1848-ban publikált tanulmányában egyenesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a környezet és éghajlat sajátosságai predeterminálják nemcsak a különböző népek, de az egész emberi-

ség sorsát. Bauer összefüggést látott az Európából a gyarmatokra irányuló kivándorlás, illetve a természeti erőforrások végeessége között.³⁰ Granovszkij a moszkvai egyetem 1852. évi második szemeszterének ünnepélyes megnyitáskor elmondott híres beszédében szót emelt annak érdekében, hogy a történetírás kiszabaduljon a filológia és a jogtudomány szűk keretei közül, és átvegye a pozitív tudományok (mindenekelőtt az antropológia, etnográfia, geográfia) módszereit és eredményeit.³¹ A fiatal Szolovjov a korszellemhez hűen járt el, amikor – az orosz történészek közül elsőként – részletes természetföldrajzi bevezetővel látta el egyetemi előadásorozatát és az életműnek készülő *“Oroszország történetét”*.

Az előtanulmánynak szánt, 1848 júliusában íródott: *“Az orosz állam területe természetföldrajzának hatásáról a történelmére”* (*O vlijanyii prirodi russzkoj goszudarsztvennoj oblasztyi na jejo isztoriju*) című Szolovjov esszé két premisszát rögzít: 1) Állam és földrajzi tér között létezhet organikus kapcsolat, mint Oroszország esetében, mely történelme folyamán fokozatosan kitöltötte a földfelszín által meghatározott természetes határait. Területének növekedése belső, szerves fejlődés eredménye. 2) Régióit folyók és mellékfolyók kapcsolják össze. A vízhálózat természetes országútként funkcionál a népesség vándorlásakor.³² Az előbbi gondolat főként Ritter hatását tükrözi, az utóbbi Zoryjan Dolęga-Chodakowskitól származik.³³

Az orosz történelem sajtószereplését a “varég hódítás” elméletének elvetésére alapozó Mihail Pogogyint – egykori tanárát, utóbb kollégáját – Szolovjov nem tartotta komoly szaktekintélynek már egyetemi hallgatóként sem.³⁴ Az ember és természet organikus viszonyának ritteri felfogása és a hegeli történetfilozófia összekapcsolása Ewers jogtörténeti koncepciójával lehetőséget kínált a belletrisztikus indíttatása miatt a 19. század közepére tudományos szempontból már elavult karamzini *“Az orosz állam története”* (*Isztorija Goszudarsztva Rosszizszkogo*) meghaladására, ami Szolovjov célja volt.³⁵ Nyikolaj Karamzin az autokratikus monarchia születése pillanatának orosz földön a normann fejedelmek megjelenését tekintette, akik fokozatosan kiterjesztették hatalmukat az egymással viszálykodó keleti szláv törzsekre. Az orosz állam növekedése Karamzinnál fegyveres hódítások sorozata.³⁶ Ha azonban az államiság jogi attribútumaival és az ennek megfelelő társadalmi viszonyokkal rendelkező centralizált monarchiáról csak III. Iván korától beszélhetünk, akkor a “hódítás”-elmélet helyett más magyarázatra van szükség az orosz nép élettere kialakulásának bemutatásakor. Az eredetileg Henry Boulainvilliers által hazája vonatkozásában kifejlesztett teóriát (Franciaország históriája a hódító frankok és a meghódított gallok, illetve leszármazottaik küzdelmének története) az 1820-as években François Guizot és Augustin Thierry fejlesztette tovább, akiknek művei az orosz értelmiségre is nagy hatást gyakoroltak. Szolovjov ifjúkorában Guizot “hívének” vallotta magát.³⁷ Ez az elmélet azonban Gallia római provincia germán “meghódításából” indult ki, azaz egy létező államalakulat erőszakos lerombolásából. Ebből következően nem lehet “hódításnak” tekinteni olyan lakatlan vagy gyér népsűrűségű területek fokozatos elfoglalását, melyeken az államiságnak még a csirái sem fedezhetők fel. A gyarmatokra való kitelepüléssel megvonható történelmi párhuzam szinte önként kínálta Szolovjovnak a “kolonizáció” terminus bevezetését.

A történetelméleti konstrukción kívül szüksége volt az új koncepció alkalmazhatóságát alátámasztó konkrét kutatási eredményekre is. Szolovjov e téren Müllerre, de mindenekelőtt Nagyezsgyinre támaszkodott.

Nyikolaj Nagyezsgyin méltatlanul merült csaknem teljes feledésbe az orosz-szovjet historiográfiában. A 19. század első felében élt régészprofesszor és

néprajzkutató nevét a történeti földrajzot művelők egyik oroszországi előfutáraként szokták számon tartani a kézikönyvek, holott *“Az orosz világ történeti földrajzának vázlata” (Opit isztoricseszkoj geografii Russzkogo mira)*³⁸ című, 1837-ben publikált, rendkívül alapos tanulmánya korszakos jelentőségű a “kolonizációs elmélet” megszületése szempontjából. Antik szerzők, az orosz évkönyvek, kortárs geográfusok és szlavisták művei alapján, de mindenekelőtt a svéd Johan Andreas Sjögren által a szentpétervári Tudományos Akadémia megbízásából az oroszországi finnugor népek körében gyűjtött lingvisztikai adatok térképre vetítése révén, toponimiák elemzése segítségével Nagyvezsgyin elsőként bizonyította (az orosz tudósok közül) a keleti szlávok évszázadokon keresztül tartó, délnyugatról északkeletre húzódásának és széttelepülésének, a kelet-európai síkság finnugor őslakossága fokozatos elszlávosodásának elméletét. E békés, alapvetően erőszakmentesen zajló, a természetes asszimilációt is magában foglaló folyamatot Nagyvezsgyin “zaszelenyjejje”-nek (benépesülés, betelepítés) nevezte. Használta a “kolonizálni”³⁹ kifejezést is, de csak Szibéria és az észak-amerikai orosz telepek vonatkozásában, amelyek cári fennhatóság alá kerülését relatíve új jelenségnek, a keleti szláv őstörténet szempontjából indifferensnek tartotta, ezért a tanulmányban nem vizsgálta. Nagyvezsgyin számára a “kolonizáció” kifejezés szemantikai tartalma nélkülözötte az etnikai keveredés mozzanatát.

Gerhard Friedrich Müller *“A Szibériai Cárság leírása” (Opiszanyije Szibirszkogo Carsztva)* című 1750-ben Szentpéterváron oroszul megjelent monográfiája, de különösen az *“Orosz Történelmi Tár” (Sammlung Russischer Geschichte)* című periodika 1763-ban ugyanott kiadott német nyelvű köteteiben közölt további fejezetei az orosz kolonizációs folyamat oly annyira plasztikus képét tárják az olvasó elé, hogy Szolovjov párhuzamot von vele az *“Oroszország története”* első fejezetében: *“Az orosz birtokok terjeszkedése Szibériában, amelyről világos fogalmat alkotunk a ránk maradt emlékekből, jobb magyarázat ahhoz, hogy megértsük, miként terjeszkedtek az orosz birtokok az Urál hegygerincének eme oldalán is. (...) Itt egyetlen népet, egyetlen államot sem hódított meg más nép vagy állam abban az értelemben, amelyben rendszerint a hódítást értik a történelemben, egyszóval itt is, ott is, főként az ország benépesülése, kolonizációja zajlott.”*⁴⁰ Müller nem alkalmazta a “kolonizáció” kifejezést, de művének német nyelvű változatában a szibériai orosz (főként földműves) településeket a “colonie” szóval jelölte.⁴¹

Nézzük ezek után a fiatal Szolovjovnak az *“Oroszország története”* 1851-ben megjelent I., illetve az 1854-ben kiadott IV. kötetében kifejtett kolonizációs elméletét! A szerző leszögezi: az orosz történelem meghatározó jelensége, hogy az állam területi növekedése során hatalmas kiterjedésű, lakatlan földeket foglal el, és benépesíti azokat. A folyamat főként “kolonizáció” formájában zajlik, azaz a szláv lakosság újabb és újabb telepes csoportokat választ ki magából, amelyek egyre keletebbre hatolnak. A kolonizáció a finnugor népek lakta északon békésen zajlik, mert a földművelő szlávok és a halász-vadász finnugorok életmódja kiegészíti egymást. Délkeleten a sztyeppei nomád hordákkal, illetve az ország végein megtelepedő, állami kötöttségeket nem tűrő, “félleg barbár” lakossággal (kozákok) szemben azonban a telepesek állandó harcban állnak.⁴² A keleti szláv lakosság folytonos mozgásban van, mert a természet gazdagsága és érintetlensége miatt a legkönnyebb megélhetési módot keresi. Azonnal továbbáll, ha létfenntartási gondjai támadnak, vagy a biztonságát veszély fenyegeti. A fejedelmek egyfelől kedvezményekkel ösztönzik az új területek művelés alá fogását, másfelől igyekeznek visszatartani parasztjaikat az elvándorlástól.⁴³

Szolovjov ezután világtörténelmi folyamatba ágyazza az orosz kolonizációt: "Ily módon a két faj, melyek Európa új történetét alakítják, a szláv és a germán, felosztva maguk közt az európai talajt, a történelem eljövendő színterét, ellentétes irányban haladnak. A germánok útja északkeletről délnyugatnak, a szlávoké fordítva, délnyugatról északkeletre vezet."⁴⁴ E terjeszkedést a professzor a korabeli gyarmatosításhoz hasonlítja: "A történelem hagyta örökül Európa valamennyi népének, hogy településeket létesítsenek a világ más tájain, elterjesztve ott a kerdeténységet és a civilizációt. A nyugat-európai fajok arra ítéltettek, hogy ezt a küldetést tengeri úton hajtsák végre, a keleti faj, a szláv pedig, hogy szárazföldön."⁴⁵ Szolovjov siet előrebocsátani: a fejszével, kaszával és ekével járó orosz telepes munkája nyomán meghódított táj nem tekinthető gyarmatnak, mivel nem választja el tenger az anyaországtól, és mert kezdettől fogva szerves részévé vált az orosz államnak, noha egy pillanatig sem veszítette el teljes mértékben szűzföldjellegét.⁴⁶

Az egykorú publicisztika és szaksajtó vegyes fogadtatásban részesítette az "Oroszország története" első kötetét. Bíráló, dicsérő, sőt maró gúnyal⁴⁷ megírt recenziók egyaránt születtek. A kritikusok elsősorban a mű vezérgondolatára koncentráltak: az orosz történelmi folyamat lényege az állam kifejlődése a nemzeti viszonyokból. Kiemelten foglalkoztak a földrajzi tényezők meghatározó szerepének hangsúlyozásával, ami a szokatlan újítások egyike volt. A "kolonizáció" jelentőségének konstatálása az orosz történelmi folyamatban kezdetben kevésbé vonta magára a recenzensek figyelmét. Még Konsztantyin Kavelin sem tért ki a "kolonizációs teória" értékelésére az első kötetről írt ismertetésében,⁴⁸ holott egy évtized múlva már saját történelmi koncepciójának egyik kulcselemévé teszi, kidomborítva benne az etnikai keveredés mozzanatát a nagyorosz nép birodalomalkotó képességének jelentősége szempontjából.⁴⁹

A Pogogyin szerkesztette "A Moszkvai" (*Moszkvityjanyin*) című folyóirat kritikususa hevesen védelmezte a karamzini hagyományt, és kifejezte kétségét a tekintetben, hogy a szlávok megjelenése és széttelepedése a finnugorok lakta területeken békésen zajlott volna. A fegyveres hódítás (zavojevanyije) tényét megcáfolhatatlannak vélte, amivel szemben nem találta elégséges érvnek a finnugor államiság létezésének hiányát.⁵⁰ Az egyetemi professzorok lapjának tartott "Moszkvai Közlöny" (*Moszkovszkie Vedomosztyi*) 1851/146-os számának cikkírója a vitában Szolovjov mellé állt. Válaszában "A Moszkvai" recenzense leszögezte: "Szibéria elfoglalása a legmeggyőzőbb módon bizonyítja, hogy ezt az országrészt fegyverrel szerezték meg, nem pedig békés kolonizáció révén. (...) A békés betelepülés tézisének tarthatatlansága enélkül is nyilvánvaló."⁵¹

A "kolonizációs teória" azonban gyorsan tért hódított az orosz tudományos gondolkodásban és köztudatban, aminek magyarázata a probléma társadalmi-politikai aktualitásán kívül (lásd az 1861-es jobbágyfelszabadításról, illetve – vele összefüggésben – az obscsináról, a parasztok költözéséről, a birtokviszonyokról és a kormányzati telepítéspolitikáról folytatott polémiákat) a nyugat-európai pozitivisták áramlatok (főként az antropologizmus, naturalizmus) és közgazdasági elméletek hatása, valamint az orosz sajtószerűség eszméjének általánossá válása volt. Nyikolaj Csernisevszkij 1854-ben megjelent recenziójában Szolovjov érdemének ismerte el a kolonizáció jelentőségének feltárását, bár vitatta a folyamat – szerinte – túlhangsúlyozott szerepét az orosz történelmi fejlődésben.⁵² Alekszandr Herzen az európai államokkal szembeállítva Oroszország területi gyarapodását, azt emelte ki 1857-ben,

hogy az nem emigráció és gyarmatosítás következménye, hanem az ország magjából tovaterjedő széttelepülés eredménye.⁵³

Szolovjov 29 kötetből álló kapitális műve 1851–1879 között folyamatosan, évente jelent meg. Az eltelt több mint harminc esztendő alatt a szerző történelem-szemlélete érthetően nem maradt változatlan, ami nyomot hagyott az életmű belső architektonikáján és a kifejtés koncepcionális következetességén is.⁵⁴ Szolovjov részben Henry-Thomas Buckle hatása alatt, részben polemizálva vele,⁵⁵ pályafutásának vége felé átértékelte a “kolonizációnak” az orosz történelmi folyamatban játszott szerepéről vallott felfogását. Amíg a kolonizáció az “ifjú” Szolovjovnál pozitív érték-hordozó azáltal, hogy megteremti a nemzeti jogviszonyok felbomlásának és a magántulajdonú nagybirtokokon alapuló centralizált államiság létrejöttének előfeltételeit a nagyfejedelmi székhely északkeletre kerülésével, addig az “idős” Szolovjov az orosz történelmi fejlődés szempontjából negatív hatást tulajdonít a kolonizációnak, amennyiben az perspektivikusan “kimerítette az emberi erőforrásokat”, hozzájárult a rendkívül alacsony népsűrűség, a permanens migráció kialakulásához, akadályozta a földmagántulajdon elterjedését,⁵⁶ a bérmunka alkalmazását (röghözkötési törekvések), végeredményben pedig relatíve alacsony technikai-kulturális fejlettségi szinthez, a nyugat-európai keresztény civilizációtól való elmaradáshoz, az autochton vonások felerősödéséhez vezetett.⁵⁷ Élete végén Szolovjov eljutott ahhoz a gondolathoz, amit az “eurázsiai eszmei áramlat” képviselői az 1920-as években zászlajukra tűznek: “Oroszország határállam, Európa pereme, vagy gyepű Ázsia irányából. Oroszország e periferiális helyzetének – magától értetődően – döntő hatással kellett lennie a történelmére.”⁵⁸

A szolovjovi kolonizációs elmélet első továbbgondolási kísérlete Sztjepan Jesevszkij⁵⁹ nevéhez fűződik, aki a kazanyi egyetemen (1857), utóbb a moszkvain (1864) tartott előadásában új nézőpontból igyekezett megközelíteni a problémát. Jelentőségét tekintve a kolonizációs folyamatból kiemelte az európai Oroszország északkeleti részén lezajlott folyamatot, mivel az orosz nép szerinte itt szerezte meg azokat a tapasztalatokat, amelyek segítségével utóbb végrehajtotta a déli sztyeppövezet elhódítását a nomádoktól. Északkelet-Oroszország kolonizációja azonban oly korai periódusban zajlott le, amelyből alig maradtak fenn források. A történetek rekonstruálásához az összehasonlító nyelvészetet, a néprajzot és az antropológiát kell segítségül hívni. Jesevszkij az orosz és finnugor etnikai keveredést világtörténelmi jelentőségűnek tartotta. Annak bizonyítékát látta benne, hogy az emberiség fejlődésének élvonalát reprezentáló európai keresztény civilizáció elterjesztése Euráziában békés úton, erőszak, rabszolgaság és egész népcsoportok kiirtása nélkül is megvalósítható. Jesevszkij elvetette a szociáldarwinizmus túlzásait, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Földön csupán egy emberi faj létezik.⁶⁰ Elképzelhetőnek vélte viszont, hogy különféle emberfajták keveredéséből új típus jöhet létre, és az orosz történettudományban először vetette fel a kérdést: a finnugor, mongol, türk és a szibériai őslakosság több évszázados asszimilálása során europid vonásait átörökítő “nagyorosz” nép vajon megőrizte-e szláv jellegét, avagy új etnikumnak tekintendő?⁶¹

Konsztantyin Kavelin, az “államjogi iskola” Szolovjov és Csicserin mellett másik kiemelkedő képviselője felkapva e gondolatszálát, kiegészítette egy újabb kérdéssel: “A nagyorosz ág kialakulásában, szétköltözésében és a finnek eloroszosításában rejlik az orosz nép – eddig valamiképp homályban maradt és csaknem elfeledett – belső, intim története, holott éppen ez adja a kulcsot az orosz történelem egész menetének megértéséhez. (...) Vajon a nagyoroszok és a nyugat-orosz törzsek [azaz az

önálló államiság megteremtésére képtelen beloruszok és ukránok – Sz. S.] közötti különbségeket az új talajon, évszázadok során ható, eltérő életkörülmények okozták, avagy a telepesek fokozatos elkeveredése a finnugor egyedekkel?”⁶² A válasz megadásához szükséges források hiányában Kavelin mindkét komponensnek – a földrajzi környezet befolyásának és az etnikai elegyedésnek – egyforma jelentőséget tulajdonított a moszkvai állam létrejöttében, illetve az északi tájak kolonizációjában erejét felemészítő orosz nép péteri reformokig tartó intellektuális tespedtségében.

Kavelin nyomán Konsztantyin Besztuzsev-Rjumin 1867-ben kísérletet tett az orosz kolonizáció tipologizálására.⁶³ Négy, időben egymást követő típust állapított meg: 1) a társadalmi kötöttségektől mentes kalandor elemek (“brodnyiki”, “uskujnyiki”, kozákok) pionír életmódja; 2) a kolostorok tevékenysége; 3) az egyházi szakadárok mozgalma; 4) a kormányzati telepítéspolitika. Besztuzsev-Rjumin a népi kezdeményezésű, spontán kolonizáció elsőbbsége mellett foglalt állást a fejedelmek és az állam szerepvállalásával szemben.

Szolovjovnak a nyugat-európai és az oroszországi tudományos diszciplínák eredményeire támaszkodva megfogalmazott kolonizációs koncepcióját Nyikolaj Danyilevszkij az önálló szláv-orosz kultúrkör egyetemes civilizációs jelentőségét manifesztáló, saját történetfilozófiai rendszer megalkotásához használta fel. Az 1860-as évek második felében írt “Oroszország és Európa” (*Rosszija i Jevropa*) című munkájában⁶⁴ a hódítás-elmélet elvetését és az orosz kolonizáció békés jellegét bizonyítékként állította a latin–germán népek “túlfejlett individualizmusával” és “agresszivitásával”, illetve a szlávok “veleszületett humanizmusával” jellemzett mentalitásbeli különbségekből fakadó, eltérő történelmi viselkedési mód igazolására.⁶⁵

A történetfilozófiai és történetelméleti megközelítésekkel párhuzamosan az 1850-es évektől megjelentek az orosz tudományban a kolonizációval kapcsolatos nyugat-európai közgazdasági tézisek is. A téma jobbágyfelszabadítással összefüggő aktualitása miatt az Orosz Földrajzi Társaság gazdaságpolitikai bizottsága 1861 március-áprilisában három nyilvános ülést szentelt a kolonizáció elméleti és gyakorlati kérdéseinek, különösképp a nyugat-európai tapasztalatok oroszországi alkalmazási lehetőségének. A polémia főként akörül forgott, hogy a kormányzat vállaljon-e szerepet, és ha igen, milyen a föld nélküli parasztok áttelepítésében a központi kormányzóságokból a perifériákra. Amíg Ivan Vernadszkij a népi kolonizáció felkarolása mellett, addig Vlagyimir Bezobrazov ellene érvelt, arra hivatkozva, hogy az áttelepülés támogatásával (a földbőség miatt) az extenzív mezőgazdaság konzerválódását segítik elő, amikor az orosz gazdaságnak éppen az intenzív földművelési formákra való áttérésre volna szüksége.⁶⁶ A vitában Wilhelm Roscher fentebb már említett munkáján kívül egy másik alapművére: “A népgazdaság rendszere” (*System der Volkswirtschaft*)⁶⁷ is hivatkoztak, amely első kötete orosz fordításban 1860-ban, a második 1869-ben jelent meg.

Afanaszij Scsapov, Jesevszkij egykori kazanyi tanítványa 1860–1863 között a “területi-föderációs” elmélet kidolgozásának szentelte figyelmét. A kolonizációt elsőként használta az állami centralizáció történetével szemben az orosz nép történetének bemutatására. Szerinte a több évszázados spontán népi migráció a 17. század eleji “zavaros időszakig” (szmuta) sajátos jegyeket felmutató, önálló területi-etnográfiai egységek kialakulásához vezetett, amelyek a Romanovok megválasztásával szövetségre léptek egymással. Ekkor kezdődött az állam dominanciájának fokozatos kialakulása a társadalom felett. Munkásságának következő, 1863–1876 közötti szakaszában Scsapov éles fordulatot tett a történelemkutatás természettudományos alapokra

helyezése felé, amivel kiérdemelte az utókortól az “orosz Buckle” titulust. Pályafutásának e szakaszában mintegy egyesítette az orosz kolonizáció antropológiai és gazdaságtörténeti aspektusait. A nyugat-európai fejlettségi szinthez viszonyított orosz elmaradottság okát a nagyorosz nép intellektuális fejlődésének I. Péter koráig tartó hosszú stagnálásában látta, amit a rideg természetföldrajzi környezet fiziológiai hatásával és az ázsiai népekkel való faji keveredés negatív következményeivel magyarázott. Felhasználva Roscher azon fejtegetését, miszerint az extenzív termelési mód az alacsony, az intenzív pedig a magasabb kulturális-fejlettségi szinttel párosul,⁶⁸ Scsapov a több évszázados orosz népmozgást előbb az észak-eurázsiai erdőségek zoológiai erőforrásait kimerítő rablógazdálkodás,⁶⁹ utóbb az alacsony népsűrűségű, hatalmas területeken folytatott extenzív földművelés⁷⁰ eredményeként írta le. Feltételezése szerint a kolonizációval együttjáró szakadatlan faji keveredés új fiziológiai tulajdonságokkal rendelkező, sajátos etnográfiai népcsoportot hozott létre Szibériában.⁷¹

Az 1879-ben elhunyt Szolovjov helyét a moszkvai egyetem katedráján Vaszilij Kljucsevszkij foglalta el. 1871 óta a Szergijev-Poszadban lévő Hittudományi Akadémián, 1872-től a Moszkvai Leányfőiskolán is tanított. Alekszandr Zimin szerint Kljucsevszkij ebben az időszakban kezdte kidolgozni az orosz történelem rendszerezett előadásához szükséges jegyzeteit, amelyek többszöri átdolgozás után először 1904 és 1910 között jelentek meg nyomtatásban *“Előadások az orosz történelemről”* (*Kursz russzkoj isztorii*) címmel. Noha a köztudatba mélyen beleivódott az a felfogás, miszerint Kljucsevszkij az idős Szolovjov legkiemelkedőbb tanítványa, majd történeti koncepciójának továbbfejlesztője volt, Zimin meggyőzően bizonyította,⁷² hogy az ifjú Kljucsevszkij történetiszemléletét az 1860-as esztendőekben Jesevszkij, Scsapov, Buszlajev és Csernisevszkij nézetei befolyásolták, míg a szolovjovi-csicserini hatás csupán az 1870/80-as évektől vált dominánssá, nyilvánvalóan az oktatói tevékenységgel összefüggésben.

Kljucsevszkij figyelmét Jesevszkij hívta fel a Szoloveckij-kolostor Kazanyban őrzött okmánytárára. Az 1872-ben magiszteri értekezésésként megvédett *“A szentek életrajza mint történelmi forrás”* (*Zsityija szvjatih, kak isztorieszskij isztocsnik*) témája kezdetben abból a szempontból érdekelte Kljucsevszkijt, hogy a hagiográfiákban miként tükröződik az orosz európai Észak kolonizációja, és csupán később változott a disszertáció forrástani elemzéssé. A professzor Zimin által feldolgozott személyes archívumában megőrződtek a mű első fejezetének vázlatai. Ezekben Kljucsevszkij így vélekedett a kolonizációról: *“Nem az állam kezdeményezte és irányította az orosz népesség mozgását annak valamennyi következményével egyetemben. Az állam jelentős mértékben maga volt e vándorlás eredménye, amely meghatározta földrajzi kiterjedtségét és belső jellegének számos vonását is. (...) Ahhoz, hogy teljes képet alkothassunk a régi Oroszország területeiről, ismerni kell e vidékek természetföldrajzi körülményeit és sajátosságait.”*⁷³ Ez az egyértelműen cschapovi hatást tükröző gondolat vált Kljucsevszkij előadásáiban az orosz történelem periodizációjának alapjává.

Kljucsevszkij “történész-szociológusnak” vallotta magát, kihangsúlyozva ezzel, hogy elődeitől eltérően nem az állam, hanem a társadalom fejlődését – miként megfogalmazta –, “az emberi együttélés formáinak változását” tekinti a történelmi folyamat valódi tartalmának.⁷⁴ Az “emberi együttélés alkotóelemei” szerinte a földrajzi környezet, a társadalom és a személyiség, amelyek egymással kölcsönhatásban állnak. Az orosz történelem “sajátosságát” a társadalmi fejlődésre ható alkotóelemek specifikus keveredésével magyarázta.⁷⁵ Az orosz történelem gazdasági, társadalmi és politikai

vetületének közös bázisa az évszázados népmozgás, amelyben kifejeződik az orosz ember különleges viszonya hazájához.⁷⁶ “A szláv lakosság (...) nem fokozatosan, népszaporulat révén terjedt el a síkságon, nem szétköltözve, hanem átköltözve, madár módjára vidékről vidékre röppenve. (...) Minden egyes helyváltogatáskor új, a frissen elfoglalt táj természetföldrajzi sajátosságaiból és az új külső viszonyokból fakadó körülmények befolyása alá került. (...) Ezek a helyi sajátosságok és viszonyok a nép minden egyes új elhelyezkedésekor életének specifikus irányt, különleges alkatot és jelleget szabtak. Oroszország története olyan ország története, melyet kolonizálnak.”⁷⁷ Az orosz múltat – a kolonizációs folyamat egymást követő “állomásainak” megfelelően – Kljucsevszkij négy korszakra osztotta: 1) a Dnyeper-vidéki Rusz (8–13. század); 2) a Felső-volgai Rusz (13–15. század közepe); 3) a Moszkvai Rusz (15. század közepe – 17. század második évtizede); 4) az orosz birodalom kora (a 17. század második évtizedétől).⁷⁸

Kljucsevszkij kutatásai az orosz társadalom- és gazdaságtörténet fontos részproblémáira irányultak, de a kolonizáció kérdéskörét külön nem vizsgálta. Kiemelkedő tanáregyénisége és előadásainak nyomtatásban megjelent változatai azonban mély nyomot hagytak a moszkvai egyetem falai közül kikerülő generációk történelemszemléletében. Pavel Miljukov, az első tanítványok egyike, 1912-ben így emlékezett vissza professzorára: “A kolonizáció számunkra is, és utódaink számára is, az orosz történelem alapvető tényezője» marad. (...) A sémához azonban V. O. Kljucsevszkijnek csak e monumentális jelenség egyes epizódjaira volt szüksége, és nem mindig a legnagyobb és leghitelesebb epizódokra. (...) A bennünket kielégítő általános séma főként történelmünk első évszázadainak bemutatásakor diadalmaskodik. Minél tovább haladunk az időben, ezek az általános keretek annál kevésbé képesek átfogni a jelenség részleteit. (...) Türelemre van szükség, és várni kell, amíg a régészet, a topográfiai nomenklatúra, a nyelvészet és esetleg az antropológia feltárják nekünk e titok relytélyét. Mindezek az anyagok nem álltak V. O. Kljucsevszkij rendelkezésére, és részben nincsenek a mi birtokunkban sem.”⁷⁹

A parasztok elvándorlása a szabad földterületekkel rendelkező perifériákra a századforduló Oroszországában égető társadalompolitikai problémává vált. Az 1889-ben hozott, a spontán költözés volumenének korlátozását célzó törvény nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a cári kormányzat kénytelennek bizonyult taktikát változtatni. A transzszibériai vasútvonal építéséhez szükség volt munkáskézre. A belügyminisztérium keretei között 1896-ban felállították a kolonizációs politikával és gyakorlati kivitelezésével foglalkozó Áttelepítési Főosztályt (Pereszelenceszkoje Upravlenyje), ami szervezett mederbe igyekezett terelni a főként Szibériába és Turkesztánba irányuló migrációt.

A fiatal Georgij Vernadszkij 1913–1915 között három tanulmányt szentelt Szibéria meghódítása kérdéseinek.⁸⁰ Érdeklődését a téma iránt az a gondolat ébresztette fel, amely szerint az Urálon túli orosz előnyomulás megismeréséből következtetéseket lehet levonni a birodalom európai részein egykor lezajlott analóg folyamatokra. A szibériai kolonizáció hajtóerejét a zsákmányoló vadgazdálkodásban és az extenzív földművelésben látta. Az emigrációs években Vernadszkij az “eurázsiai” eszmei áramlat történeti koncepciójának kidolgozója lett. Az orosz kolonizáció az “eurázsiai” történeti paradigmában úgy jelenik meg, mint az orosz nép természetes alkalmazko-

dása az eurázsiai “fejlődési térhez”, amit annak “belső logikája” diktál.⁸¹ A folyamat alapvetően békés jellege az eurázsiai népek hasonló politikai mentalitásának, azaz egyfajta “eurázsiai öntudat” létezésének tudható be.⁸²

Pavel Miljukovnak az 1890-es években pozitivistá szellemben és tudományos ismeretterjesztő formában írt műve, a “*Vázlatok az orosz kultúra történetéhez*” (*Ocserki po isztorii russzkoj kulturi*) az orosz társadalmi fejlődést alkotó fő folyamatokat tárgyalta. A kolonizációt az orosz történelem egész időszakán áthúzódó, olyan jelenségként értelmezte, amely sem területi, sem etnikai vonatkozásban nem zárult le, ellentétben Nyugat-Európával, ahol a migráció és a néppé válás nagy vonalakban a 8–9. századra befejeződött.⁸³ A kezdetleges és extenzív gazdálkodási formák dominanciája mellett ez a permanens mozgás kölcsönöz az orosz történelmi fejlődésnek “szélsőségesen elementáris” és “abszolút sajátzerű” jellegét.⁸⁴ Miljukov az emigráció idején gyökeresen átdolgozta, és a korabeli tudományos eredményeket beépítve, önálló kutatássá fejlesztette a “*Vázlatok*” 1937-ben, illetve 1964-ben (posthumus) megjelent I. kötetének első és második részét. Az “eurázsiaiak” kulcsfogalma, a “fejlődési tér” használatának átvételével az orosz történelmi folyamatot antropogeográfiai alapra helyezte. Koncepciójának új eleme a természetföldrajzi környezet, az etnogenezis és a társadalmi folyamatok organikus kapcsolatának kihangsúlyozásában volt. Az orosz kolonizáció Nyugat-Európa-hoz viszonyított “megkésetttségét” az oroszországi “fejlődési terek” retardatív hatásával magyarázta.⁸⁵

Az orosz kolonizációra vonatkozó történetelméleti koncepciók fejlődése mögött, melyekre a századforduló után egyre jelentősebb hatást gyakorolt a német antropogeográfiai és geopolitikai gondolkodás, a 19. század végén még elmaradtak a problematikát levéltári forrásbázis alapján feldolgozó konkrét kutatások. Ez utóbbiak sorából kiemelkednek Nyikolaj Firszov és Georgij Peretjatkovics (Volga-vidék), Dmitrij Bagalej (Don és Dnyeper medencéje), valamint Pavel Bucinszkij (Szibéria) művei.⁸⁶ A 20. század elején a kolonizációt lokális méretekben, helytörténelmi összefüggésekben föltáró művek száma ugrásszerűen megnőtt.

Az 1920-as évek elején a fiatal szovjet állam népgazdasági szükségletei igényt támasztottak a peremvidékek természeti kincseinek tervszerű kiaknázására és az emberi erőforrások “ésszerűbb” elosztására, ami e térségek kolonizációjának történelmi feldolgozását is inspirálta. Az északi Tengeremellék (Pomorje), illetve Szibéria múltjának kutatását a Szovjet-Oroszországban maradt “polgári” történészekre, Szergej Platonovra, Szergej Bahrusinra, Alekszandr Andrejevra bízta.⁸⁷ Ezzel párhuzamosan Matvej Ljubavszkij professzor kísérletet tett az orosz nép kialakulása szempontjából fontos terület – az egykori moszkvai állam európai része – szlávok általi fokozatos benépesülése és különböző régiói Moszkva uralma alatti egyesülése folyamatának kolonizációs megközelítésben vizsgált konkrét és részletes összefoglalására.⁸⁸ Monográfiájának megírásakor elsősorban az 1908/09-es tanévben a moszkvai egyetemen tartott történetföldrajzi előadásaira támaszkodott.⁸⁹ Ljubavszkijnek az orosz kolonizációról alkotott felfogása nem haladta meg elődeinek koncepcióit. A kolonizáció okainak feltárása – szerinte – az orosz történelem “kardinális kérdésére” ad választ. A legfontosabb okok között a belháborúkat, a külső támadások előli menedék keresésének szándékát, a népességnövekedést, az extenzív

* “Fejlődési tér” (mesztorazvityije) az a természetföldrajzi környezet, amely sajátosságai rányomják a helyegüket az ott élő emberi közösségek fejlődésére. Az “eurázsiaiak” értelmezésében az egykori Orosz Birodalom természetes határai foglalják magukban az ún. “eurázsiai fejlődési teret” – Sz. S.

gazdálkodási formákat és a kolostorok megjelenését elősegítő remete életmódot tartotta számon. Ljubavszkij úgy vélte, hogy az Orosz Birodalom összterületének csupán 10%-a (Finn-ország, a Baltikum, Turkesztán déli sávja és a Kaukázus) tekinthető fegyveres hódításnak, míg a fennmaradó 90% esetében a békés kolonizáció kapcsolta az adott régiót az anyaországhoz.⁹¹

A "polgári" történészekkel szemben az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején elkövetett repressziók nyomán átmenetileg megszűnt az orosz "kolonizáció" problémájának kutatása.⁹¹ A bolsevikok ellenszenva a "kolonizáció" iránt Marx és Lenin elvi elutasítására vezethető vissza. Karl Marx a "A tőke"-ben külön fejezetet szentelt a "kolonizáció elmélete", különösen Wakefield és Merivale nézetei éles bírálatának.⁹² Lenin számos írásában érintette az oroszországi telepítéspolitikai árnyoldalait. "A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" (*Razvityije kapitalizma v Rosszii*) című munkájában a Kaukázust, Szibériát, Közép-Ázsiát, sőt az európai Oroszország déli és keleti periferiáit is – gazdasági értelemben – az iparilag fejlett központi kormányzóságok gyarmatának minősítette.⁹³ Az agrárkérdés megoldásával összefüggésben több ízben nyilvánította azon véleményét, miszerint a parasztok áttelepítésének célja a nagybirtokrendszer védelme, a szociális feszültségek csökkentése és a nemzetiségek lakta területek russzifikációja.⁹⁴

A NEP-korszakban azonban – a gazdasági újjáépítés sikere érdekében – a bolsevik párt rákényszerült a kolonizációval kapcsolatos álláspontjának revideálására. Az Áttelepítési Főosztály a Földművelésügyi Népbiztosság illetékességébe került. 1922–1929 között a Közoktatásügyi Népbiztosság irányítása mellett egy kolonizációs kutatóintézet is működött különböző elnevezések alatt.⁹⁵ 1925-ben törvényerejű rendelet született a Volga-vidék, Szibéria és a Távol-Kelet "tervszerű benépesítésére".⁹⁶ Az autonóm helytörténeti intézményhálózat felszámolása⁹⁷ és a "Platonov akadémikus ügye" kapcsán 1931-ben elítélt leningrádi és moszkvai "polgári" történészek (köztük Ljubavszkij, Bahrusin, Andrejev) száműzetése egyértelműen jelezte, hogy a továbbiakban a pártnak nincs szüksége a szellemi pluralizmusra.

Az 1920-as évek kora marxista szovjet történetírást Mihail Pokrovszkij nevével szokás fémjelezni. Pokrovszkij militáns attitűdje a történelmi materializmust teljességgel alárendelte a szovjet állam előtt álló aktuálpolitikai és ideológiai feladatoknak.⁹⁸ Az "Orosz Birodalom – a népek börtöne" téziséből kiindulva a keleti szlávokat "gyarmatosítóknak" minősítette, akik erőszakkal maguk alá gyűrték és asszimilálták az őshonos népeket. "Nagy-Oroszország a bennszülöttek csontjain épült fel" – írta 1930-ban.⁹⁹ A cári hódításokat (Szibéria, Kaukázus, Turkesztán) "gyarmatoknak" tekintve a 19–20. századi orosz kolonizációs politikát Pokrovszkij teljes egészében azonosította a portugál és holland típusú gyarmatosítással, annak "rabló" céljaival és az extenzív profithajzával,¹⁰⁰ melyek következménye a nyugat-európaiktól elmaradó orosz fejlettségi szintet eredményező kezdetleges gazdálkodási formák konzerválódása lett.¹⁰¹ A történelem mozgatóereje – állította – az osztályharc. A cárizmus gyarmatosító politikája összefogásra kényszerítette a központi területek és a periferiák elnyomottjait nemzeti-felszabadító küzdelmükben. Ezzel a vulgármarxista koncepcióval bevégződött a "polgári" orosz történetírás kolonizációs elméletének trónfosztása.

A "sztálini fordulat" utáni Szovjetunióban olyan történelemszemléletre volt szükség, amely a világfejlődés folyamatába ágyazva tudományosan igazolja az 1917-es bolsevik hatalomátvétel bekövetkeztének objektív törvényszerűségét, azaz szakít a Pokrovszkij-féle "viszonylagos orosz elmaradottság", valamint az "orosz nemzeti nihilizmus" gondolatával. Sztálin, Zsdanov és Kirov 1934-ben írt, de csak 1936-ban

publikált “megjegyzései” ideológiai útmutatóul szolgáltak az új történelmi koncepció kidolgozásához: “Olyan tankönyvre van szükségünk (...) ahol a Szovjetunió népeinek történelme nem szakad el az ősszeurópai történelemtől, és egyáltalán a világtörténelemtől.”¹⁰² Az új koncepció központi elemei közé tartozott az orosz “gyarmatosító politika” (kolonyialnaja polityika) egyöntetűen negatív értékelése helyett annak civilizatorikus tartalmának pozitív kiemelése és a “szovjet patriotizmus” szellemének élesztése. A meghódított területeken az orosz parasztság vált – az őslakossághoz képest – magasabb rendű termelési és hétköznapi kultúra közvetítőjévé.¹⁰³ Ez az ideológiai-politikai szükséglet kedvező befogadó közeget teremtett a kolonizációs folyamat új dimenzióba állításához.

1946-ban jelent meg Viktor Sunkov korszakos jelentőségű műve, a “*Vázlatok Szibéria kolonizációjának 17. századi és 18. század eleji történetéből*” (*Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri XVII – nacsale XVIII vekov*), amely a nyugat-szibériai levéltári forrásokat dolgozta fel, és az első olyan monográfia volt a szovjet történettudományban, amely egy régió földműves kolonizációját egyáltalán és teljes körűen vizsgálta. A szerző szerint a “központosított, soknemzetiségű orosz állam” kialakulása során fokozódó kizsákmányolás kényszerítette a parasztok tömegeit Szibériába, főként a központi területeken lévő magánföldesúri és állami birtokokról, valamint az északi Tengermellékről. A kolonizáció alapvetően békés körülmények között zajlott, hozzájárult a helyi termelőerők fejlődéséhez, és ezáltal pozitív hatást gyakorolt az őslakosságra.¹⁰⁴ Az 1956-ban publikált nagydoktori értekezésében Sunkov Kelet-Szibériára is kiterjesztette ezeket a következtetéseket.¹⁰⁵ A forrástanilag igényesen kidolgozott és részleteiben hiteles elemzés az általánosítás szintjén magán hordozta a pártideológia által megkövetelt kliséket (pl. a feudalizmus azonosítását a jobbágyrendszerrel, vagy az osztályharc szerepének eltúlzását a migráció kiváltó okai között). Éppen a szakmai felkészültség és a “pártosság” e sajátos ötvöződése emelte Sunkovot a szovjet agrártörténetírás első számú képviselőjévé, koncepcióját pedig sokáig megkérdőjelezhetetlen “akadémikus” állásponttá. A békés földművelők alakjában tetet ölt az orosz kolonizáció a Szovjetunió kialakulása és kohéziója szempontjából fontos történelmi fenoméné vált. Sunkov egy 1959-es felszólalásában ezt így fogalmazta meg: “Kétségtelen, hogy a soknemzetiségű orosz állam szilárdsága – miként a feudalizmus idején, úgy az azt követő periódusokban is – ezzel a problémával áll összefüggésben. Az orosz parasztság széttelpedése az új területeken, az orosz munkásosztály átvándorlása más területekre vitathatatlanul előmozdította soknemzetiségű köorzeteink szoros közeledését egymáshoz.”¹⁰⁶

A sunkovi tétel alátámasztása regionális kutatásokkal a szovjet történészek fontos feladata lett. Ezzel párhuzamosan a kolonizáció egyéb faktorainak (pl. a prémvadászat, kereskedőtoke jelentősége)¹⁰⁷ tanulmányozását a kultúrpolitika vagy nem ösztönözte, vagy hátráltatta, mint a meghódított területek pacifikálását biztosító, közigazgatási és adóbehajtási feladatokat ellátó fegyveresek, az ún. “szolgáló emberek” gazdasági szerepének vizsgálata esetében is.¹⁰⁸ A nyugati russzisztikával vívott ideológiai küzdelem¹⁰⁹ miatt az 1950-es évek végétől a tudományos értelmében egyre ritkábban használt “kolonizáció” terminus fokozatosan kiveszett a szovjet történészek fogalomtárából. Az 1960-as évektől kiszorította – a tartalmával nagyjából adekvát – “benépesítés és gazdasági művelés alá vonás” (zaszelenyje i hozjajsztvennoje oszvojenyje) kifejezés.

A sunkovi koncepció ideologikus elemeinek meghaladásához a forrásbázis jelentős kiszélesítésére és módszertani újításra volt szükség. Ez az érdem Vagyim

Alekszandrov nevéhez fűződik. Az 1964-ben publikált: *“A 17. századi – 18. század eleji Szibéria orosz lakossága”* (*Russzkoje naszelenyje Szibiri XVI – nacsala XVIII v.*) című értekezésében a Kara-tengertől a Szaján hegységig terjedő, hatalmas jenyiszejszki terület gazdag levéltári anyagának aprólékos elemzése, régészeti leletek és néprajzi adatok összevetése segítségével bizonyította, hogy a szláv telepések főként az európai Oroszország északi részén lévő Tengermellék vidékéről vándoroltak több évszázad alatt szibériai lakóhelyükre. A migrációt elzetben a zsákmányoló jellegű prémvadászat ősztönözte, és csak a vadállomány elapadása után fordult az orosz kolonizáció iránya a jenyiszejszki tájegység déli, földművelésre alkalmas területei felé, s alakultak ott ki az extenzív földműveléssel foglalkozó, tengermelléki típusú települések.¹¹⁰ Pomorje lakossága azonban az államnak adózó, szabad paraszti státusú volt, nem ismerte a földesúri elnyomást. Alekszandr Preobrazsenszkij kutatásai szintén azt igazolták, hogy a szibériai orosz paraszti bevándorlás motivációi között a jobbágyterhek előli menekülés erősen eltűzött.¹¹¹ Alekszandrov elméletének végső igazolásához meg kellett találni a Tengermelléket és Szibériát összekötő kolonizációs folyamat közbülső állomásának nyomait az Urál európai lábánál. Ezt a feladatot a történelem szakmai irányítása alatt egy néprajzkutatókból álló munkacsoport hajtotta végre az 1980-as években. Az eredményt *“A Permből Szibériába vezető utakon. Fejezetek a 17–20. századi észak-uráli parsztság néprajzából”* (*Na putyjah iz Zemli Permszkoy v Szibir. Ocserki etnografii szevernouralszkogo kresztjansztva XVII–XX vv.*) címmel tették közzé.¹¹²

A “peresztrojka” idején a szovjet történészek egy csoportja elérkezettnek látta az időt a “kolonizáció” terminus tudományos “rehabilitálására”,¹¹³ ám ez a kísérlet a Szovjetunió összeomlásáig nem járt eredménnyel. Az 1991 után beköszöntő szellemi pluralizmus a marxista történettudományi tradíciók egyidejű továbbélése mellett serkentőleg hatott az új problémafelvetések és megközelítési módok keresésére. Intenzívvé vált az orosz historiográfia klasszikusainak újradiadása. A moszkvai egyetem 1996-ban megjelentette egykori rektorának, Matvej Ljubavszkijnek – a professzor életében kéziratban maradt – monumentális összefoglalását: *“Az orosz kolonizáció történetének áttekintése a legrégebbi időktől és a 20. századig”* (*Obzor isztorii russzkoj kolonyizacii sz drevnyejsih vremjon i do XX veka*).¹¹⁴

A szovjet utóállamok megjelenése az orosz történelmi kolonizációval ellentétes folyamatot indított el: az orosz ajkú lakosság részleges visszavándorlását, esetenként menekülését, főként a közép-ázsiai köztársaságokból. Az aktuális társadalmi probléma történelem szakmai reflexiójának tekinthető Vlagyimir Kabuzan 1996-ban publikált monográfiája, amelyben a szerző az orosz nép etnikai-politikai határainak kialakulását vizsgálja a 18–19. századi lélekszám és migráció dinamikájának tükrében.¹¹⁵

A kolonizációs elmélet továbbfejlesztéséhez azonban Leonyid Milov munkássága járult hozzá leginkább. Az orosz történelmi fejlődés Nyugat-Európától viszonyított “elmaradásának” koncepcióját valló moszkvai tanszékvezető egyetemi tanár Szergej Szolovjov és Afanaszj Scsapov gondolatához visszanyúlva új szempontból elemezte a természetföldrajzi viszonyoknak a gazdálkodási feltételeket determináló hatását. Az oroszországi éghajlat zordsága (rendkívül rövid termelési ciklus) és a talaj rossz minősége lehetetlenné tették az intenzív mezőgazdasági kultúra kialakulását, ezért a parasztagzdaságok által előállított “együttes többletermék” az orosz történelem egész menete során relatíve alacsony maradt, abszolút értékű növekedését csak a lélekszám (munkaskéz) gyarapodása és a termőterület extenzív bővítése révén lehetett biztosítani. Ez a szükségszerűség kényszerítette ki a lakosság szüntelen vándorlását,

de az állam hódító politikáját is. Az inkorporált területek öslakosságával szemben tanúsított viszonylagos türelem oka, a genocídium hiányának magyarázata éppen az emberi erőforrások minél teljesebb kihasználására való rászorultság volt.¹¹⁶ Az 1980-as évek végétől érlelődő koncepcióját Milov az 1998-ban megjelent, *“A nagy orosz földműves és az orosz történelmi folyamat sajátosságai” (Velikorusszkij pahar i oszobennosztyi rosszijszkogo isztoricseszkogo processza)* című művében teljesítette ki.¹¹⁷

*

Az orosz kolonizáció történeti koncepciója az eltelt százötven év alatt jelentős változáson ment keresztül. A nyugat-európai tudományos eredmények transzplantációjával született teória kibontakozására a századfordulóg elsősorban a korabeli történetfilozófiai-történetelméleti konstrukciók voltak döntő hatással, míg a századforduló utáni fejlődésében a forrásbázis folyamatos szélesítésére és új szempontú elemzésére támaszkodó konkrét kutatások váltak dominánssá. A premarxista orosz történettudomány politikai előítélektől mentesen, olyan tágan értelmezett fogalomként kezelte a “kolonizációt”, amely magában foglalta a permanens népmozgást, a lakatlan vagy gyér népsűrűségű területek meghódítását és gazdasági művelés alá fogását, az etnikai keveredést, az anyagi és szellemi kultúra mentalitásformáló elegyedését. A “polgári” historiográfusok e jelenséget az orosz történelem sajátserűsége és a nyugat-európai fejlődéshez viszonyított megkésettsége egyik okaként tartották számon, s fontos szerepet tulajdonítottak neki a birodalom felépülésében, kohéziójában.

A szovjet történészek mesterségesen leszűkítették a kolonizáció fogalmát. Kezdetben a tudományos szakkifejezés szemantikájától idegen, ideológiai-politikai tartalommal ruházták fel, majd jelentését a migrációra és a szűzföldek gazdasági hasznosítására korlátozták. A folyamat komponensei közül a szláv parasztság és a földművelési kultúra kutatását preferálták, amely a Szovjetunió nemzetiségeit maga körül egyesítő orosz nép világtörténelmi küldetésének szimbólumává változott. A szovjet történészek érdeme azonban, hogy a levéltári forrásanyag korábbiakhoz képest sokkal jelentősebb volumenű feltárása, a társadalom- és agrártörténeti problémák szisztematikusan és aprólékos feldolgozása eredményeként a pártideológiai abrncsokat fokozatosan lefeszítették a kolonizáció elméletéről. A koncepció számos elemét sikerült új módszerek alkalmazásával továbbfejleszteni és stabil forrásbázisra helyezni. A “kolonizáció” a mai orosz történettudományban ismét az orosz történelmi fejlődés “különösségét” magyarázó jelenségekör egyik fontos eleme.

Jegyzetek

1. V. O. Kljucsevszkij: Kursz russzkoj isztorii. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah. Tom I. Moszkva, 1987. 50.
2. Sz. M. Szolovjov: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Tom IV. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v voszennadcatyi knyigah. Knyiga II. Moszkva, 1988. 631.
3. V. Je. Illerickij: Szergej Mihajlovics Szolovjov. Moszkva, 1980. 85.
4. Sz. M. Szolovjov: Moi zapiszki dlja gyetyej moih, a jeszli mozsno, i dlja drugih. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Kny. XVIII. Moszkva, 1995. 631.
5. Lásd: Karmannij Szlovar inosztrannih szlov, vosedsih v szosztav Russzskogo jazika, izdavajemij Nyikolajem Kirilovim. Vipuszka pervij. Szankt-Petyerburg, 1845. 117.; Szpravocsnij Enciklopedicseszkij Szlovar. Izdanyije K. Krajja. Tom 6. Csaszty 2. Szankt-Petyerburg, 1847. 776–

- 777.; Objasznyityelnij szlovar inosztrannih szlov, upotrebljajemih v russzkom jazike. Izdal V. Ny. Uglov. Szankt-Petyerburg, 1859. 69.
6. Polnij szlovar inosztrannih szlov, vosedsih v szosztav russzkiego jazika. Vipuszk vtoroj. Szankt-Petyerburg, 1862. 239.
  7. Polnoje szobranijije zakonov Rosszijszkoj imperii sz 1649 g. Tom XVI (1762–1765). Szankt-Petyerburg, 1830. 312–316.
  8. *P. I. Nyebolszin*: Pokorenyje Szibiri. Isztoricseszkoje issledovanyije. Szankt-Petyerburg, 1849. 104.
  9. Lásd a "Historisches Taschenbuch, herausgegeben von Friedrich von Raumer. Leipzig. 1845." részletes recenzióját. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 38. N. 2. Szankt-Petyerburg, 1845. Otgyel "Inosztrannaja Lityeratura". 23–55.
  10. Lásd a "Recherches sur la Situation des émigrants aux États-Unis de l'Amerique du Nord, par le baron A. von der Straten Ponthos" recenzióját. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 50. N. 1. Szankt-Petyerburg, 1847. Otgyel "Inosztrannaja Lityeratura". 24–26.
  11. Az "Otyecsesztvennie Zapiszki" 1848-as és 1849-es számaiban több részben, folyamatosan.
  12. Szevero-Amerikanszkije Szovejnyionnie Stati. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 52. N. 5–6. Szankt-Petyerburg, 1847. 1–50.
  13. Mekszika. Isztoricseszkiy ocserk otosenyj jejo k Szevernoj-Amerike i k Jevrope do 1846 g. Szatyja Feliksza Klave. In: Biblioteka dlja Cstyenyija. Tom 81. 1847. Mart, Szankt-Petyerburg, 41–66.
  14. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 533.
  15. Uo. 631.
  16. Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 50. N. 1. 1847. 25.
  17. Lásd *Lloyd Prichard* bevezető tanulmányát. In: The Collected Works of Edward Gibbon Wakefield. Ed. by Lloyd Prichard. Glasgow–London, 1968. 13.
  18. A view of the Art of Colonization in present reference to the British Empire in letters between a statesman and a colonist. Ed. by (one of the writers) *Edward Gibbon Wakefield*. (1849) Reprints of economic classics. New York, 1969. 513.
  19. Lectures on colonization and colonies, delivered before the University of Oxford in 1839, 1840, and 1841, and reprinted in 1861 by *Herman Merivale*. London, 1928. 274.
  20. *A. I. Vaszilcsikov*: Zemlevlagyenyije i zemlegelyije v Rosszii i drugih jevropejszkih goszudarsztvah. Tom 2. Szankt-Petyerburg, 1876. 884.
  21. *Wilhelm Roscher*: Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. Leipzig und Heidelberg, 1856. 2–59.
  22. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 577., 582–583., 587–588.
  23. *V. A. Alekszandrov*: Puty v isztoriju, putyi v isztorii. Moszkva, 1998. 109.
  24. *I. D. Kovalcsenko–Sz. Sz. Dmitrijev*: Isztorik Szerzej Mihajlovics Szolovjov. Jego zszizny, trudi, naucsnoje naszledszstvo. In: *Sz. M. Szolovjov*: Szocsinyenyija v voszennadcatyi knyigah. Kny. I. Moszkva, 1988. 31.
  25. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 572–573.
  26. *V. Je. Illerickij*: i. m. 111.
  27. *Sz. M. Szolovjov*: Nacsala Russzkoj Zemli. In: Szocsinyenyija v voszennadcatyi knyigah. Knyiga XVII. Moszkva, 1996. 706.
  28. *Uó.*: Nabljagyenyija nad isztoricseszkoj zsziznyju narodov. In: Uo. 7.
  29. Egykori diákja, Nyikolaj Frolov az általa szerkesztett többkötetes földrajzi szöveggyűjteményben közölte Ritter előadásainak válogatását és a fő művének (Erdkunde) részleteit. Lásd: Magazin Zemlevgyenyija i Putyesesztvij. Geograficseszkiy Szbornyik. Tom II. Moszkva, 1853.; A szentpétervári Orosz Földrajzi Társaság az 1850-es évektől kiadta a "Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen oder allgemeine Geographie" (1818–) egyes köteteinek orosz fordítását "Zemlevgyenyije Azii Karla Rittera. Geografija sztran nahogyjascsihszja v nyeposzredsztvvennih szosenyijah sz Rosszijeju" címen.
  30. *Karl Makszimovics fon Ber*: O vlijanyii vnyesnyej prirodii na szocialnie otosenyija otgyelnih narodov i isztoriju cselovecsesztva. In: Karmannaja knyizska dlja ljubitelyej zemlevgyenyija, izdavajemaja ot Russzkiego Geograficseszkoego Obscsesztva. Szankt-Petyerburg, 1848. 230., 233.
  31. *Ty. Ny. Granovszkij*: O szovremennom szosztajanyii i znacsenyii vszeobszcej isztorii. In: Zszurnal Minyisztyersztva Narodnogo Proszvescsenyija. Csaszty 47. 1852. Otgyelenyije II. 12–14.
  32. *Sz. M. Szolovjov*: O vlijanyii prirodii russzkoj goszudarsztvennoj oblasztyi na jejo isztoriju. In: Otyecsesztvennie Zapiszki. Tom 69. 1850. N. 4. (Aprel), Otgyelenyije II. 229–244.
  33. *Z. Dolenga-Hodakovszkij*: Putyi szoobszcsenyija v drevnyej Rosszii. (Közli M. P. Pogogyin). In: Russzkij Isztoricseszkiy Szbornyik, izdavajemij Obscsesztvom isztorii i drevnosztyej Rosszijszkih. Tom I. Moszkva, 1837. 1–50.
  34. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 567–570., 573., 594., 600.
  35. Uo. 39.

36. *Ny. M. Karamzin*: Isztorija Goszudarsztva Rosszjiszkiego. Tom I. Moskva, 1989. 52., 99–101., 163., 387–388., 391.; Tom II–III. Moskva, 1991. 171.
37. *Sz. M. Szolovjov*: Moi zapiszki... 584.
38. *Ny. I. Nagyezsgyin*: Opit isztoriceszkoi geografii Russzkiego mira. In: Biblioteka dlja Cstnyenija. Szankt-Peterburg, Tom XXII. Csaszty 2. 1837. Otyyelenyje III. 27–79.
39. Uo. 39.
40. *Sz. M. Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevneysih vremjon. Tom I. In: *Uő.*: Szocsinyenija v vozszemnadcaty knihah. Knyiga I. Moskva, 1988. 58.
41. Különösen a 8. fejezetben. Lásd: Sibirische Geschichte. Achten Buch. In: Sammlung Russischer Geschichte. Des achten Bandes. Drittes Etüd. St. Petersburg, 1763. 200., 218., 223., 224., 234., 237., 239., 242., 244., 246., 251.
42. *Sz. M. Szolovjov*: Vzgljad na isztoriju usztanovlenija goszudarsztvennogo porjadka v Rosszii do Petra Velikogo. In: *Uő.*: Szocsinyenija v vozszemnadcaty knihah. Knyiga XVI. Moskva, 1995. 29., 35.
43. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. I. 58.
44. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. IV. 631.
45. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. I. 58.
46. *Uő.*: Isztorija Rosszii. Tom. IV. 631.
47. A recenzió szerzője valószínűleg O. I. Szenkovszkij. In: Biblioteka dlja Cstnyenija. Tom 109. Szankt-Peterburg, 1851. Szentyabr. Csaszty 1. Otyyel V. 37–86.; Tom 110. Nojabr. Cs. 1. 1–22.; Tom 110. Cs. 2. Gyekabr. 23–51.
48. Kriticeszkaja sztatyja K. D. Kavelina na "Isztoriju Rosszii sz drevneysih vremjon". Szocsinyenija Szergeja Szolovjova. Tom I. M., 1851. In: *K. D. Kavelin*: Szobranije szocsinyenij. Tom I. Szankt-Peterburg, 1897. 413–508. oszlop. (Eredeti megjelenés: "Otyecsesztvennie Zapiszki". 1851. Kny. 12.)
49. *K. D. Kavelin*: Miszli i zametki o russzkoi isztorii. In: Szobranije szocsinyenij. Tom I. 598–613. oszlop. (Eredeti megjelenés: Vesztnyk Jevropi. 1866. Kny. 2.)
50. Recenzija na "Isztoriju Rosszii sz drevneysih vremjon". Tom I. Szocsinyenije Szergeja Szolovjova. In: Moszkvityjanyin. Moskva. 1851. N. 18. Szentyabr, Knyiga 2. 338–339.
51. Moszkvityjanyin. Moskva, 1851. N. 24. Gyekabr, Knyiga 2. 595–596.
52. *Ny. G. Csernisevskij*: Recenzija na IV. Tom "Isztorii Rosszii sz drevneysih vremjon" Szergeja Szolovjova. In: Polnoje szobranije szocsinyenij. Tom 2. Moskva, 1949. 401.
53. *A. I. Gercen*: Piszmo k Dzsuzeppe Maccini o szovremennom polozsenii Roszii. In: Polnoje szobranije szocsinyenij i piszem. Tom VIII. Petrograd, 1919. 410.
54. *L. V. Cserepnyin*: Sz. M. Szolovjov kak isztorik. In: *Sz. M. Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevneysih vremjon. Knyiga I. Moskva, 1959. 34.
55. *Sz. M. Szolovjov*: Nabljuenyija nad isztoriceszkoi zszisznju narodov. In: *Uő.*: Szocsinyenija v vozszemnadcaty knihah. Knyiga XVII. Moskva, 1996. 7–16. (Eredeti megjelenés a "Vesztnyk Jevropi" folyóiratban 1868–1876 között.)
56. *Uő.*: Nacsala russzkoi zemli. In: Szocsinyenija. Knyiga XVII. 708., 733–735. (Eredeti megjelenés a "Szbornyk goszudarsztvennih znanyij" című tanulmánykötetben 1877–1879.)
57. *Uő.*: Ob isztoriceszkom dvizsenii russzkiego narodonaszelenija. Szankt-Peterburg, 1867. 10., 22.
58. *Uő.*: Nacsala russzkoi zemli. 709.
59. Életraját lásd a barát és pályatárs tollából: *K. Besztuzsev-Rjumin*: Sztyepan Vasziljevics Jesevskij. Biograficeszkij cserk. In: Szocsinyenija Sz. V. Jesevskogo. Csaszty I. Moskva, 1870. I–LXXXVII.
60. *Sz. V. Jesevskij*: O znacsenii rasz v isztorii. In: Szocsinyenija Sz. V. Jesevskogo. Csaszty I. 108–114.
61. *Uő.*: Russzkaja kolonizacija szeverovosztochno kraja. In: Szocsinyenija Sz. V. Jesevskogo. Csaszty III. Moskva, 1870. 610–611. Az 1857-ben Kazanyban tartott előadás első közlése: Vesztnyk Jevropi. Tom I. (Mart) 1866. 211–263.
62. *K. D. Kavelin*: Miszli i zametki o russzkoi isztorii. In: Szobranije szocsinyenij. Tom I. Szankt-Peterburg, 1897. 599., 603. oszlop. (Első közlés: Vesztnyk Jevropi. 1866. Knyiga 2.)
63. *K. Besztuzsev-Rjumin*: O kolonizacii velikorusszkiego plemenii. In: Zszurnal Minisztversztva Narodnogo Proszvescsenyija. Szankt-Peterburg, Csaszty 134. (Maj) 1867. 776–784.
64. *Ny. Ja. Danyilevskij*: Rosszija i Jevropa: Vzgljad na kulturnie i polityiceszkie otnoszenija szlavjanszkiego mira k germano-romanszkomu. Izd. 6-oe., Szankt-Peterburg, 1995. 18–43. (Első megjelenés: a "Zarja" c. folyóiratban 1869/70.)
65. Russzkaja Filozofija. Malij Enciklopediceszkij Szlovar. Moskva, 1995. 150–153.

66. Szobranijje ot 11 marta 1861 g. polityiko-ekonomicseszko komityeta pri Imperatorszkom Russzkom geograficseszkom obszcseszve. In: Vek. Szankt-Petyerburg, N. 15. (12 aprilja) 1861. 3.; Szobranijje ot 22 marta 1861 g. In: Vek. N. 21. (31 maja) 1861. 2.
67. *Wilhelm Roscher*: System der Volkswirtschaft. Bd. 1–5. Stuttgart, 1854–1894.
68. *Uő.*: Bd. 2. Stuttgart, 1860. 62–97.; *A. P. Scsapov*: Isztoriko-geograficseszkoje raszpregyelenijje russzko narodonaszelenijja. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Tom 2. Szankt-Petyerburg, 1906. 235–236.
69. *A. P. Scsapov*: Zoologo-geograficseszkie i umszvennie uszlovija poszelenij v Rosszii. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Tom 2. 265–364. (Eredeti megjelenés: Russzkoje Szlovo. 1865/6–7–8–9.)
70. *Uő.*: Isztoriko-geograficseszkoje raszpregyelenijje russzko narodonaszelenijja. In: Szocsinyenyija. Tom 2. 182–264. (Eredeti megjelenés: Russzkoje Szlovo. 1864/8–9–10.)
71. *Uő.*: Etnograficseszakja organyizacija russzko narodonaszelenijja. In: *Uő.*: Szocsinyenyija. Tom 2. 365–397. (Eredeti közlés: Biblioteka dlja Cstyenyija. 1864/1.)
72. *A. A. Zimin*: Formirovanyije isztoricseszkih vzgljadov V. O. Kljucsevskogo v 60-e godi XIX v. In: Isztoricseszkiye Zapiszki. Tom 69. Moszkva, 1961. 178–196.
73. *Uo.*: 192.
74. *V. O. Kljucsevskij*: Kursz russzkoj isztorii. In: *Uő.*: Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah. Moszkva, 1987. 34.
75. *Uo.*: 45.
76. *Uo.*: 51.
77. *Uo.*: 49–50.
78. *Uo.*: 50–53.
79. *P. Miljukov*: V. O. Kljucsevskij. In: V. O. Kljucsevskij. Harakterisztiki i vospominanyija. Moszkva, 1912. 193–194.
80. *G. V. Vernadskij*: O dvizsenii russzkih na vosztok. In: Naucsnij Isztoricseszki Zszurnal. Tom 1. Vipuszki 2. N. 2. Szankt-Petyerburg, 1913. 52–61.; *Uő.*: Protivyv szolnca. Raszprosztranyenyije russzko goszudarsztva k vosztoku. Moszkva, 1914. 26.; *Uő.*: Goszudarevi szluszsilije i promislennie ljugyi v Vosztocsnoj Szibiri XVII veka. In: Zszurnal Minyisztyersztva Narodno Goszveszcsenyija. Novaja szerija. Cszaszy LVI. Petrograd, 1915. april. 332–354.
81. *Uő.*: Nacsertanyije russzkoj isztorii. Cszaszy I. Praga, 1927. 12.
82. *Uő.*: Opit isztorii Jevrazii sz polovini VI veka do nasztojaszcsego vremeni. Berlin, 1934. 131.
83. *P. Ny. Miljukov*: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi. Cszaszy I. (2-oje izd.), Szankt-Petyerburg, 1896. 52.
84. *Uo.*: 216.
85. *Uő.*: Ocserki isztorii russzkoj kulturi. Tom I. Cszaszy 1–2. Moszkva, 1993. 528.
86. *Ny. A. Firszov*: Inorodcseszkoje naszelenijje prezsnego Kazanszko carisztva. Kazany, 1870.; *G. I. Peretjatkovics*: Povolzsje v XV i XVI vekah. (Ocserki iz isztorii kraja i jego kolonyizacii). Moszkva, 1877.; *P. Ny. Bucinszkij*: Zaszelenijje Szibiri i bit pervih jejo naszelnikov. Harkov, 1889.; *D. I. Bagalej*: Ocserki iz isztorii kolonyizacii sztyepnoj okraini Moszkovszko goszudarsztva. Moszkva, 1887.; Általános összefoglalás és irodalmat lásd P. Ny. Miljukov tollából a “Kolonyizacija Rosszii” szócikk alatt. In: Enciklopedicseszki Szlovar. (Brokgauz-Jefron) Tom 30. Szankt-Petyerburg, 1895. 740–746. (Reprint kiadása 1991.)
87. Pregyiszlovije. In: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szevera. Vipuszki 1. Petrograd, 1922. 5.; *Sz. F. Platonov*: Proszoje Russzko Szevera. Ocserki po isztorii kolonyizacii Pomorja. Petrograd, 1923. 79.; *Sz. V. Bahrusin*: Isztoricseszki ocserk zaszelenijja Szibiri. In: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szevera i Szibiri. Vipuszki 2. Petrograd, 1922. 18–83.; *Uő.*: Szibirszkije szlobodcsiki (Iz isztorii kolonyizacii Szibiri). In: Trudi Goszudarsztvenno kolonyizaciiionno naucsno-isszledovatjelszko insztyituta. Tom 2. Moszkva, 1926. 127–138.; *Uő.*: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVI i XVII vv. Moszkva, 1927. 199.; *A. I. Andrejev*: Ocserki po isztoacsnyikovegyenyiju Szibiri. Vipuszki 1. (XVII vek). 2-oje izd., iszpr. i dop., Moszkva–Leningrad, 1960. 280.
88. *M. K. Ljubavszkij*: Obrazovanyije osznoznoj goszudarsztvennoj tyerritorii velikorusszkoj narodnosztyi (Zaszelenijje i objegyinyenyije centra). Leningrad, 1929. 175.
89. *Uő.*: Isztoricseszakja geografija Rosszii v szvjazi sz kolonyizacijej. Moszkva, 1909. 405.
90. *Uo.*: 3.
91. *V. Sz. Bracsjov*: “Gyelo akagyemika Sz. F. Platonova”. In: Voproszi Isztorii. 1989. N. 5. 117–129.; *Sz. A. Piontkovszkij*: Velikorusszakja burzsuaznaja isztoriografija poszlednyego gyeszjatyiletijja. In: Isztorik-Marksziszt. Tom 18–19. 1930. 157–176.; *Ny. L. Rubinszejn*: Klasszovaja borba na isztoricseszkom frontye. Ivano-Voznyeszszk, 1931. 58.; Szerzej Fjodorovics Platonov i “Gyelo Platonova”. In: Szovjetszka Isztoriografija. Pod. red.: Ju. Ny. Afanaszjevskij. Moszkva, 1996. 215–239.

92. *K. Marx–F. Engels*: Szocsinyenyija. Izd. 2-oje. Tom 23. Moskva, 1960. 774–784.
93. *V. I. Lenin*: Polnoje Szobranije Szocsinyenyij. Izd. 5-oje. Tom 3. Moskva, 1967. 593–595.
94. *Uő.*: Znacsenijje pereszelenicseskogo gyela. In: Poln. Szobr. Szocs. Tom 23. Moskva, 1961. 103–104.; *Uő.*: Pereszelenicseskij voprosz. In: Poln. Szobr. Szocs. Tom 21. Moskva, 1961. 327., 330., 332.; *Uő.*: Agrarnaja programma szocial-gyemokratyii v pervoj russzkaj revolucii 1905–1907 godov (Punkt 7.: Zemelnaja ploščsagy Rosszii. Voprosz o kolonyizacii). In: Poln. Szobr. Szocs. Tom 16. Moskva, 1968. 224–230.
95. Goszudarsztvennij Kolonyizacionnij Naucsno-Issledovatyelszkij Insztitut, jego zadaci, organizacija i gyejatyelnoszty (Kratkij isztoricseskij ocserk). In: Trudi Goszudarsztvennogo Kolonyizacionnogo Naucsno-Issledovatyelszkogo Insztituta. Tom 1. Moskva, 1924. 299–341.
96. *L. I. Borodkin–Sz. V. Makszimov*: Kresztjanszkije migracii v Rosszii/SZSZSZR v pervoj csetverti XX veka. In: Otyecsesztvennaja Isztorija. 1993. N. 5. 126.
97. *A. Ny. Akinyšin*: Szugyba krajevedov (konyec 20-h – nacsalo 30-h godov). In: Voproszi Isztorii. 1992. N. 6–7. 173–178.
98. *O. D. Szokolov*: Razvityije isztoricseskikh vzgljadov M. Ny. Pokrovskogo. In: *M. Ny. Pokrovskij*: Izbrannie proizvegyenyija. Knyiga 1. Moskva, 1966. 28–29.
99. *M. Ny. Pokrovskij*: Voznyknovenijje Moszkovszkogo goszudarsztva i “velikorusszkaja narodnoszty”. In: Isztorik-Marksziszt. Tom 18–19. 1930. 16., 28.
100. *Uő.*: K voproszu ob oszobennosztyah isztoricseskogo razvityija Rosszii. In: Pod Znamenem Marksizma. 1925. N. 4. 123–141.
101. *Uő.*: Nyeopublikovannie zakljucsityelnie szlova na szeminarah v IKP isztorii (O kolonyialnoj polityike russzkogo szamogyerzsavija). In: Isztorik-Marksziszt. 1933. N. 3. 73–74.
102. *I. Sztalin–A. Zdanov–Sz. Kirov*: Zamecsanyija po povodu konszpekta ucsebnjyka po isztorii SZSZSZR. In: K izucsenyiju Isztorii. Moskva, 1946. 23.
103. *A. Sesztakov*: Osznovnie problemi ucsebnjyka “Kratkij kursz Isztorii SZSZSZR”. In: Isztorik-Marksziszt. 1937. N. 3. 90–92.
104. *V. I. Sunkov*: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVII – nacsale XVIII vekov. Moskva–Leningrad, 1946. 61., 92., 96., 226.
105. *Uő.*: Ocserki po isztorii zemlegyelija Szibiri (XVII vek). Moskva, 1956. 425–431.
106. *Uő.*: Visztuplenijje na vtoroj szesszii mezsreszpublikanszkogo szimpoziuma po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Jevropi. In: Jezsegodnyik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Jevropi za 1959 god. Moskva, 1961. 351.
107. Bahrusin 1920-as években írt tanulmányai óta először: *P. Ny. Pavlov*: Promiszlovaja kolonyizacija Szibiri v XVII v. Krasnojarszk, 1947. 238.
108. Lásd G. A. Leontyjeva monográfia formájában nem publikált kandidátusi disszertációját: *G. A. Leontyjeva*: Szluzsilie ljugyi Vosztocsnoj Szibiri vo vtoroj polovinye XVII – pervoj csetverti XVII vv. Avtoref. kand. gyisz. Moskva, 1972. 23.; *Ny. I. Nyikityin*: Szluzsilie ljugyi v Zapadnoj Szibiri XVII veka. Novoszibirszk, 1988. 255.
109. *V. I. Sunkov*: Razrabotka voproszov isztorii Szibiri za rubezsom. In: Voproszi isztorii Szibiri i Dalnyeje Vosztoka. Trudi konferencii po isztorii Szibiri i Dalnyeje vosztoka. Matyeriali plenarnogo zaszedanyija i szekcii isztorii doszovjetszkogo perioda, arheologii etnografii. Novoszibirszk, 1961. 38–39.
110. *V. A. Alekszandrov*: Russzkoje naszelenijje Szibiri XVII – nacsala XVIII veka (Jenyiszejszkij kraj). Moskva, 1964. 295–299.
111. *A. A. Preobrazsenszkij*: Ural i Zapadnaja Szibir v konce XVI – nacsale XVIII veka. Moskva, 1972. 68.
112. Na putyjah iz Zemli Permszkaj v Szibir. Ocserki etnografii szevernouralszkogo kresztjansztva XVII–XX vv. Moskva, 1989. 350.
113. *R. Vasziljevskij–D. Rezun*: Voszpitanyije isztorijej. Novoszibirszk, 1987. 34–35.; *Ny. I. Nyikityin*: Knyiga o szugybah Szibiri. In: Voproszi Isztorii. 1989. N. 6. 153.
114. *M. K. Ljubavszkij*: Obzor isztorii russzkaj kolonyizacii sz drevnyesih vremjon i do XX veka. Moskva, 1996. 683; Rezenziója A. A. Preobrazsenszkij tollából. In: Voproszi Isztorii. 1998. N. 3. 164–167.
115. *V. M. Kabuzan*: Russzkije v mire. Szankt-Petyerburg, 1996. 351.
116. *L. V. Milov*: Prirodno-klimatyicseskij faktor i oszobennosztyi rosszijszkogo isztoricseskogo processza. In: Voproszi Isztorii. 1992. N. 4–5. 42–47, 51.
117. *Uő.*: Velikorusszkij pahar i oszobennosztyi rosszijszkogo isztoricseskogo processza. Moskva, 1998. 573.

A SZIBÉRIAI REGIONALIZMUS A CÁRIZMUS ÉS AZ 1917–1920 KÖZÖTTI POLGÁRHÁBORÚ IDEJÉN

A 19. századi cári Oroszországot általában az erős központosítás országaként ismeri a történelem. A rendkívüli hatalmi centralizáció a 16. századtól kezdve valóban az orosz történelem állandó velejárója volt, még akkor is, ha a cári udvar néhány esetben nagyon is nagyvonalú tudott lenni, és autonómiával ajándékozta meg egyes tartományait a 19. században. A legjobb példa erre Finnország, amely egy időben saját alkotmánnyal, állampolgársággal, pénzzel és hadsereggel rendelkezett azon Orosz Birodalmon belül, amelyet az európai haladó közvélemény a “nemzetek börtönéeként” ismert. 1830-ig a Kongresszusi Lengyelország szintén nagyon jelentős autonómiával rendelkezett, de a balti német bárók és városi patrícusok sem panaszkodhattak az önkormányzat hiányára. Mindezek az autonómiák azonban jogi szempontból teljesen a korlátlan cári kormányzat jóindulatától függtek, tehát a cár elvben bármikor visszavonhatta ezeket. Megnyirbálásuk a 19. század második felében be is következett, ami döntően az ország kapitalista modernizációjával (a finnek és a balti németek esetében), illetve az érintett nemzetek sikertelen függetlenségi küzdelmeivel (a lázadó lengyelek esetében) függött össze.

Az oroszországi történelem másik velejáróját ugyanakkor az állandóan visszatérő nemzetiségi konfliktusok, illetve az egyes etnikumok kisebb vagy nagyobb intenzitású autonomista, esetleg szeparatista törekvései képezték. Az önálló állami létre törekvő nemzeti szeparatizmus azonban nem az egyetlen kihívás volt, amellyel időről időre szembesülni kényszerült a szentpétervári kormányzat. A 19. században az autokratikus cári centralizmusra való reakcióként az orosz haladó körökben születőben voltak különböző föderalista elképzelések, amelyek ilyen úton is próbáltak választ találni az országot sújtó nemzetiségi és területi problémákra. Az etnikai indíttatású autonomizmus és szeparatizmus, illetve az etnikai és területi alapú föderalizmus mellett az orosz etnikumon belüli regionalizmus is megjelent, amelyet az orosz nyelv utólag az *oblasztnyicseszto* kifejezéssel jelölt. A legjelentősebb ilyen oblasztnyik mozgalom Szibériában alakult ki a 19. században.

Szibéria földrajzi és demográfiai sajátosságai

A Szibéria kifejezés tulajdonképpen egy gyűjtőszó, amely alatt korábban az Urál-hegységtől egészen a Kamcsatkáig terjedő óriási észak-ázsiai térséget értették. Ezt a hihetetlen nagyságú és csak nagyon ritkán lakott területet a 16. századtól kezdve a terjeszkedő moszkvai uralkodók fokozatosan fennhatóságuk alá vonták. Természetesen Szibéria soha nem volt homogén terület, hanem a különböző jellegű térségek és vidékek egyvelege, amelyeket sokáig semmilyen közös hagyomány nem kötött össze. Szibéria mint kifelé egységes régió csak fokozatosan alakult ki azoknak a közös sajátosságoknak köszönhetően, amelyek hosszú időn keresztül jellemezték a cári birodalomnak Urálon túli területeit. A szibériai öntudat megszületéséhez vezető egyik legfontosabb sajátosság földrajzi jellegű volt, és a régiónak a központtól való távolságában rejtett. A másik jellemző vonás közigazgatási jellegű volt – egész Szibéria ugyanis a Moszkvában székelő gyarmatügyi típusú Szibériai Prikáznak volt alárendelve, és sajátos, leegyszerűsített közigazgatással rendelkezett, amelyet a nagy távol

ságok, a gyér lakosság, a helyi népek jelenléte, illetve a hatékony központi ellenőrzés hiánya tett szükségessé. Mindez a Szibériai Prikáz megszüntetése után sem változott meg. A térség következő sajátossága a lakosság jellegével függött össze, amely egyrészt az európai Oroszország különböző területeiről bevándorolt oroszokból és a kis létszámú helyi népekből tevődött össze. Az utóbbiak rendszeresen adóztak az orosz cároknak, de e népek hatékonyabb megnyerése érdekében elitjeik privilégiumokban részesültek, amelyek ugyan nem érték el az orosz nemesség státusát, mégis hatékony eszköznek bizonyultak lojalításuk biztosítására.

A helyi oroszok jelentős része "szolgáló" emberekből állt – hivatalnokokból, kozákokból, kereskedőkből, akik különböző mentességeket kaptak. A Szibériába költöző, jogilag a kincstár alá tartozó parasztok és vadászok személyükben szintén szabadok maradtak, és tulajdonképpen az államnak adózó állami jobbágyoknak számítottak. A térség tehát nem ismerte a magánföldesúri jobbágyságot, és igazából a tömeges jellegű és korporatív módon szervezett helyi nemességet sem. A felső bürokrácia ugyan általában született arisztokratákból állt, azonban a Szibériába küldött magasabb rangú hivatalnokok többsége szolgálati ideje letelte után hazatért. A helyi adminisztráció középső és alsó szintjeit az állandó káderhiány miatt sokszor teljes természetességgel "nemtelenekkel" töltötték be, pedig akkor még a kereskedők, iparosok vagy parasztok fiainak részvétele a közigazgatásban Oroszország más vidékein szokatlan volt. Mindez nagyobb társadalmi mobilitást, illetve elmosódottabb rendi és kaszthatárokat eredményezett Szibériában.

Fontos megemlíteni még azt, hogy a szibériai lakosságra nem nehezedtek különösen súlyos adóterhek, hiszen a központi kormányzat tisztában volt azzal, hogy ha azokat aránytalanul felemeli, a lakosság fogja magát, és továbbvándorol a tajga mélyébe. Amíg pedig az államhatalom ott újból utoléri őket, évtizedek is elmúlhatnak. A kormányzat azt is tudta, hogy Szibériában nemcsak az adó beszedése az egyetlen jövedelmi forrás, hanem a térség kincseinek minél teljesebb kiaknázása is legalább annyira fontos. Ehhez viszont a helyi viszonyokat ismerő, lojális emberekre volt szükség. Szibériába ugyanakkor olyan csoportok is költöztek, amelyeket a központi területeken nem nagyon tűrtek meg, vagy egyenesen üldöztek. Ilyenek voltak például az óhitűek közösségei, vagy az oroszországi elnyomás elől elszökő gazdasági és politikai menekültek. A gyéren lakott tajgán viszont rájuk is szükség volt, emiatt a hatóságok türelmesebben próbálták bánni velük, annál inkább, mert rendszerint jó gazdáknak vagy kereskedőknek számítottak, tehát sokat adóztak. A nehéz életkörülmények, a szibériai emberek magukra utaltsága, az állam gyengébb nyomása és valamivel toleránsabb magatartása a vallási és etnikai mássággal szemben együttesen a sajátos, büszke és önállóságra törekvő, ugyanakkor viszonylag türelmes szibériai mentalitás kialakulásához vezettek, amely később fontos szerepet játszott a helyi indíttatású mozgalmak önképének formálásában.

A szibériai közigazgatás fejlődése

Az 1580-as évekig a Nyugat-Szibériában található Szibériai Kánságban a tatárok uralkodtak. A tatár kánok hatalmának megtöréséig a szibériai ügyek a moszkvai külügyeket intéző Követi Prikáz hatáskörébe tartoztak. A kánság szétverése és az oroszok általi bekebelezése után egy ideig megszokásból még mindig a külügyérek intézték az új területek ügyeit, egészen 1597-ig, amikor Szibéria is a Kazanyi Prikáz hatáskörébe került, mely hivatal a 16. században elfoglalt új tartományok irányításá-

val foglalkozott. Az önálló Szibériai Prikáz csak 1637-ben jött létre, de kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a 18. század közepéig létezett. Ez a prikáz lett az Urál-hegységtől keletre elhelyezkedő, állandóan bővülő területek fő hatósága. A Szibériai Prikáznak alárendelten működtek a helyi hatalmi szervnek számító vajdák, akik a 17. század végén már négyen voltak – tobolszki, tomszki, jenyiszeji és Léná menti. A vajdák közül kiemelkedett a tobolszki helytartó, aki a Szibériában állomásozó összes fegyveres erő fölött rendelkezett. Ezenkívül komoly külpolitikai jogosítványai is voltak a birodalom keleti és déli szomszédjai tekintetében.¹

Természetesen I. Péter közigazgatási reformjai Szibériát sem kerülték el. Péter megszüntette a Szibériai Prikáz, és annak hatáskörét a Szenátusra ruházta át. Az 1708. évi kormányzósági reform, amely nyolc *kormányzóságra* (oroszul: *gubernija*) osztotta a birodalmat, Szibériát egyben hagyta. Az uralkodó a haderő reformjával összhangban ezentúl a Szibériai kormányzóság feladatává tette a két lovassági és öt gyalogsági ezred fenntartását. Ugyanilyen köteletség hárult egyébként a sokkal kisebb Szmolenszki kormányzóságra is. Szibéria első kormányzója M. Gagarin herceg lett, aki 1711 és 1717 között töltötte be ezt a tisztséget. Karrierje azonban szomorúan ért véget, mert a mérhetetlen sikkasztásokért és korrupcióért végül halálra ítélték és kivégezték. A központtól távoli és ennek folytán majdnem ellenőrizhetetlen Szibéria ugyanis Gagarin kormányzósága előtt és még sokáig utána is a korrupció, a hivatali visszaélések és a botrányos pénzügyi csalások otthona volt. A helyi közigazgatást érintő gyakori reformok és átszervezések ezt a jelenséget voltak hivatottak megszüntetni, azonban soha nem vezettek igazi eredményre.

I. Péter halála után újból létrehozták a Szibériai Prikáz, amely egészen 1763-ig, az utolsó és végleges megszüntetéséig működött. Az 1770-es években Szibéria már két kormányzóságból állt: a Tobolszki és Irkutszki kormányzóságból. II. Katalin közigazgatási reformja viszont három *helytartóságra* (oroszul: *namesztnyicsesztvo*) osztotta ezt az irdatlan nagyságú területet, amely egységesen a *Szibériai Cárság* nevet viselte, és saját címerrel, trónnal és pénzverési joggal rendelkezett. Mindez azonban nem tartott sokáig. I. Pál alatt Szibéria megint két – Tobolszki és Irkutszki – kormányzóságból állt. Ezt a beosztást hagyta érvényben I. Sándor is, aki viszont a két kormányzó fölé szibériai *főkormányzót* is kinevezett (oroszul: *general-gubernator*). 1804-ben a Tobolszki kormányzóságból kivált a Tomszki kormányzóság, amivel a szibériai kormányzóságok száma háromra emelkedett. Mindez azonban nem javított sem a helyi közigazgatás minőségén, sem annak erkölcsén. Az 1810-es évek végén a cár parancsára Mihail Szperanszkij vezetésével komoly revíziót végeztek Szibériában, amely botrányos méretű visszaéléseket fedezett fel, ami sokkolta a kormányt. A revízió következtében menesztették a három szibériai kormányzót, több mint félszáz magas rangú hivatalnokot bíróság elé állítottak, 700 csinovnyikot pedig leváltottak és elbocsátottak.² Szperanszkijt azzal bízták meg, hogy gyökeresen reformálja meg a szibériai közigazgatást.

Szperanszkij látta, hogy a legfőbb probléma a helyi hatalmasságok ellenőrizetlenségében rejlik, azonban nem merte nyíltan kimondani, hogy szükség van választott helyi testületekre; amelyek képesek lesznek majd helyben ellenőrizni a kormányzósági bürokráciát. A főhivatalnok tisztában volt azzal, hogy az ilyen elképzelés keresztyülvihetetlen, sőt őt is a konstitucionalizmus gyanújába keverheti. Nem szabad elfelejteni, hogy Szperanszkij szibériai kiküldetése tulajdonképpen rangos politikai száműzetés volt. Mindennek ellenére legalább egyfajta kollegiális bürokrata pluralizmust próbált létrehozni, amely kölcsönös kontrollt biztosított volna a kormányzó és

hivatalnokai között. A kormányzók mellett bürokratatanácsokat hoztak létre, amelyek a helyi és a cár által kinevezett központi hivatalnokokból álltak. Feladatuk a főkormányzók és kormányzók segítése, illetve ellenőrzése lett.³ Szibériát újból kettéosztották: Nyugat-szibériai és a Kelet-szibériai főkormányzóságra. Az előbbi székhelye Tobolszk maradt, azonban 1839-től már Omszk lett az. Az utóbbi székhelye 1917-ig Irkutszk volt. A két főkormányzóság közötti határt a Jenyiszej folyó alkotta. A főkormányzóságok kormányzóságokból álltak, azok kerületekből, továbbá volosztyokból (körzetekből) és a helyi népek területeiből. A Nyugat-szibériai főkormányzóság a Tobolszki és Tomszki kormányzóságokból, illetve az Omszki kerületből (oroszul: *oblaszty*) állt, a Kelet-szibériai főkormányzóság pedig az Irkutszki és Jenyiszeji kormányzóságokból, Jakut kerületből és még három különálló kisebb területből.

Szibériában egyébként sok volt a különleges igazgatású terület. Ilyenek voltak például a nagy bányavidékek, a határokat védő kozák területek és a helyi lakosság saját igazgatási szervezete. Szperanszkij 1822. évi reformjai a bennszülött lakosságot három csoportba sorolták: a *letelepedett* (oroszul: *oszedlije*) népek csoportjába, a *nomád* (oroszul: *kocsevije*) népek csoportjába és a távoli vidékeken vadászattal foglalkozó *vándor* (oroszul: *brogyacsije*) népek csoportjába. Az első csoportba tartozók hasonló jogokkal és kötelességekkel rendelkeztek, mint az állami jobbágy státusú orosz parasztok vagy kereskedők, a többi két csoport különböző kedvezményekben és önkormányzatban részesült. Az önkormányzat egyik formája az úgynevezett *sztyeppi dumák* (oroszul: *sztyepnije dumi*) voltak. A nomádok és vándorok választott vezetőit azonban az orosz hatóságoknak kellett megerősíteni tisztségeikben, tehát önkormányzatuk csak feltételes volt. A törvények biztosították a bennszülött lakosság számára a vallásszabadságot és szokásjoguk érvényesülését, de a nagyobb súlyú büntetőügyek már az orosz bíróságok hatáskörébe tartoztak.⁴ A szibériai kis népek elleni nyomás csak a századforduló táján kezdett erősödni, ami az unifikációs törekvésekkel függött össze. Addig azonban az orosz hatóságok viszonylag pragmatikusan és türelmesen igyekeztek kezelni a kérdést.

A következő átrendeződésekre a 19. század második felében került sor. A nyugat-szibériai kormányzóságok ugyanis egyre jobban kezdtek hasonlítani az európai kormányzóságokra, és a hatalom úgy érezte, hogy már nem szükséges kiemelt külön kezelésük. Ennek egyik következménye a Nyugat-szibériai főkormányzóság 1882-ben történő megszüntetése lett, helyén csak a két kormányzóság maradt. A távolabbi Kelet-szibériai főkormányzóság azonban egészen 1917-ig fennmaradt. Az Amur-vidék Oroszországhoz csatolása viszont itt is bizonyos változásokhoz vezetett. Az 1917-es forradalom előtt tehát Szibéria két különálló kormányzóságból (Tomszki és Tobolszki) és a szintén kormányzóságokra tagolódó két főkormányzóságból állt, az Irkutszki és Amur menti főkormányzóságból. Az első két kormányzóságból (Irkutszki és Jenyiszeji) és két kerületből (Bajkálontúli és Jakut) állt, az utóbbi pedig négy kerületből (Amuri, Kamcsatkai, Szahalini és Tengermelléki).

A szibériai regionalizmus előzményei

A szibériai oblasztnyicsesztvo, azaz a regionalizmus ideológiája fokozatosan alakult ki a 19. században. Az egyik legelső konfliktusra a szibériai születésű helyi orosz kereskedők és az orosz adminisztráció között a század legelején került sor Irkutszkban. Az irkutszki kupecsek elégedetlenek voltak az ottani kormányzóval, aki önhatalmúlag le akarta romboltatni a várostervnek nem megfelelő polgári házakat,

mire az irkutszkiak olyan embert választottak a város elöljárójává, akit a kormányzó nem erősített meg. Az irkutszki büntetőjogi kamara és az ügyész is a helyiek pártját fogták, mire a kormányzó eltávolításukkal reagált. A kormányzó ellenségeiből hamar az ügynevezett *“elégedetlenek pártja”* (oroszul: *partyija nyedovolnih*) szerveződött meg, amely vállalta a politikai konfliktust a hatalommal, azaz Treszkin kormányzóval és a mögötte álló Pesztyel főkormányzóval. Természetesen az irkutszki polgárok próbálkozása vereséggel végződött, a későbbiekben azonban a szibériai regionalista történetírók úgy emlékeztek rá, mint a helyiek első tudatos konfliktusára a központból Szibériába küldött bürokratákkal.⁵ Valójában azonban itt sokkal inkább a szokásos helyi elégedetlenségi mozgalomról volt szó, amely még nem hordozott magában tudatos regionális elemeket.

A tudatos szibériai regionalizmus kialakulásában ennél fontosabb szerepet játszottak a Szibériába száműzött dekabristák, illetve az 1830. évi lengyel felkelés résztvevői. A dekabristák egy része eleve szimpatizált az Orosz Birodalom föderalizálásával. Közismert például Nyikita Muravjovnak, az Északi Társaság egyik vezetőjének a terve, amely Oroszországot 13 *“államra”* (oroszul: *gyerzsava*) és 2 *kerületre* (oroszul: *oblaszty*) osztotta volna. Szibéria két államot alkotott volna: az Ob folyóról elnevezett *Obi Államot* (oroszul: *Obijszkaja gyerzsava*) és a *Léna menti Államot* (oroszul: *Lenszkaja gyerzsava*). Mindegyik állam élén kétkamarás választott parlament állt volna. A szintén dekabrista gróf M. A. Dmitrijev-Mamonov és M. F. Orlov tábornok Muravjov tervezeténél kezdetlegesebb és konzervatívabb koncepciója 9 cárságra, 5 nagyfejedelemségre és 3 kerületre osztotta volna fel a birodalmat, amelyek között önálló helyet foglalt el Szibéria is. Pavel Pesztyel, a dekabrizmus radikális szárnyának vezetője azonban nem volt híve a föderalizmusnak, helyette a centralizmust és a diktatúrát részesítette előnyben. A *“szibériai kerület”* viszont nála is közigazgatási egységet alkotott volna.⁶

A dekabristák szerepe azonban nem azért volt fontos a szibériai regionalizmus létrejöttében, mert egyesek közülük tervezeteikben felvállalták az ország föderális átalakulásának a gondolatát, hanem azért, mert száműzötként új eszméket vitték Szibériába, illetve másként fogták fel annak sajátosságait, mint ahogyan addig volt szokás. Sok dekabrista száműzetése során megkedvelte Szibériát, annak lakosait, illetve azok mentalitását. Tetszett nekik, hogy ebben a régióban nem létezik az európai Oroszország parasztjait megnyomorító jobbagyság intézménye, hogy lakosai öntudatosak, erősek, bíznak saját erejükben és jövőjükben. Szibéria a maga történetével, szociális szerkezetével és mentalitásával az Észak-Amerikában a telepések szabadságharca után létrejött Egyesült Államokra emlékeztette őket. Úgy érezték, hogy nagyon sok a hasonlóság köztük. Szibériát is önálló telepések hozták létre, ide is sok szabadságszerető politikai és vallási menekült (vagy éppenséggel száműzött) érkezett, itt sem létezett a jobbagyság intézménye, nem volt számottevő nemesség, és hivatalnokokból is kevés jutott. A száműzött dekabrista Rosen báró főleg ezekben látta Szibéria boldog jövőjének zálogát. Hasonlóképpen gondolkodott Volkonszkij herceg és Baszargin dekabrista száműzött is. Az Amerika és a Szibéria közötti párhuzam végül nekik és a hozzájuk hasonló értelmiségi politikai száműzötteknek köszönhetően lassan, de biztosan és mélyen beépült a szibériai városok értelmiségeinek gondolkodásába, és ezzel komolyan előmozdította az oblasztnyik mozgalmat. Egyes száműzött dekabristák büntetésük letöltése után is Szibériában maradtak, és tapasztalt emberként bekapcsolódtak az 1850-es és 1860-as évek oblasztnyik mozgalmába. Legismertebb közülük D. I. Zavalisin volt, aki viszont a helyi viszonyok és közigazgatás éles sajtó-

kritikájával végül elérte azt, hogy őt még Szibériából is száműzték, mégpedig Oroszország európai részébe.⁷

Az 1830 utáni lengyel politikai száműzöttek körében természetesen minden olyan elképzelés népszerű volt, amely legfőbb ellenségük – az orosz állam – meggyengítését szolgálta. A szabadság utáni vágy azzal járt, hogy a lengyelek körében már az 1830-as években megszületett a helyi elnyomók elleni felkelés ötlete, amelynek egyik mellékvonulata Szibériának a cári Oroszországtól való esetleges elszakításának meglehetősen kalandor jellegű és nem túl komoly gondolata volt. A cári hatóságok azonban éberek voltak, és az egész ügyet erőteljesen eltúlozva kegyetlenül szétverték a szibériai lengyelek szervezkedését.⁸

Természetesen az irodalom is kivette a maga részét a szibériai regionalizmus előkészítéséből. A szibériai hazafiak körében az 1840-es években nagy népszerűségnek örvendett P. A. Szlovcov 1838-ban megjelent, *Szibéria történeti szemléje* című könyve (oroszul: *Isztoricseszkoje obozrenyje Szibiri*). Szlovcov egyik legelső szerzőként gyarmatnak tekintette Szibériát, amely ugyan gazdag, de elhanyagolt az anyaország által. A szerző kikérte magának a szibériai lakosok negatív színben való feltűntetését, ami természetesen tetszett minden helybelinek. Művében továbbá kritizálta az anyaország bűnözőinek Szibériába történő tömeges szállítását, amely a rabok gyarmatává teszi az országrészt. Ugyanakkor Szlovcov nem volt szeparatista, sőt még a helyi sajátosságokat hangsúlyozó regionalista sem, hiszen hosszú távon hitt abban, hogy Oroszország és Szibéria műveltsége és törvényei egyformák lesznek, kiegyenlítődnek. A külön szibériai történelmet sem akarta nagyon elismerni.⁹

A szibériai regionalizmus közvetlen előzményei között az 1850–60-as években fontos szerep jutott egy érdekes párosnak, amelyet mellesleg rokon szálak is fűztek egymáshoz. Mihail Bakunyinról, az orosz anarchizmus és forradalmi mozgalom kiemelkedő alakjáról, illetve Nyikolaj Muravjov-Amurszkijről, a népszerű irkutszki főkormányzóról van szó. Bakunyin politikai száműzöttként került a rokona által irányított Kelet-Szibériába az 1850-es évek végén, és hamar a főkormányzó szűkebb környezetének tagja lett. Muravjov-Amurszkij, akit még I. Miklós nevezett ki irkutszki főkormányzónak, ottani tizenhárom éves szolgálata alatt meglehetősen népszerűvé vált a helyi körökben. Egyrészt az ő nevéhez fűződik az Amur folyó vidékének Oroszországhoz csatolása, ami nagyon fellelkesítette a szibériai kereskedőket és a száműzött forradalmárokat egyaránt, hiszen ezzel Oroszország Szibérián keresztül kijutott a Csendes-óceánra, pontosabban annak olyan partjára, amely alkalmas volt komoly és gazdag kikötők létesítésére. Szibéria már nem volt többé semmibe vezető óriási üres terület, hanem képletesen szólva közelebb került a helybeli értelmiség által annyira csodált Amerikához. Ettől pedig a lelkes helyi idealisták nemcsak a kereskedelem fellendítését várták, hanem az eszmék szabad áramlását is. Másrészt Muravjov-Amurszkij viszonylag kordában tudta tartani a neki alárendelt bürokráciát, és viszonylag enyhe rezsimit biztosított a helyi lakosságnak és a politikai száműzötteknek egyaránt. Az ügyes és ravasz főkormányzó tulajdonképpen kétarcú politikát folytatott: a cár felé igyekezett a lehető leglojálisabb képet mutatni, az irkutszki társasági és politikai körök felé pedig a liberálisabb arcát fordította. Ugyanakkor titkos jelentéseiben néha lekezelően nyilatkozott a szibériaiakról, akik között viszont mindig Szibéria autonómiája hívének tüntette fel önmagát. Bakunyin is sokat tett rokona liberális arculatának népszerűsítéséért, hiszen sok pozitív hangvételű cikket írt róla az orosz demokratikus ellenzék szócsövének tartott *Kolokol* című újságban, amelyet Alekszandr Herzen adott ki Londonban. Mellesleg a leveleket és tudósításait valóság-

núleg a nagy hatalmú fő kormányzó segítségével juttatta ki az országból. Ezek azonban néha veszélyesek voltak az irkutszki “pasára” nézve, mert Bakunyin hosszú forradalmi múltja ellenére soha nem volt túlzottan óvatos és tapintatos. A mindig is csapongó természetű anarchista néhány éves szibériai tartózkodása alatt váltakozó intenzitással lelkes híve volt egyszer a “csodálatosnak” tartott Szibéria teljes elszakításának, máskor pedig az Orosz Birodalom demokratikus szláv föderációvá való átalakításának, és soha nem titkolta, hogy elképzeléseiben “demokratának” tekintett rokonának is szerepet szán.

Természetesen Muravjov-Amurszkij vélt “demokratizmusa” tipikus bakunyini túlzás és önámítás volt, amely azonban több fiatalembert is megtévesztett, akik a fő kormányzó kabinetje körül forgolódtak. Az 1860-as években az Amur-vidéken katonatisztként szolgáló Pjotr Kropotkin herceg, a későbbi anarchista gondolkodó visszaemlékezései szerint a Muravjov-Amurszkij szűkebb környezetéhez tartozó fiatalok Bakunyinnal együtt az USA-val szövetségi viszonyban lévő Egyesült Szibériai Államok létrehozásáról vitatkoztak. Magát a kifejezést is a csodált amerikai példa mintájára találták ki.¹⁰ A szintén fiatal Kropotkin inkább pozitív véleménnyel volt a fő kormányzóról, mégis felismerte, hogy utóbbi minden előnyös tulajdonsága ellenére túlzottan a régi hivatalnoki gárda neveltje, és mint ilyen, a lelke mélyén ő is egy despota, aki soha nem fog igazából szimpatizálni a demokratikus köztársasággal. Bakunyin szintén inkább ideiglenes diktátorként tudta elképzelni rokonát, mint az igazi demokrácia építőjeként. Azt, hogy a két oldalra is játszó Muravjov-Amurszkij mit akart, nehéz pontosan meghatározni. Valószínűleg időnként eljátszott a szibériai köztársasági elnöki poszt betöltésének gondolatával, azonban túl okos és óvatos volt ahhoz, hogy túl messzire menjen el ebben az irányban. Esetleges szeparatizmusa pedig nem volt eszmei indítatású, inkább egy távoli gyarmat helytartójának hiúságból következő elgondolásról volt szó szerintem nála. A fő kormányzó pétérvári ellenfelei mégis ügyesen kihasználták kacérkodását a Szibériai Egyesült Államok gondolatával, és 1862-ben és 1863-ban sikerült elérniük, hogy a tehetséges, energikus, de kétszínű fő kormányzó kegyvesztett lett. Muravjov-Amurszkij élete hátralévő részét külföldön élte le, és egyik uralkodó sem aktiválta őt újból.¹¹

Muravjov-Amurszkij, Bakunyin és környezetük nagy része nem volt született szibériai, sőt az őslakosok szemében ők igazából “oda hozott” (oroszul: *navoznije*) orosz embereknek számítottak. Bakunyin életének irkutszki szakasza gazdag pályafutásának csupán érdekes és rövid kitérője volt. Szibéria iránti rajongása viszont azokban az években egyáltalán nem volt egyedülálló Oroszországban. Szibéria a liberális és forradalmi demokratikus körökben nagy népszerűségnek örvendett, mint olyan terület, amely nem ismerte a jobbagyságot, ennek folytán a teljesítményére büszke helyi lakosság jobban felkészült a szabadságra és demokráciára, mint az európai Oroszország tömegei. Ezenkívül a reform szellemiségű hatvanas évek első fele a századelőhöz hasonlóan megint a föderalista eszmék reneszánszát hozta magával. Az emigráns Herzen és Ogarjov által szerkesztett, nagy befolyású *Kolokol* cikkei ezt nagyon jól tükrözték. Herzen mindig is kritikus volt a despotikus és agyoncentralizált Orosz Birodalommal szemben. Úgy tartotta, hogy az állam egysége nem feltétlen velejárója a nép jólétének. Az egyes térségek nagyobb önállóságában az ország demokratizálásának egyik útját látta, nem is beszélve arról, hogy a lengyelek esetében felismerte azok függetlenséghez való jogát. Álláspontját röviden a következőképpen foglalta össze: “Földet a parasztoknak, az önállóság elismerését a régióknak.” Herzen elismerte az egyes provinciáknak az autonómiához való jogát, illetve azt a

jogukat, hogy egymással szövetségre lépjenek, teljesen összeolvadjanak vagy éppen fordítva, teljesen szeparálódjanak.¹² Szibéria azért is volt fontos Herzen nézetrendszerében, mert hosszú távon azzal számolt, hogy a jövőben a világ központja a Csendes-óceán térségébe fog áttevődni, és az USA és Oroszország együttműködése fogja meghatározni az arculatát. Szibéria pedig Oroszországnak az USA-hoz legközelebb fekvő és egyben sok tekintetben legjobban hasonlító része volt. Amennyiben Amerika kifejti a maga forradalmasító hatását Oroszországra, az Herzen véleménye szerint valószínűleg Szibérián keresztül fog megtörténni.

Az első oblasztnyikok és elképzeléseik

A szűken vett szibériai regionalizmus, mint politikai mozgalom és eszmerendszer, az 1860-as években született az oroszországi egyetemi városokban tanuló szibériai diákok körében. Az egyik legelső ilyen központ a Kazanyi Hittudományi Akadémia, illetve a Kazanyi Egyetem volt, amely már csak földrajzi közelsége miatt is hamar a szibériai diákok kedvelt célállomássá vált. Az itt tanuló szibériaiak az 1850-es években sokszor félig tréfásan, félig komolyan szűkebb szülőhazájuk kiválásáról élcelődtek. Ennél fontosabb, hogy itt tanult, majd tanított A. P. Scsapov, a föderalista-regionalista eszmék egyik legfontosabb hirdetője és teoretikusa, aki szintén Szibériában született. Történelemtanári pályáját a hatvanas években kezdte, és hallgatóinak már az első előadások alkalmából bejelentette, hogy ő nem az államiság és a központosság szempontjából szeretné megközelíteni az orosz történelmet, hanem nagyobb figyelmet akar szentelni a regionális sajátosságoknak, a regionális elemnek a történelemben, hiszen szerinte Európában nem volt még egy olyan nép, amely néprajzi értelemben annyira sokszínű lenne, mint az orosz régiókban élő lakosság. Scsapov II. Sándornak is javasolta Oroszországnak önkormányzattal rendelkező *kerületekre* való felosztását. A birodalom föderális átalakulása talán jobban ki tudná védeni a Muravjov-Amurszkij típusú "helyi szatrapák" szeparatizmusát. Azt is felvetette, hogy minden létrehozandó kerületben egyetemet kell alapítani, mert főleg a távoli vidékek nagy hiányt szenvednek ebben.¹³

Scsapov példája és eszméi hatottak a fiatalabb szibériai diákokra Kazanyban, Szentpétervárott és Moszkvában egyaránt. Mindezekben a városokban szibériai földieket tömörítő diák és fiatal értelmiségi önszervező és önképző körök (oroszul: *zemljacsesztvo*) jöttek létre. Közülük legfontosabb értelemszerűen a fővárosi *Szibériai Kör* (oroszul: *Szibirskij kruszok*) volt, amelynek tagjai közé tartoztak a szibériai regionalizmus meghatározó személyiségei. A kör 1860-ban alakult meg, és egy kisebb szünettel 1865 és 1867 között, amely szünet a *Szibéria Függetlensége Társaságának* (oroszul: *Obscsesztvo nezavisimosztyi Szibiri*) rendőrségi felszámolásával függött össze, egészen 1917-ig működött.

A szentpétervári Szibériai Kör két lelke a későbbi szibériai regionalizmus két vezéralakja volt: Georgij Potanyin és Nyikolaj Jadrincev. Potanyin arra ösztönözte társait, hogy ne felejtsek el gyökereiket, tanulmányozzák szűkebb pátériájuk történelmét, gazdaságát, természetrajzát, mindezt annak érdekében, hogy Szibériába való visszatérésük után közre tudjanak működni annak felemelkedésében. Szibéria mint távoli vidék valóban komoly szakemberhiánnyal küszködött, ezért a fővárosban tanuló, lelkes fiatalság az idealista hatvanas években feltétlen köteletségének érezte a hazatérést. Jadrincev pedig úgy kezelte Szibériát, mint Oroszország gyarmatát, annak minden konzekvenciájával. Véleményét írásban is kifejtette az 1882-ben megjelent

nagy hatású könyvében, amely a következő jellemző címet viselte: *“Szibéria mint gyarmat”* (oroszul: *Szibir kak kolonyija*).

Az a kérdés, hogy Szibéria tulajdonképpen gyarmat vagy csupán provincia, azokban az években valóban sok értelmiségi agyat megmozgatott. Erről a kérdéstről vitatkoztak például az *Császári Földrajzi Társaságban* is (oroszul: *Imperatorszkoje Geograficeszkoje Obscseszto*). A nagyorosz érzelmű bürokrácia és tudomány ragaszkodott Szibéria provincia voltához, hiszen tudták, hogy a távoli tartomány gyarmatnak való elismerése a későbbiekben súlyos politikai következményekkel járhat. A fiatal szibériai értelmiség viszont más véleményen volt, és az európai Oroszország és Szibéria viszonyát úgy értelmezte, mint a metropolis és gyarmat viszonyát. Úgy érezték, hogy a kormány gazdaságpolitikája szűkebb hazájuk gazdasági érdekeit kiszolgáltatja a moszkvai manufaktúraipar érdekeinek. Miután azonban Potanyin és társai az akkori fiatal értelmiség többségéhez hasonlóan narodnyik szocialisták voltak, nem akartak szövetségre lépni a szibériai városok vállalkozó polgárságával. Emiatt a két országrész közötti belső vámhatár felállításának gondolata igazából eszükbe sem jutott, hiszen az jellegzetesen kapitalista megoldás lett volna. Sz. G. Szvatyikov, a szibériai oblasztnyicseszto egyik legfontosabb történetírója szerint a Potanyin körüli csoport szeparatizmusa inkább elméleti és elvi jellegű volt, amely a távoli jövőbe tekintett, és nem reagált a szibériai vállalkozók közvetlen gazdasági érdekeire. Az utóbbiak autonomizmusa természetesen sokkal inkább volt gyakorlati jellegű. Itt sem volt azonban szó valamilyen erős mozgalomról, inkább csak néhány város liberális érzelmű kereskedői kisebb körökbe tömörülve próbálták megfogalmazni térségük gazdasági érdekeit.¹⁴

Potanyin, Jadrincev és követőik nemcsak régiójuk kormány általi gazdasági elhanyagolását kifogásolták, hanem azt is, hogy a kormányzat hazájukat büntető gyarmatként használja, és ide küldi az európai országrészek társadalmi söpredékét. Természetesen főleg a politikai elítéltek és a száműzöttek között sok értékes ember is volt, amivel a helybeliek többsége tisztában volt, sőt a “nem politikaiak” között is az országrész szempontjából értékes és talpraesett emberek voltak, de a foglyok többsége mégis köztörvényes bűnöző volt. A fővárosban tanuló szibériai ifjak ezenkívül azt is kifogásolták, hogy Szibériának egyetlen egyeteme sincs, így a tanulni vágyó ifjúság távol otthonától kénytelen tanulni, és sokszor ott is marad, amivel viszont pátriájuk értékes szakembereket veszít el.

Az 1860-as években tehát fokozatosan kialakultak a szibériai regionalizmus főbb tételei és követelései, amelyek a következők voltak: a térség lakosságát demoralizáló száműzetés rendszerének felszámolása, a potenciális értelmiség elvándorlásának megakadályozása a helyi egyetem létrehozása által, illetve Szibéria alárendelt gazdasági pozíciójának megszüntetése.¹⁵ Miután a hatvanas években végrehajtott fontos reformokat Szibériában nem vezették be, ezek utólagos végrehajtása is az oblasztnyikok programjába került. Főleg az önkormányzati zemszto-reform, illetve az esküdtbírói rendszer meghonosításának az elmaradása sértette a szibériaiak érdekeit és érzékenységét.

Potanyin és Jadrincev példát mutatva híveiknek, az egyetem befejezése után valóban hazatértek, és aktívan bekapcsolódtak az omszki és tomszki társadalmi-politikai életbe. Igyekeztek pozíciókat szerezni a helyi hivatalokban (Potanyin például a Kormányzósági Statisztikai Hivatal titkára lett) és szalonokban, eszméikkel befolyásolni a sajtót, és egyáltalán ráébreszteni a szibériai értelmiséget és lakosságot saját érdekeik felismerésére. Nagyon aktívan propagálták a helyi szibériai egyetem gondo-

latát, mert a helyben megszerezhető műveltség és kultúra terjesztéséhez nagy reményeket fűztek. A fiatal regionalisták a helyi népek jogaiért is felléptek, azok jogi és kulturális felemelkedését szorgalmazták. Az oblasztnyikok vezetőinek többsége ugyan etnikailag orosz volt, de társaságaikba bejártak a művelt és russzifikált bennszülött értelmiségiek is. Nem szabad elfelejteni, hogy Jadrincev, Potanyin és társaik Szibériát részben sajátos észak-ázsiai kulturális és civilizációs régióknak tekintették, amelynek jellegét nagysága, éghajlata, demográfiai összetétele és más tényezők határozzák meg. A szibériai regionalisták ugyanakkor próbálták megtalálni azokat a rétegeket és csoportokat, amelyekre hatással lehetne ideológiájuk, és a kozákok, óhitűek, az igazi "szibirjakok" mellett a helyi népek elitjére is gondoltak. Az utóbbiak érdekeiben való fellépéssel pedig hidat akartak verni a helyi orosz és bennszülött lakosság között.

Természetesen a Szibéria és az USA közötti párhuzam továbbra is élt a szibériai oblasztnyik értelmiség köreiből, az Egyesült Szibériai Államok gondolata sem volt teljesen idegen tőlük, de mindenképpen inkább mint nagyon távoli, valószínűtlen és részben irreális, romantikus terv. A nagy botrányt kavaró, "A szibériai patriótákhoz!" című forradalmi hangulatú, 1864. évi kiáltvány, amely felkelésre hívta fel a lakosságot, és az Egyesült Szibériai Államokat élte, inkább egy elkeseredett reakció volt a zemsztvo-reform szibériai elmaradására.¹⁶ Lényegében azonban sem Potanyin, sem Jadrincev, sem a Szibériai Kör többi tagja nem voltak szeparatisták, azok a vádak, amelyekkel 1865-ben a kormányzat megvádolta őket, többnyire alaptalanok voltak. Narodnyik szocialista kötődéseik ellenére igazából forradalmárok sem voltak, a konkrét oblasztnyik program (a zemsztvo-reform Szibériára való kiterjesztése, az esküdtbíráskodás bevezetése, a szibériai egyetem terve, a helyi ipar fejlesztése, a száműzetés rendszerének felszámolása, rendes és korrekt bánásmód az öslakossággal) pedig meglehetősen realista és mértéktartó volt, és sok tekintetben inkább liberálisnak mondható, mint radikálisnak és szocialistának. Jadrincev és társai ugyanakkor nemcsak a reakciós cári centralizmustól, hanem a szocialista indíttatású jakobinus központosítástól is tartottak. Potanyin megint fontosabb kritériumnak tartotta a közös szibériai származást és az ebből következő közös érdekeket, mint az osztályszempontot, azaz például a szibériai és európai parasztok közös érdekeinek elsődlegességét. Ez szintén nem jellemzően szocialista viszonyulás az ügyhöz.¹⁷ Az oblasztnyik mozgalom vezetői tehát sokkal inkább helyi ideológusok voltak, mint gyakorló forradalmárok. Potanyin még az oblasztnyik kifejezést is kerülte, és saját magát egyszerűen "helyi szibériai hazafinak" tekintette.¹⁸ Az ilyen mérsékletesség és óvatosság valószínűleg egész Szibéria provinciális jellegével függött össze. A kisvárosias, provinciális légkör, távol a nagy egyetemi és szellemi központoktól közismerten nem kedvez a politikai radikalizmusnak.

Milyen befolyása volt az oblasztnyik eszméknek Szibériában, és egyáltalán mi valósult meg a szibériai regionalizmus célkitűzéseiből a forradalom előtt? Az egyik legnagyobb vívmányának az 1888-ban létrehozott Tomszki Egyetem számított, amely fontos tudományos és kulturális központtá vált. Továbbá Szibéria-szerte több, a regionalista eszméket hirdető újság született ("Szibir", "Szibirszkaja gazeta", "Vosztocsnoje obozrenyje", "Szibirszkaja zszny" stb.). Eredménynek mondható az is, hogy a központi kormányzat 1890-ben több enyhítést eszközölt a száműzetés rendszerében. A transzszibériai vasút felépítésével pedig a 19. század végére csökkent Szibéria izoláltsága és bezártságérzése, a térség vállalatai könnyebben be tudtak kapcsolódni a birodalmi gazdaságba. Bármilyen meglepő, a nyersanyag-kitermelésen

kívül ebből leginkább a szibériai mezőgazdaság profitált, főleg annak tejtermelő és állattenyésztő szektora. A területet behálózták a gyorsan kialakuló felvásárló és értékesítő szövetkezetek, az úgynevezett kooperatívok, amelyek idővel nagy és befolyásos központokba, centrálékba tömörültek. A 20. század elején részben megvalósult a szibériai regionalisták következő elképzelése, mégpedig az, hogy a kormányzat különböző engedményekkel ösztönözze a túlnépesedett európai területek lakosságának Szibériába költözését. Ezt a politikát már Szergej Witte pénzügyminisztersége idején karolták fel, majd az 1907 utáni sztolipini reformok és intézkedések következtében valóban százezrek indultak az Uráltól keletre fekvő területekre. Az 1897 és 1914 közötti időszakban valóban milliók érkeztek Szibériába, hiszen csak 1908-ban 758 812 fő települt át Oroszország európai területeiről. Természetesen ilyen demográfiai növekedés komoly feszültségekhez is vezetett, és hamar megjelentek a régi és új telepek közötti ellentétek is. Az oblasztnyikok, akik egyre inkább a régi lakosság érdekeinek védelmezőjeként próbáltak fellépni, már nem rajongtak annyira a betelepülőkért, annál is inkább, mert azok körében nem nagyon volt befolyásuk. Egyáltalán a szibériai regionalizmus önmagában soha, azaz sem előtte, sem utána nem vált tömeges mozgalommá. Az oblasztnyikok befolyása ugyan nem volt elhanyagolható az egyes városokban és társadalmi körökben, később esetleg a nagy szövetkezeti központokban, és bizonyos mértékben képesek voltak a közvéleményt és ezáltal a kormányt is befolyásolni, azonban soha nem váltak domináns össz-szibériai mozgalommá. Legfőbb politikai célkitűzésüket, a kormányzósági és a járási zemsztvók bevezetését viszont egészen 1917-ig nem sikerült elérniük.

Az oblasztnyik mozgalom az 1917-es forradalom idején és a polgárháború alatt

Az 1917-es orosz forradalom és az azzal járó gyengülő központi kormányzat az aktívizálódó szibériai regionalizmus előtt is új perspektívákat nyitott. Egyrészt mindenről sokkal szabadabban és nyíltabban lehetett beszélni, másrészt Oroszország föderális átalakulása megint aktuális politikai témává vált. Ahogyan Szentpétervárott gyengült a központi hatalom, úgy erősödtek mindenütt a decentralizációs, sőt egyenesen separatista törekvések.

Az 1917-es esztendő egyik fontos hozadéka volt Szibéria szempontjából a megreformált zemsztvók bevezetése. Ezzel teljesült az oblasztnyikok egyik régi követelése, melynek érvényesítésére több mint ötven éve nem volt lehetőségük. Az aktívizálódó szibériai regionalisták, oblasztnyikok azonban nem akartak megelégedni csupán a helyi, járási, illetve kormányzósági önkormányzatokkal, hanem célul tűzték ki a szibériai autonómiát megtestesítő *Szibériai Kerületi Duma* (oroszul: *Szibirszkaja Oblasztnaja Duma*) összehívását is. Az oblasztnyik mozgalom ugyanakkor 1917-ben egyáltalán nem tartozott a legbefolyásosabb helyi politikai erők közé, inkább csak a helyi értelmiség bizonyos köreiben volt erős. Potenciális bázisuknak tekintették még a már régóta Szibériában élő parasztságot, kozákokat és a különböző nemzetiségeket (főleg a viszonylag nagy létszámú burjátokat), mindez azonban kevés volt, mert az őket támogató legtöbb paraszt és értelmiségi megosztotta szimpátiáit a regionalisták és az eszerek között. A legtöbb aktív oblasztnyik ezért a Szibériában is nagyon népszerű eszer párthoz csatlakozott, amivel viszont egyáltalán nem vesztek el a szibériai autonómia ügye számára, hiszen az oroszországi pártok közül talán az eszer párt volt leginkább nyitott az autonomista és föderalista jelszavak iránt. Az eszerek pozíciójának erősödése azért közvetve kedvezett a szibériai autonómia tervének is.¹⁹ A többi m

sékelt szocialista párt, azaz a népi szocialisták és a mensevikek is nyitottak voltak a szibériai regionális autonómia iránt, a bolsevikok és részben a liberális kadetok viszont néhány nyilatkozattól eltekintve nem rajongtak érte.²⁰ Az oblasztnyikok ugyan önállóan is szervezkedtek, azonban miután látták a politikai fejleményeket és azt, hogy az igazán komoly tömegek nem reagálnak jelszavaikra, szervezeteik tagjai számára lehetővé tették a kettős tagságot. Ezáltal pedig elindult a szibériai oblasztnyik mozgalom és az eszer párt részleges egymásba épülése.

A közhatalom gyakorlására igényt tartó választott szervek közül először a Tomszki Kormányzósági Népi Gyűlés vetette fel az Oroszországi Köztársaságon belüli autonóm szibériai önkormányzat ügyét. Ezt az önkormányzatot a demokratikusan választott és a törvényalkotásra feljogosított Szibériai Kerületi Duma testesítette volna meg. E szerv megalakításának előkészítése céljából hívták össze 1917 nyarán az *Össz-szibériai Kerületi Kongresszust* (oroszul: *Vszeszibirszkij Oblasztnoj Szjezd*), amelyre a különböző politikai, társadalmi, szakmai és nemzetiségi szervek és szervezetek delegálták a tagjaikat. Miután azonban a tervezettnél sokkal kevesebb delegátus jött össze, csak 67 fő, a tomszki tanácskozás szervezői a kongresszust egy előkészítő konferenciává minősítették át. Ezen a konferencián született meg egy szibériai autonómtervezet, továbbá döntöttek az autonóm Szibéria fehér–zöld lobogójáról, illetve arról, hogy 1917 októberéig össze kell hívni egy valóban reprezentatív kongresszust, amely majd kidolgoz egy részletes autonómtervezetet, amelyet jóváhagyás végett benyújtanak majd az Összoroszági Alkotmányozó Gyűlésnek. Az idő rövidsége miatt megint lemondtak a közvetlen választásokról, és a delegálás álláspontjára helyezkedtek.²¹

1917 októberében aztán valóban összeült az első Szibériai Kerületi Kongresszus. Valószínűleg a központban tomboló politikai válság és a közelgő bolsevik hatalomátvétel miatt most már valóban reprezentatív és nagy létszámú testület ült össze, 169 delegátus jelent meg az egyetemi városnak számító Tomszkban. A tanácskozáson fontos határozatokat fogadtak el. Az első kettő Szibéria autonómiájáról és hatalmi berendezkedéséről szólt. Az Oroszországi Köztársaságot a résztvevők úgy képzelték el, mint a nemzetiségi és területi autonómiákat ötvöző államalakulatot, amely hosszabb távon föderációvá alakulhatna át. Az autonóm Szibéria kompetenciáit a központi hatalom állapítaná meg, azonban úgy, hogy a központi szervek kompetenciái lennének taxatív felsorolva, az összes többi hatáskör a helyi kerületi közhatalmi szerveket illelné. Az autonóm hatáskörök közé tartozna egyebek mellett a közbiztonság, a népoktatás, a népjóléti ügyek, a helyi gazdasági kérdések, a szibériai természeti kincsekkel való gazdálkodás, illetve a saját vámok és tarifák meghatározásának a joga. A központi hatalomé lenne a külpolitika, a hadügy (területi haderő mellett), a pénzkibocsátás joga, az országos adók és vámok ügye, az állampolgársági kérdések szabályozása stb.²² Miután a kongresszusi képviselők most is csak delegált és nem közvetlenül választott küldöttek voltak, elhatározták, hogy minél hamarabb meg kell választani az *Alkotmányozó Szibériai Kerületi Kongresszust* (oroszul: *Ucsregyitelnij Szibirszkij Oblasztnoj Szjezd*), mégpedig a demokratikus és arányos választójog segítségével. Erre azonban már nem került sor az október végi, illetve november eleji szeptérvári események miatt.

A bolsevikok és szövetségeseik hatalomra kerülése gyorsabb cselekvésre készítette a szibériai regionalistákat és a velük összefonódó ezereket. 1918 elején összehívták a *Rendkívüli Össz-szibériai Kerületi Kongresszust* (oroszul: *Csrevicsajnij Vszeszibirszkij Oblasztnoj Szjezd*), amelyen 155 delegátus jelent meg, akik a

zemsztvókat, a városi dumákat, a Szibériában befolyásos nagy szövetkezeteket, azaz a kooperatívokat, illetve a szovjeteket, a pártokat, a nemzetiségeket és a kozákokat képviselték. Deklarációjukban az Összoroszlorszlági Alkotmányozó Gyűlés mellett tették le a voksukat, azzal, hogy az adott válságos helyzetben számukra az egyetlen kiút az autonóm szibériai hatalmi szervek minél gyorsabb kiépítése. Egyelőre az *Ideiglenes Szibériai Kerületi Duma* (oroszlul: *Vremennaja Szibirszkaja Oblasztnaja Duma*) és az *Ideiglenes Szibériai Kerületi Tanács* (oroszlul: *Vremennij Szibirszkij Oblasztnoj Szovjet*) lettek azok. Kimondták, hogy ezek a szervek a bolsevik hatalomátvétel előtti jogszabályokat tekintik érvényeseknek, illetve azt is, hogy amennyiben az Összoroszlorszlági Alkotmányozó Gyűlés nem lesz abban a helyzetben, hogy elkezdje munkáját, akkor az ideiglenes szibériai közhatalmi szervek magukra vállalják a teljhatalmat.²³ A kongresszus meg is választotta az első Kerületi Tanácsot, azaz az első autonóm szibériai kormányt. Székhelye természetesen Tomszk lett.

Az első oblasztnyik kormány előtt sok feladat állt: el kellett fogadtatnia magát a helyi lakossággal, meg kellett szerveznie a Kerületi Duma megválasztását, illetve meg kellett szerveznie a saját szibériai haderőt, amely érvényt tudott volna szerezni a még mindig csak formális hatalmának. Az Ideiglenes Szibériai Tanács ugyanis csak egyik hatalmi központ volt a polgárháború szélén álló Szibériában. Igaz, a bolsevik hatalomátvétel Szentpétervárott megnövelte az oblasztnyik törekvések és elképzelések népszerűségét a helyi politikai körökben, de a befolyásos kadet párt most is óvatosan viszonyult az autonomista jelszavakhoz, annál is inkább, mert őket mint az úgynevezett "cenzusos", azaz polgári rétegek képviselőit a baloldali érzelmű szervezők rendszerint kihagyták a kongresszusokból. A szibériai szervek létrehozása és működtetése alapvetően a szibériai eszerek és népi szocialisták ügye volt. Nagyon sok helyen viszont már a bolsevikok és baloldali eszerek által dominált szovjetekek voltak az igazi urak, akik a katonai helyőrségekre tudtak támaszkodni. A szibériai bolsevikok fő központja Krasznojarszk volt.

Az oblasztnyikok és eszerek ugyan elvben nem utasították el a szovjetekeket, azonban úgy tekintettek azokra, mint a munkások, parasztlak és katonák érdekvédelmi és politikai szervezeteire, amelyek szintén küldhetnek képviselőket a kerületi hatalmi szervekbe, de nem azonosak azokkal, azaz nincs közhatalmi jellegük. Természetesen tudták, hogy a pillanatnyilag erősebb bolsevikok nem fognak belemenni ebbe, ezért inkább saját fegyveres erő szervezésébe kezdtek, amelynek segítségével ellensúlyozni akarták a bolsevik propaganda hatása alatt álló szibériai helyőrségeket. Az oblasztnyikok először különálló szibériai csapatokat igyekeztek szervezni a frontokon, amelyeket szervezeten haza akartak hozni. Ezek a csapatok azonban, amelyeknek a szovjethatalom által irányított területeken keresztül kellett hazajutniuk, a szibériai hatalom szempontjából meglehetősen reménytelen állapotban érkeztek Szibériába. Bolsevik propagandisták nagy gondot fordítottak befolyásolásukra. A hazatérő katonák többsége pedig ki akart maradni minden további vérontásból. A helyzet tehát 1917 végén és 1918 elején itt is hasonló volt, mint a dél-oroszorszlági kozák vidékeken. Az Ideiglenes Szibériai Tanács ezért döntően a helyi erőkből volt kénytelen szervezni a csapatait. E feladat ellátására és a közvélemény befolyásolására a szibériai kormány politikai emisszariátusokat hozott létre a térség különböző városaiban.

A szibériai regionalizmus esélyeit növelte, hogy a zavaros decemberi és januári napokban mindenki támpontokat keresett. A bukott Ideiglenes Kormány komisszárljai közül sokan például ezért vetették alá magukat a születő szibériai kormányszatnak. Sok városi, járásai és kormányzóságai önkormányzat is üdvözlő táviratokat küldött neki.

Ez volt a helyzet a különböző nem bolsevik dominanciájú társadalmi szervezetekkel, illetve nemzetiségi szervekkel. Mindez azonban nem volt elég, mert egyre több városban és faluban a vezetés a szovjetek kezébe ment át, főleg a vasút mentén. Emiatt nagyon sürgőssé vált a tervbe vett reprezentatív Ideiglenes Kerületi Duma összehívása. Az időhiány és a rendkívüli körülmények miatt a дума megint delegált tagokból állt, akiket a zemsztvók, a városok, a kozák vidékek, a nemzetiségi önkormányzatok, a társadalmi-politikai, illetve szakmai szervezetek delegáltak. Ennek ellenére a bolsevikok elég hamar felismerték az ilyen testületben rejlő veszélyeket, és azért minden áron igyekeztek megakadályozni, hogy a különböző vidékek delegátusai megérkezzenek az 1918. január 7-én megnyitandó első дума-ülésre. Emiatt az első hivatalos ülés állandóan csúszott. Csak január vége felé jelent meg Tomszkban és regisztráltatta magát több mint 90 delegátus, ezzel pedig meglett a határozatképességhez nélkülözhetetlenül szükséges minimális kvórum. A testület politikai összetétele a következő volt: 56 eszer, 10 népi szocialista, 5 szociáldemokrata (mensevik), 2 lengyel szocialista, 1 autonomista-föderalista; 12 pártunkívüli, és 2 delegátus nem nyilatkozott a párthovatartozásáról.²⁴

A szervezők február elejére halasztották el az első ülés megnyitását, de a bolsevik karhatalom megelőzte őket. Néhány nappal előtte ugyanis egy század segítségével hivatalosan "feloszlatták" a dumát és sok tagját letartóztatták. Először Krasznojarszkba vitték a foglyokat, nemsokára azonban elengedték őket, miután azok írásban megígérték, hogy nem fognak szervezkedni a szovjethatalom ellen. A letartóztatások ellenére körülbelül 40 delegátus szabadlábbon maradt, és január 28-án (február 10-én) a járási élelmezésügyi hatóság épületében titokban megtartották az Ideiglenes Kerületi Duma első ülését. A deklaráció megszövegezésén kívül döntöttek önkéntes csapatok szervezéséről, és végül megválasztották az *Autonóm Szibéria Ideiglenes Kormányát* (oroszul: *Vremennoje Pravityelsztvo Avtonomnoj Szibiri*). A kormány elnöke és egyben földművelésügyi minisztere P. J. Derber lett. A helyzetet és a kormány erejét jól jellemezte, hogy az éjszakai ülés alatt annak érdekében, hogy senki se vegye észre őket, nem merték kivilágítani az utcára nyíló ablakokat. A szibériai дума első és hosszú időre utolsó ülése ennek köszönhetően valóban észrevétlen maradt, mely a delegátusok másnap reggel nyolckor épségben hazatérhettek.²⁵ Deklarációjukat, és a szétkergetett Alkotmányozó Gyűlés és az Oroszországi Demokratikus Köztársaság föderatív berendezkedése mellett tette le a voksot, szintén csak néhány nappal később tették közzé egy tomszki újságban.

A Kerületi Duma első ülése után a frissen kinevezett kormány tagjai úgy döntöttek, hogy a körülmények folytán inkább egyenként, magánúton távoznak Tomszkból valamelyik számukra biztonságosabb távol-keleti városba. Emigrációjuk színhelyéül Harbint választottak, azt a formálisan Kína területén lévő, azonban orosz igazgatás alatt lévő várost, amely a Mandzsúriát átszelő Kínai Keleti Vasút központja volt. Harbinban viszont a frissen kinevezett szibériai kormány komoly politikai konkurensre talált. A reális hatalommal nem rendelkező Derber vezette szibériai kormány helyi riválisa a *Haza és az Alkotmányozó Gyűlés Védelmének Távol-keleti Bizottsága* (oroszul: *Dalnyevozstocsnij Komitet Zasciti Rogyini i Ucsregyityelnogo Szobranija*) volt. A hangzatos elnevezés ellenére a Távol-keleti Bizottságnak nem volt sok köze az Alkotmányozó Gyűléshez, és hatalma sem volt sokkal nagyobb, mint a Derber-féle kormányé. Ereje főleg abban rejlett, hogy mint olyan szervezet, amely alapvetően a távol-keleti atamánok vezette bolsevikellenes különítmények finanszírozására jött létre, időnként Szemjonov, Gamov, Kalmikov és más hasonló vezérek

támogatására számíthatott. Bár a bizottság politikailag is szívesen befolyása alá vonta volna ezeket a szabadcsapatokat, arra nem volt esélye, ugyanis az atamánok túlzottan öntörvényűek voltak ahhoz, hogy egy ilyen jellegű civil szervezetnek engedelmességedjenek. A Távol-keleti Bizottság ugyanakkor fontos pénzügyi és helyi közigazgatási támogatókkal rendelkezett. Mögöttük állt a Kínai Keleti Vasút vezetősége Horvat tábornokkal az élén, őket finanszírozta Putyilov gazdag nagytőkés, illetve a pekingi orosz nagykövetség. Ebben a körben mozgott Alekszandr Kolcsak admirális is. A helyi kadetok szintén támogatták a bizottságot.

A helyi polgári és vállalkozó körökre támaszkodó Távol-keleti Bizottság alapvetően jobboldali orientációjú volt. Ennek megfelelően támogatta az egyszemélyi hatalom létrehozását. Tervei közé tartozott egy katonai diktátor vezette bolsevikellenes hatalmi központ létrehozása Harbinban, ahonnan el akarták kezdeni Szibéria megtisztítását a bolsevikoktól. A helyi választott, döntően demokratikus összetételű szervekkel nem akartak számot vetni, csak a fegyveres erőben bíztak, a megtisztítandó területek jövőbeli irányítását illetően is. Ami pedig az úgynevezett mérsékelt szocialistákat illeti, a bizottság liberálisabb része nyitott volt az együttműködés irányában, a többségi konzervatív jobboldaliak azonban nagyon bizalmatlanok voltak az eszerek vezette szibériai kormánnyal szemben, amely korábban teljesen ki akarta hagyni a szibériai autonóm szervekből a vagyonos rétegek képviselőit. A Derber-kormány mérsékeltbb része szintén érezte, hogy összetételét ki kellene egészíteni az ún. cenzusos elemek képviselőivel, azaz a kadetokkal és az ipari-kereskedelmi körök képviselőivel, a másik része viszont inkább az egyszínű szocialista kormány fenntartásában reménykedett. Meglehetősen riasztotta őket ugyanis a Távol-keleti Bizottság által támogatott atamánok köztörvényes terrorja, amelytől maga a bizottság is kénytelen volt elhatárolódni. Annak ellenére, hogy az antant helyi képviselői is szorgalmazták a Távol-keleti Bizottság és a Derber-kormány egyesítését, az végül nem valósult meg. Közben 1918 tavaszán politikailag mindkettő teljesen marginalizálódott.

A későbbi fejlemények szempontjából fontosabb az, mi történt az ideiglenesen a bolsevikok hatalma alá került területeken. Mielőtt a Derber vezette Ideiglenes Szibériai Kormány Távol-Keletre távozott volna, helyi szerveként Tomszkban hagyta az úgynevezett *Nyugat-szibériai Komisszariátust* (oroszul: *Zapadno-Szibirszkij Komisszariat*), amely az Alkotmányozó Gyűlésbe Szibériában beválasztott három eszer képviselőből és a tomszki járási elöljáróság szintén eszer vezetőjéből állt. Ugyanakkor Szibéria-szerte már korábban működni kezdtek a már említett politikai emisszariátusok, amelyeket még az Ideiglenes Szibériai Tanács hozott létre a lakosság befolyásolása és a haderő szervezése céljából. A régióban szétszéledt Kerületi Duma képviselőivel együtt ezek a szervek váltak a szibériai bolsevikellenes fegyveres erők fő szervezőivé. Vezető koordinációs szerepet a Nyugat-szibériai Komisszariátus játszott.

Annak ellenére, hogy ezekben a szervezetekben egyértelműen az eszerek domináltak, a szervezkedés nem az eszer párt nevében folyt, hanem az úgymond pártok fölött álló "szibériai kormányzati szervek" nevében. Ez megkönnyítette a szervezkedést, mert a legharciasabb bolsevikellenes tiszték és önkéntesek általában nem voltak eszerek, sőt jelentős részük jobboldali és monarchista meggyőződésű volt, és mint ilyenek gyakran nem tettek nagy különbséget a bolsevikok és a mérsékelt szocialisták között. Lélektanilag könnyebben tudtak engedelmességedni egy nem létező "kormányzatnak", mint a baloldali terrorista hagyományokkal rendelkező párt vezető szerveinek. A szervezkedésben ugyanakkor szükség volt az illegális fegyveres tevékenységben jártas eszerek tapasztalataira, illetve arra az anyagi háttérre, amit a szibériai

eszerek befolyása alatt lévő szövetkezeti (kooperatív) mozgalom hálózata nyújtott az alakuló helyi fegyveres osztagoknak, az ún. druzsináknak. Szibériában egyértelműen az eszer párt volt a legszervezettebb és legbefolyásosabb, sok helyi tekintély is a tagjai közé tartozott, főleg 1917-től kezdve. A helyzetet azt is megkönnyítette, hogy az eszer párt 1917-ben nagy gyűjtőpárttá vált, amelybe új tagok tízezrei léptek be. Voltak köztük fanatikusok, karrieristák, szerencselovagok, helyüket kereső, eddig párton kívüli értelmiségiek, gazdasági vezetők, tisztek stb. Elkötelezettségük az eszer párt eszmerendszere és a központi vezetőség parancsainak végrehajtása iránt ennek megfelelően meglehetősen eltérő volt. Az eszer párt 1917-ben és 1918-ban ezenkívül sok irányzatra bomlott szét. Amikor tehát egy elégedetlen tiszt vagy polgár valamilyen szervezetet keresett, amely fel tud lépni a szovjethatalom ellen, nagyjából nyugodt lelkiismerettel léphetett be egy ilyen katonai szervezetbe, annál is inkább, mert más lehetősége sok helyen nem nagyon volt. Folytak ugyan egyéb bolsevikellenes fegyveres szervezkedések is, ezek azonban általában marginálisabbak voltak. Ilyenek voltak a már említett távol-keleti atamánok különítményei, vagy Flug tábornoknak, az Önkéntes Hadsereg szibériai kiküldöttjének kezdeményezései. A politikailag inkább jobboldali Flug tábornok azonban később maga is kénytelen volt elismerni az eszerek vezette Nyugat-szibériai Komisszariátus vezető szerepét a szibériai földalatti bolsevikellenes csapatok szervezésében. Azzal a tudattal vigasztalta magát, hogy a szervezkedő tisztek többsége messziről sem eszer meggyőződésű, és inkább csak a körülmények folytán, más komoly alternatíva hiányában, bármilyen támpontot keresve került ezekbe a szervezetekbe.²⁶

Természetesen attól függetlenül, hogy formálisan kinek engedelmessé váltak, a legtöbb illegális katonai csoport nagy önállóságot élvezett. Létszámuk elég ingadozó volt. Nyugat-Szibériában a legerősebbnek például a majdnem 3000 fős omszki illegális csoport számított, Ivanov-Rinov kozák ezredessel az élén, aki Fluggal tartott kapcsolatot, és politikai kérdésekben inkább a kadet párt jobboldalával és a monarchista eszmékkel szimpatizált. Tomszkban három szervezetben összesen 1500 harcra kész személy állt rendelkezésre. Az irkutszki osztagnak körülbelül 1000 tagja volt. Léteztek azonban 60 vagy 100 fős helyi kis csoportok is. Összesen a térségben körülbelül 7500–8000 fegyveres várta a szovjethatalom elleni fellépés lehetőségét.²⁷

Szibériában és Kelet-Oroszországban a nagy bolsevikellenes fordulat 1918 késő tavaszán következett be, amikor a csehszlovák légiók szembefordultak a szovjethatalommal, és fellépésükkel lehetővé tették az orosz bolsevikellenes erőknek, hogy megszerveződjenek és hatalomra kerüljenek az Urál-hegység mindkét oldalán. 1918 nyarán azonban először nem egy bolsevikellenes hatalmi központ alakult ki a térségben, hanem sok kisebb és két jelentős központ. Az egyik az újonnan szervezett *Ideiglenes Szibériai Kormány* volt, a másik pedig a már említett *Komucs*, azaz az *Alkotmányozó Gyűlés Tagjainak Bizottsága* (oroszul: *Komitet cslenov Ucsregyityelnogo Szobranyija*). A téma szempontjából azonban csak az első érdekes.

Szibériának ugyan volt már egy formális kormánya Derber vezetésével, amelyet annak idején az egy éjszakára összeülő "csonka" Kerületi Duma választott, azonban ez a kormány egyrészt a távoli Vlagyivosztkban tartózkodott, másrészt egyáltalán nem volt tekintélye a helyi bolsevikellenes különítmények körében. Az új szibériai hatalom tehát nem ebből az emigráns testületből alakult, hanem a szovjethatalmat átvészelő, majd megdöntő helyi erőkől nőtte ki magát a nyugati szövetségesek és a csehszlovákok bábáskodása mellett. A különböző szovjetellenes ellenálló csoportokat koordináló Nyugat-szibériai Komisszariátus, amely formálisan ugyan a Derber-féle

szibériai kormány területi szervének számított, a fegyveres osztagokkal és a csehszlovákokkal való kapcsolata révén sokkal több hatalommal rendelkezett, mint a fölötte álló "kormány". Emiatt az új kormányzat tulajdonképpen a komisszariátus körül kezdett kiépülni. Bár a komisszárók az eszer párt emberei voltak, a szerveződő apparátusba sok jobboldali és kadet szakember is bekerült, ami később feszültséget szült az eszer párt vezetése és az egyre inkább jobbra tolódó, egykor szintén eszer kötődésű Nyugat-szibériai Komisszariátus, majd a belőle alakuló szibériai kormány között.

A Nyugat-szibériai Komisszariátus nemsokára formálisan átadta a hatalmat az elmenekült Derber-kormány szovjethatalom idején is Szibériában tartózkodó tagjainak, amit június 30-án Ivan Jakusev, az egykori Szibériai Kerületi Duma elnöke jóváhagyott. Más kérdés, hogy formálisan erre nem volt joga, de ilyen részletekkel akkor nem nagyon törődtek. Az ilyen módon újjászületett szibériai kormány minisztereinek többsége ugyan valaha eszer volt, azonban Derberrel távozó kollégáiknál jobboldalibb beállítottságúak voltak. Sőt, az eleinte öt tagból álló kormányban csak egy miniszter (M. B. Satyilov, a helyi ügyek minisztere) kötődött igazából még az eszer párthoz. P. V. Vologodszkij, aki a kormány miniszterelnöke és egyben a külkapcsolatokért felelős minisztere lett, csak valamikor régen számított eszernek. Az öreg V. M. Krutovszkij belügyminiszter inkább mérsékelt népi szocialista volt, ugyanúgy, mint G. B. Patusvskij igazságügyi miniszter, aki ezenkívül oblasztnyik is volt. Ivan Mihajlov pénzügyminiszter, a következő hónapok Szibériájának egyik erős embere ugyan eszer és oblasztnyik volt, ami viszont nem akadályozta meg abban, hogy a legtöbb kérdésben pártja hivatalos álláspontjával szemben teljesen ellentétes vélemény legyen. Az új kormánynak – amely a korábbi testület legjobboldalibb tagjaiból állt, és akik a bolsevik uralom alatt még inkább jobbra tolódtak – tehát politikai tekintetben már nem volt sok köze az eszer párt hivatalos irányvonalához.

A szibériai kormány jobbratolódásának azonban a bolsevikellenes harc szempontjából volt egy előnye, mégpedig az, hogy valamivel könnyebben tudott együttműködni a katonatiszti körökkel. A tisztek általi elfogadtatásban nagy szerepet játszott Grisin-Almazov százados (nemsokára viszont már tábornok), a nyári bolsevikellenes lázadás egyik orosz vezetője, akit a sors kalandor természete mellett viszonylag jó politikai érzékkel áldott meg. Ennek köszönhetően felfogta, hogy a helyi befolyással és a szibériai szövetkezeti központok révén gazdasági hatalommal is rendelkező mérsékelt eszerek és kormányuk jó szövetséges lehet a bolsevikellenes hadsereg szervezése során. Grisin-Almazov számításai valóban beváltak. A szibériai kormány és az azt támogató politikai és gazdasági erők segítségével néhány hónap leforgása alatt sikerült összetoborozni és felszerelni a körülbelül 40 000 önkéntesből álló Szibériai Hadsereget. A katonák majdnem fele kozák volt, a többi tisztekből, tanuló ifjabból és értelmiségiekből állt. Még munkásokból is sikerült néhány nagyon ütöképes egységet létrehozni. Mindez valószínűleg nem ment volna ilyen könnyen, ha a szervezkedés mögött nem állt volna bizonyos tekintélyre szert tett civil kormány, annak apparátusa, az eszerek, mint a legnagyobb helyi szervezett politikai erő, illetve a helyi társadalom anyagi támogatása.²⁸

Az eszer kötődéseit egyre jobban felszámoló omszki kormány viszont hamar konfliktusba keveredett az eszer párt hivatalos vezetése által irányított kelet-oroszországi Komuccsal, amely az egyetlen legitim oroszországi bolsevikellenes hatalmi központ címére tartott igényt. A szibériai kormány ellenezte az alávetést az ilyen jellegű "összoroszoszági" hatalomnak, főleg politikai megfontolásokból. Akkor már inkább a helyi kadetokra, a legjobboldalibb szocialista áramlatokra és a helyi keres-

kedelmi-ipari, azaz polgári körökre támaszkodott, ami folytán nem volt igazán kompatibilis a Szamarában székelő Komuccsal. Ezenkívül a szibériaiak mögött komolyabb és jobban felszerelt haderő állt, mint amilyent a kelet-oroszországi eszerek által megszervezett Népi Hadsereg képviselt. A nyugati szövetségesek és a csehszlovák légiósok viszont arra ösztönözték az orosz antibolsevikokat, hogy egyesüljenek, és hozzanak létre reprezentatív, egységes kormányt. A szövetségeseik támogatásától függő oroszok végül belementek ebbe, és 1918 szeptemberében Ufában létrehozták az ún. ufai direktóriumot, hivatalos néven az *Összoroszági Ideiglenes Kormányt* (oroszul: *Vszerosszijszkoje Vremennoje Pravityelsztvo*). Az öttagú direktórium három tagja jobboldali eszer volt, egy kadet, egy tábornok pedig a hadsereget képviselte. Végrehajtó apparátusát azonban az omszki kormánytól vette át, ami nagyban meghatározta a sorsát. A szocialista többségű direktóriumba beletörödni képtelen kadetok és jobboldali monarchista tiszték 1918. november 18-án végül megdöntötték a direktorok hatalmát és legfőbb kormányzóvá emelték Alekszandr Kolcsak admirálist, a hajdani fekete-tengeri flotta parancsnokát. Kolcsak formálisan nemcsak a "fehér" Szibéria teljhatalmú diktátora lett, hanem az egész bolsevikellenes és ellenforradalmi Oroszországé, amit a többi vezető fehér tábornok is elismert.

Kolcsak székhelye a továbbiakban is a szibériai Omszk maradt. Annak ellenére, hogy kormányában néhány volt regionalista is ült, rezsimjének már semmi köze nem volt a szibériai oblasztnyik mozgalomhoz. A helyi autonómiák ügye 1918 végén már egyáltalán nem volt olyan fontos a politizáló közvélemény számára, mint a vörösök és fehérek élethalálharca. A fehér tábornokok többsége Kolcsakkal az élen pedig egyáltalán nem volt híve az Orosz Birodalom föderalista vagy autonomista átalakulásának, hanem igazi nagyorosz nacionalisták, az "egy és oszthatatlan Oroszország" visszaállításának szorgalmazói voltak. Az oblasztnyik mozgalom ugyan nem szűnt meg teljesen, azonban a többi korabeli mozgalomhoz hasonlóan felmorzsolódott. Főleg a fehér hadseregek vereségei idején merültek fel újra egyes jelszavai, akkor ugyanis a kolcsakista rezsim ellenzékének számító eszer és demokratikus körökben egyre gyakrabban hangzott el a szibériai helyi parlament összehívásának a gondolata, amely talán képes lenne korlátozni a katonaság és a bürokrácia önkényét. A polgárháború azonban rohamosan a végéhez közeledett, a korábban népszerű eszmék egyre inkább lekerültek a napirendről. Szibériára pedig új idők köszöntöttek.

Jegyzetek

1. Nacionalnije okrajini Rosszijszkoj Imperiji. Sztanovlenyije i razvityije szisztyemi upravlenyija. Red. Sz. G. Agadzsanov–V. V. Trepavlov. Moszkva, 1997. 68.
2. Uo.: 77.
3. Uo.: 80.
4. Uo.: 108.
5. *Szvatyikov, Sz. G.*: Rosszija i Szibir. Volnaja Szibir 4. Prága, 1928. 88.
6. Uo.: 93–95.
7. *Szvatyikov, Sz. G.*: Rosszija i Szibir. Volnaja Szibir 5. Prága, 1929. 53–55.
8. Uo.: 52.
9. Uo.: 49–50.
10. *Kropotkin, P. A.*: Zapiszki revoljucionyera. London, 1902. 159.
11. *Szvatyikov, Sz. G.*: Rosszija i Szibir. Volnaja Szibir 6–7. Prága, 1929. 80.
12. Uo.: 80–81.
13. *Szvatyikov, Sz. G.*: Rosszija i Szibir. Volnaja Szibir 8. Prága, 1930. 34–35.
14. Uo.: 40.
15. Uo.: 40–41.

16. *Pereire, N.*: Oblasztnyicesztvo i goszudarsztvennoszty vo vremja grazsdanszkoj vojni. In: Grazsdanszkaja vojna v Rossziji. Perekresztok mnyenyij. Moskva, 1994. 202.
17. *Potanyin, G. N.*: Oblasztnyiceszskaja tendencija v Sziribi. Tomszk, 1907. 11.
18. *Pereire, N.*: Oblasztnyicesztvo i goszudarsztvennoszty vo vremja grazsdanszkoj vojni. In: Grazsdanszkaja vojna v Rossziji. Perekresztok mnyenyij. Moskva, 1994. 202.
19. *Jakusev, I. A.*: Fevral'szkaja revoljucija i szibir'szkije oblastnije szjezdi. Volnaja Szibir 2. Prága, 1927. 15–16.
20. Uo.: 16–17.
21. Uo.: 24–25.
22. Uo.: 28–30.
23. Uo.: 36–40.
24. *Jakusev, I. A.*: Fevral'szkaja revoljucija i szibir'szkije oblastnije szjezdi. Volnaja Szibir 3. Prága, 1927. 23.
25. Uo.: 25–26.
26. *Flug*: Otcset o komangyirovke iz Dobrovolceszskoj armiji v Szibir v 1918-om godu. Arhiv russzkoj revoljuciji. IX. kötet Berlin, 1923. 259.
27. *Jakusev, I. A.*: Fevral'szkaja revoljucija i szibir'szkije oblastnije szjezdi. Volnaja Szibir 4. Prága, 1928. 104.
28. *Miljukov, P.*: Rosszija na perelome. Tom II. Antyibolsevisztszkoje dvizensenije. Párizs, 1927. 43–44.

KELET-EURÓPAI KÖZHELYEINK TÖRTÉNETÉHEZ. OROSZORSZÁG¹

Az alábbi tanulmány egy sorozat első része. A sorozatban kísérletet teszek arra, hogy bemutassam, miként alakultak ki a kelet-európai népekre, országokra vonatkozó magyar közhelyek, s mik azok főbb jellemzői.

E közhelyek felsorolása önmagában is érdekes feladat, ám engem, és most e közhelyek történetisége foglalkoztat. A történetiség alatt egyfelől azt a jelenséget értem, hogy maguknak a közhelyeknek is megvan a maguk története: történelmileg jönnek létre, alakulnak rendszerre. Másfelől, a történetiség ebben az összefüggésben azt is jelenti, hogy az idő múlásával a keletkezett közhelyek részeivé váltak a történeti irodalomnak, olyannyira beépültek abba, hogy gyakran mintegy fundamentumaivá lettek annak. Ez utóbbi szempontból különösen fontosnak tartom a szembesítést azzal a ténnyel, hogy a múlt és gyakran a jelen történése is sok esetben nem csinál egyebet lényegében, mint az általa készen örökölt "nemzeti", népkarakterológiai közhelyekhez – előítéletekhez – szolgáltat új és újabb tudós adalékokat.

Persze, történelmünk, kelet–délkelet-európai tárgyú történettudományunk váza nem feltétlenül közhelyek és előítéletek sokasága. De gyakran fordul elő az, hogy nem kellő kritikával viszonyulunk egyes meggyökeresedett képletekhez. Ez különösen igaz a kelet-európai népek, országok múltjáról alkotott képünkre.

Egy, az oroszországi magyar utazókról szóló tanulmány² adta az ötletet ahhoz, hogy megkíséreljem megválaszolni azt a kérdést: vajon miként alakult ki a múlt század folyamán a művelt magyar középosztályban a Kelet-Európa-, s ezen belül az Oroszország-kép. Az említett tanulmány hasznos kalauz a témához. Sorra veszi az ismert és ismeretlen úti beszámolókat és bemutatja, milyen jó és élesszemű megfigyeléseket tettek honfitársaink a múlt században Oroszországban. Ez a tanulmány műfaját tekintve hagyományos kultúrhistoriái adalék, s annak igen kiváló. Hazai történettudományunk a kelet-európai vonatkozású népkarakterológiai, protostatisztikai stb. irodalmat csak kuriózumként, apróbb kultúrtörténeti adalékként, történeti tételek illusztrációjaként használta, önmaguk történetiségében nem kutatták őket.³ Én erre teszek kísérletet. Jelen tanulmány terjedelmi határai nem teszik lehetővé a témának a hagyományos kultúrhistoriában megszokott részletességű kifejtését, ezért igyekszem a fontosabb mozzanatokat kiemelni.

Kutatóként az elmúlt évek során azt kellett tapasztalnom, hogy az a bizonyos, a múlt század során kialakult, történeti Oroszország-kép, amelyről alább szó lesz, sok szempontból mindmáig érintetlen maradt. Vizsgálataim középpontjában épp ezért a sztereotípiák álltak. Az elején le kell szögeznünk, hogy a sztereotípiák, már természetüknél is fogva, nem feltétlenül hamisak, vagy épp igazak. Valamiféle tényalapjuk lehet, ám legtöbbször nem közvetlen tapasztaláson alapulnak, hanem "inkább szóbeszéden és a tömegkommunikációs eszközök által összekotyvasztott elképzeléseken alapulnak".⁴ Szerepük nem más, mint világszemléletünk szükségszerű leegyszerűsítése. A sztereotípiát valamely jelenségről a fejünkben lévő, leegyszerűsített, sematikus kép, amely egyben sematikus vélemény is. Jellemző rá, hogy a kultúra hozza létre, illetve szabja azt meg. Ennek következtében a jelenségeket előbb definiáljuk, s csak

azután látjuk. Ezt hívja a szociálpszichológia kategorizációs folyamatnak. Ez a folyamat segít eligazodni az egyébként áttekinthetetlenül rendetlen világban.⁵

Kategóriáinkat, vagy itt most: sztereotípiáinkat kulturális hagyományként örököljük. Viszont, mint fentebb említettük, e sztereotípiák történetiek, s mára már elhalványultak azok a konkrét történeti konnotációk, amiket eredetileg hordoztak. Nem voltak azok mindig a mai formájukban és jelentésükben adottak. Nem emlékezünk arra, hogy mielőtt struktúrává merevedtek a vizsgálandó sztereotípiák, épp kialakulásukkor, rendszerré válásuk előtt, adott üzenetet hordoztak saját koruk számára, mely üzenet nem feltétlenül – sőt igen ritkán – volt tisztán tudományos jellegű.

Milyen sztereotípiákból építkezett az az Oroszország-kép, mely sok elemében már a hazai tudományos russzisztika megszületése előtt rendszerré vált, s amelyet az örökölt? (Az itt felvetett kérdést megismételhetjük – s majd más helyütt ezt meg is tesszük – a Balkánra és Kelet-Európa más területeire vonatkozólag.) A 19. század és különösen annak utolsó harmadának orosz tárgyú publikációit vizsgáltam kutatásom során. Ez az a kor, a századfordulóval együtt, amikor még nem beszélhetünk rendszeres hazai, tudományos russzisztikáról – sok esetben, mint látni fogjuk, a nyelvi akadályok miatt sem –, de ugyanakkor ezekben az évtizedekben jelentősen megnőtt az érdeklődés Oroszország iránt. Ekkor fogalmazódnak meg a máig érvényesnek látszó sztereotípiák Oroszország vonatkozásában, s ekkor határozódnak meg az orosz tárgyú történeti kutatások főbb irányai, “kérdései”.

A leírástól az elutasításig

“...a félelemnek, idegenkedésnek és idegességnek pedig nagy, sőt legnagyobb mértékben az az oka, hogy Oroszországot – különösen nálunk – nem ismerjük; nem ismerjük jobban, mint Chinát. Ha ismernők, talán nem félnénk tőle oly nagyon s talán nem is viseltetnénk iránta oly kiirthatatlan ellenszenvvel. (...) Azt mondtam, úgy ismerjük Oroszországot, mint Chinát. Van is valami hasonlatosság közte és China közt. Oroszországnak is megvan a maga chinai fala, a mit egy szóval úgy lehetne nevezni: cyrilizmus.”⁶

Az orosz irodalom legnagyobb 19. századi magyarországi népszerűsítőjének, Szabó Endrének fenti sorai Danyilevszkijnek, a “pánszlávizmus apostolának” Oroszország és Európa című nevezetes művének ismertetéséből valóak.⁷ Maga a könyvismertetés több mint harmincoldalas, ami, ha figyelembe vesszük, hogy a tárgyalt mű először épp húsz évvel a magyar recenzió előtt jelent meg oroszul, figyelemre méltó. Az, hogy a korszak legtekintélyesebb magyar folyóirata, a *Budapesti Szemle* – mely a “*Revue des Deux Mondes*” szerepét töltötte be a hazai sajtóban – ekkora teret szentelt Danyilevszkij klasszikus művének, abból fakadt, hogy a 19. század második felének Magyarországon uralkodó Oroszország-képét vélték megerősítve, mintegy belülről, az orosz nacionalista gondolkodó által. Szabó Endre írása legalább annyira szól a magyar közvélemény Oroszország-képéről, mint magáról a recenzált műről. Mondhatni, kapóra jött Danyilevszkijnek a pánszlávizmust rendszerező műve a századvég magyar “Kelet-Európa-szakértőinek”, közvélemény-formálóinak. Azon szintén érdemes eltöprengeni, miért csak húsz év késéssel találta valaki elemzésre érdemesnek a szóban forgó könyvet.

A nyolcvanas években nagy változásokon megy át az orosz gazdaság és társadalom, s ugyanakkor megváltozott a kiegyezés utáni Magyarország. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követő klasszikus magyar nemzeti liberalizmus ekkorra már inkább nemzetivé, mint liberálissá vált. Ezért vált a pánszlávizmus témája az egyik állandó, visszatérő motívumává a magyar “russzisztikának” a 19. század közepétől. Nem véletlenül. A pánszlávizmus, illetve mindaz, amit vele azonosítanak, mindmáig visszaigazolja egyes szakértők Oroszországról, annak történelméről alkotott egyoldalú és könnyen érthető képét. Ez az Oroszország pedig nem más, mint amely Magyarország természetesen történeti küldetését akadályozza a Balkánon és másutt.

Oroszország-kép a reformkorban⁸

Térjünk vissza a Kína-hasonlathoz!⁹ Hogy ez mennyire találó, mutatja az a tény, hogy az orosz tárgyú írások a 19. század ötvenes-hatvanas éveit rendszeresen a távoli földrészekről szóló egzotikus beszámolók között, kis, színes vegyesként bukkannak fel a magyar sajtóban, s a közhelytár vizsgálata szempontjából is kiemelkedő fontosságú kalendáriumokban.¹⁰ Ez különösen igaz a reformkori sajtóra.¹¹ A “cyrillizmus chinai falát” azért időnként igyekeztek megkerülni, főként német nyelvű, részben hivatalos orosz protostatisztikai és részben német útleíró kiadványok segítségével a 18. század végén, a 19. század első felében, amikor az orosz nyelv ismerete valódi kuriózum volt még.¹²

Így keletkezett a szorgalmas, amatőr statisztikus, Lassú István úttörő jellegű, státusleíró műve Oroszországról 1827-ben.¹³ Lassú hivatalnoki pontossággal és tisztességgel készítette vastag statisztikáit az európai államokról, amelyek, bár nem voltak többek kompilációknál, mégis hiánypótlóak voltak. Ezt a művet is inkább a tárgyilagos adatszerűség jellemzi, mintsem a nemzetkarakterológiai közhelyek sokasága. Bár ez sem hiányozhat belőle, hisz ez is része a korszak statisztikájának-státusleírásának: “Az oroszok... mint minden más Tót (Slavus) eredetű nemzetek inkább vérmes természetűek, s elevenek... inkább durva erkölcsűek, mint rossz lekűek 's indulatúak és a tudományokra 's szép mesterségekre alkalmas lelki ajándékok nélkül sem szűkölködnek... szeretik a muzsikát, könnyen megtanulják az idegen nyelveket és alkalmasok a nehezebb tudományokra is... nemzeti tulajdonságának egyik fő vonása a vidámság... igen bátor s hűséges katona. Legnagyobb hibái: a testiség, az erős italokkal való mértéktelen élés és a babonaság, némelly elágazásánál az utálatos tisztátalanság, alacsony földön tszásás, s a lopásra és csalásra való hajlandóság, mely utolsó alávaló tulajdonságok nem annyira nemzeti tulajdona a Tótságnak mint azon rabszolgasághoz hasonlatos örökös jobbágságnak a következménye.”¹⁴ Ennyi és nem több a nemzetkarakterológia Lassúnál, ami a későbbi orosz tárgyú munkákhoz képest terjedelemben kevés, tartalmát tekintve pedig feltűnően “megértő” és elfogulatlan. Tette, hisz számára a nemzeti ébredésben a társadalmi átalakuláson, a reformokon volt a hangsúly. Emellett azért is megértő Lassú álláspontja, mert a műfaja valóban a státus-leírás. Feladata az adatközlés, az ismeretterjesztés. Az ő világa még egy egységes világ: a státusok, birodalmak és gondoskodó uralkodók világa.¹⁵ Ezért kaphatnak nagyobb hangsúlyt művében az orosz reformok, azok dicsérete, mint a népkarakterológia. Különösen hasznosnak vélte épp ezért I. Sándor, “a halhatatlan emlékezetű császár” “bölc” intézkedéseit a tudományok, az oktatás és a közegész-

ségügy terén.¹⁶ Lassú hosszú művének írásakor igyekezett a végtelenségig objektív maradni, megjegyzései szinte nincsenek, vagy ha vannak, akkor olyanok, mint a fenti példában.

Még egyszer: Lassú leír. Ez vonatkozik az orosz egyházzól szóló részre is. Ez azért is feltűnő, mert a későbbi művek egyhangúlag ítélik el az otodoxiát, a pravoszláv egyházat mint a (magyarság által képviselt) nyugati értékek ellenségét, ellentétjét. A birodalmak Európájában nem jellemző a “szomszéd gyűlölése”, kioktató lenézése. “Ez [mármint a szomszéd gyűlölése – K. T.] nem csak az egyes embereknél, hanem az egész Nemzetségeknél is szintűgy találkozik, de többnyire mégis-tsak a' Nép-allyánál uralkodik, mert a ki-tsinosultabbak az idegeneket megbecsülik... Ollykor mindazonáltal a' tanultabbak közül is találkoznak, kik ezen alaton vétekkal, mely csak a Nép-seprejéhez illik, bélyegesek... A' Haza-szeretőség, Patriotizmus, mindenkor ditséretes léssen... az mindazáltal a' Szomszédgyűlölés nélkül is el lehet.”¹⁷ A reformkorban az Orosz Birodalom népességének szaporodása tárgyáról értekező szerző példaként említhette: “Egy nyelv, egy hit valának ezen fejlő erőnek leghatalmasabb rugói.”¹⁸ A reformkori magyar sajtó orosz tárgyú publikációit elemző, már idézett dolgozat szerzője is kénytelen megállapítani a nem irodalmi vonatkozású írásokról, hogy: “A tudósítások tárgyilagosak, hangnemből objektív. Statisztikai adatok közlésekor, városok, közművelődési intézmények leírásakor a szerkesztők gyakran vonnak párhuzamot Oroszország és a Nyugat között, de sohasem azért, hogy az utóbbit magasztalják. Elvértve találni a lebecsülés, az oroszok iránt megnyilvánuló negatív érzelmek kifejezését.”¹⁹

Ez az álláspont általános lehetett a régi századfordulón, a birodalmak Európájában, de nem lehetett az a rivalizáló nemzetek, a feltörekvő nemzeti értelmiségek Európájában. A Lassú korában még éppen csak természetes megértő, leíró viszony szűnik meg a későbbiekben, s válik általánossá a bevezetőben idézett idegenkedő, eleve elutasító szemlélet.

Érdekes adalékokat találhatunk egy a Lassúéhoz hasonló célzattal írott műben három és fél évtized elteltével. A mű címe: Oroszország állami és társadalmi élete. Ez a tanulmány is ismeretterjesztő, látszólag leíró igénnyel készült, célja a hatvanas évek eleje magyar közvéleménye számára a titokzatos északi birodalom bemutatása. A tanulmány hetilapban jelent meg, s az ebből fakadó terjedelmi korlátok miatt a szerző kénytelen volt egy-egy jelenséget, intézményt kiemelni, amelyeken keresztül, úgy érezte, érthetőbbé teheti az Oroszország-képet. Az orosz állam és társadalom jellemzésekor a szerző nem fukarkodik az elítélő jelzőkkel. Az egész hivatalnoki kar “gyűlöletes”, az orosz nép “csak mint ortodox, s néha fanatizált pusztító harci eszköz ébredhetett öntudatra a cár kezében”. Az orosz történelem mérlegét is megvonja, s az eredmény lesújtó: “Az ezredéves birodalom politikai jelentősége kétségkívül nagyon fontos. De ha ellénben azt kérdezzük: mit tettek az orosz nemzet számtalan milliói a birodalom ezer éves létezése óta? – a háborúkat hódításokat, pusztításokat, tehát a míveletlen tömeg pusztító erejét tekintetbe nem véve – mit tettek az emberiség közös haladását előmozdítólag hasznosat, mit jegyeztek a művelődés történetének lapjaira? Azt kell felelnünk, hogy igen keveset.”²⁰

Sehol sincsen ekkorra már Lassú lelkenedezése I. Sándor reformjai fölött, az ő pontosságra törekvő, részletekbe menő státusleírása, adathalmaz. Helyette van az “ezredéves orosz történelem” világtörténeti (ld. még: magyar történeti) perspektívából

való lesajnálása, egyértelmű elítélése. A Lassú István kora óta eltelt bő három évtizedben megváltozott Oroszország, és megváltozott magának a közép- és kelet-európai, azon belül a magyar értelmiségnek a feladata is – talán nem csak Oroszország bemutatása kapcsán. Oroszország többé nem az egyik európai birodalom (státus), hanem a vetélkedő nemzetek Európájában az egyik fő vetélytársa és démonikus ellensége Magyarországnak. Ezért II. Sándor és reformjai még “mívelődéstörténeti” szempontból sem méltóak az említésre, s ugyanebből a szempontból az orosz történelem lényegében a “míveletlen tömeg”, az orosz nép hódításaival és főképp pusztításaival azonos. Ekkor már kevesebbet olvashatunk az Orosz Birodalomról, annak berendezkedéséről, gondos uralkodójáról és tehetséges népéről, a kölcsönösen előnyös uralkodói intézkedésekről. II. Sándor reformjairól ha írnak a magyar publicisták, úgy ekkorra már hiányzik belőlük a reformkorra jellemző humanista lelkesedés. A reformokat elkerülhetetlennek, de ugyanakkor kudarcra ítéltnek látják a korszakban.²¹ Eltűnt a lelkes empátia a tehetséges oroszok iránt, s helyüket átveszi a hatalom előtt meghajló, vak, kegyetlen, pusztító hajlamú orosz nép képe, amely hitében is *csak* fanatikus.

Ez az orosz, aki előttünk áll, érdekes módon ugyan meghajol a hatalom előtt, de pusztító hajlamánál fogva anarchista, s ezért semmilyen eszközt sem tekint tiltottnak, hogy az állam hatalmát “kikerülhesse”. Ez csak látszólagos ellentmondás. A népkarakterológiai irodalom, melynek a múlt század második fele a fénykora, tele van hasonló vagy még durvább önellentmondásokkal. Ezek az ellentmondások nagy ritkán okoztak gondot a korszak russzistái számára: “Nem lehet Oroszországgal foglalkozni a nélkül, hogy zürzavaros egyvelege e legellenkezőbb észrevételeknek, a látszólag legösszeegyeztethetlenebb tüneményeknek ne toluljon előtérbe. Az ember választhat közülök, csoportosíthatja, de az eredmény mégis csak azon érzet, hogy van itten valami, a mi kivonja magát azon összehasonlítási szempontok alól, melyeket a különféle népek jellemének megítélésekor alkalmazni szoktunk. Egységes fogalmakat az orosz néptípus tanulmányozásából nehéz levonni. Majd igazán nagy vonások sugárzanak ki kezdetleges állapotokból, majd meg fülszaggató kakophonia riaszt föl valamely finoman hangolt környezetben. Hol (...) az eleven kereszténységet bámuljuk, (...) hol ismét kegyetlen ösztönök, példátlan érzéketlenség bámítanak el... Ki tudná azt meghatározni, a realizmus erősebb-e az oroszban vagy a mysticizmus, a mindent-tagadás, vagy a mindent-elfogadás ösztöne?”²² A fenti idézet szerzője, Rajeczi István szembenézett a népkarakterológia korlátaival, már ami az orosz népet illeti. Épp ezért sajátos műfajt választott magának: a megfigyelést és az elmélkedést. Így sikerült elkerülnie a végleges megoldásokat, a túlhangos közhelyeket. Természetesen, mint kora gyermeke, nem kerülte meg őket, de ösztönösen megérezte túlzott használatuk károságát. Ezért is nevezhette Oroszországot “egy nagy félreértésnek”.

Pravoszlávia és pánszlávizmus

Kállay Béni, az Osztrák–Magyar Monarchia keleti politikájának meghatározó alakítója számára az orosz–török háború után a pravoszlávia egyenesen az orosz birodalmi törekvések spirituális mozgatójának tűnt. Vonatkozó művében, amely egy máig tartó hagyományt követ – mely szerint a modern orosz jelenségek két hagyományon nyugsznak: a bizáncin és a mongol–tatár–moszkvain –, a “byzanci szellem”-ből vezeti le Oroszország keleti törekvéseit. A tatár uralom örökségének tudja be a szerző a közérdek iránti fogékonyság hiányát, a “föltétlen engedelmességet és a meghunyászkodást”. Mint írja: “A tatár uralom nyomai még ma is észlelhetők az orosz nemzet jellemében, s az orosz társadalom benső életnyilvánulásaiban.”²³ A másik meghatározó történelmi öröksége Oroszországnak a bizánci hagyomány. Ebből fakad a “latinizmus”, a Nyugat *gyűlölete*. “A vallási és állami elemek vegyülékéből keletkezett szent Oroszország fogalma képezi reá nézve még mindig a világ összességét, melyen kívül már csak eretnekek, tehát ellenségek léteznek... A byzanci szellem folytonos hatása az orosz egyházban s a társadalom alakulásaiban és fejlődésében, mindenkor Konstantinápoly felé irányzá az orosz nép tekintetét.”²⁴ Ebből a képletből, hogy Oroszország “de genere” gyűlöli a Nyugatot, melynek vagy védőbástyája, vagy megjelenítése Magyarország, logikusan fakad az “önvédelem” igénye. Ezen önvédelmi igényt képviselte Kállay mint diplomata.

Ez az önvédelmi koncepció nem az 1849-es magyarországi orosz intervencióból levont tanulság – ellentétben azzal, ahogy azt máig is gondolni szokás. A múlt század harmincas éveinek végén, negyvenes éveinek elején színre lépő új, liberális nacionalista magyar politikusok számára az országban élő szláv kisebbségek magyarosításának ideológiáját szolgálta a cárizmustól, a pánszlávizmustól való félelem.²⁵ A magyarsághoz való asszimilálódás gondolatát nem egyértelmű örömmel fogadó magyarországi szláv értelmiséggel vívott ideológiai, politikai vitájában a magyar reformertelmiség legfőbb érvének épp az orosz veszély felemlgetése tűnt. E vita során, úgy tűnik, a magyar fél (illetve azok, akik a *magyar fél* képviselőinek tartották magukat) azt igyekezett szláv partnerei és nem utolsósorban saját maga számára is sugallni, hogy kizárólag két alternatíva létezik a közép-európai, nemzeti tudatra ébredő népek számára: vagy a cárizmus és pánszlávizmus börtöne, vagy a társadalmi felemelkedéssel kecsegtető magyarosodás. Ez a tétel hajtotta a negyvenes évek elejének magyar politikai sajtójában, legfőképp a Pesti Hírlapban lezajlott, eléggé egyoldalú vitát.²⁶ Tanulságosak Márki Sándor 1878-ban íródott sorai a magyar–orosz történelmi kapcsolatokat elsőként áttekintő művéből az 1830-as évek magyarországi ruszsofóbiájával kapcsolatban: “Szálltében elterjedt akkor a hír, hogy az oroszok Magyarországra fognak törni s a német szövetséget földarabolják. Ez azonban csak az egyik és pedig a gyöngébb oka lehetett a magyar rendek muszka-ellenes politikájának. A másik ok, a hatalmasabb, abban állott, hogy a szláv nemzetiségek fészkelődéseiben a muszkák sugalmazását látták.”²⁷

Ezt a vitát folytatta – igen magas színvonalon – a fentebb idézett Kállay, aki a pánszlávizmus mellett a pravoszláviát is éles kritikával illette. A pravoszlávia, az orosz emberek vallásossága más magyar szerzőknél egyenesen komikus és ugyanakkor visszataszító jelenségként tűnik fel. “Az igaz orosz fanatikus híve egyházának, valóságos keresztény mozlim...”²⁸, “...egész a bálványimádásig vallásos... [aminek]

egyedül a házalók látják hasznát”.²⁹ A pópák műveletlenek és alkoholisták, amiért is: “Ha a pópa ittas, mi Oroszországban nem ritkaság, megtörténhetik, hogy a gyermek [kereszteléskor] kisiklik kezéből, s odavész.”³⁰

A harcos és felsőbbrendű katolicizmus szemszögéből ítéli el a “görög és orosz” egyházat egy másik elemző. Itt “...a nép műveletlen és zsarnokuralom alatt nyög, másrészt a vallás őrei a papok magok is a kormány csatlósai... ámitják a népet... Sajnálatra méltó makacssággal ragaszkodván ősf formuláihoz irtózik mindentől, ami újítás színét viseli, s azt, ami új erőt önthetne lomha vérebe, valóságos ördögi intézménynek nevezvén, iszonytal veti elmagától, – a római katolika vallást.”³¹ Itt ismét megfigyelhetjük a sztereotípiák működését: valamiféle igazságból általánosít, s nem feltétlenül belőle fakadó következtetésre jut, illetve egymáshoz nem kapcsolódó dolgokat köt össze. A szerző szerint súlyos bűnök terhelik a görög szakadár egyházat. Ezek a polémia, a polgárosodás és a tudomány elutasítása. Természetesen a pravoszlávia legnagyobb bűne a “katolika” vallás elutasítása, az ellene való, gyakran állami segítséggel folytatott küzdelem. Ilyen körülmények és az állandósuló botrányok miatt “igen természetesnek tűnik fel, hogy tömeges elszakadások vannak napirenden... [és a] magasabb képzettségűek bensőleg utálattal fordulnak el tőle.” Ebben a helyzetben, a szerző szerint legalábbis, az orosz nép számára a katolicizmus az egyetlen lehetséges “mentség”.³²

A pravoszláviáról szóló közhelyek szempontjából különösen érdekes számunkra egy hosszabb 1887-es, a pravoszláviát megismerendőleg tett utazás leírása. Az utazó, Ballagi Aladár (egy újabb történész!) műve bevezetőjében kifejti: “Ha meg akarjuk ismerni valamely nép pszichológiáját, ha lelkében, mint nyitott könyvben akarunk olvasni: tanulmányozzuk mindenek előtt hitéletét és egyházi viszonyait.”³³ E cél elérése érdekében a szerző végigjárta az akkori Oroszország nagyobb zárandokhelyeit: Kijevet, Moszkvát, Szentpétervárt és az osztrák-galíciai Czestochowát. Hosszú utat tett meg, hogy az orosz nép pszichéjébe pillanthasson, s mindazt, amit ott látott, megossza a korabeli, művelt magyar közönséggel. Ballagi nem elégedett meg olvasmányaival és hallomásaival: saját szemével akarta *megtapasztalni* mindazt, amit a pravoszláviáról és az oroszokról tudni *vélt*. És épp ez az a hozzáállás, amely jellemző a korszak utazóira és “népkarakterológiai” szakértőire. Aki a korabeli Oroszországgal behatóan, szakszerűen foglalkozik, azért teszi, hogy akár a “cyrillizmus” kínai falát is legyőzve, utólagosan megerősítse a már idézett “kiirthatatlan ellenszenvet”, idegenkedést és félelmet, mindazt, amit mi az Oroszországról alkotott közhelyek összességének nevezünk. Ballagi számára is az ortodoxia fejlődésképtelenségtől tespedő, amely fejlődésképtelenség az ikonokban tükröződik. Szemében Moszkva az orosz nép faji tulajdonságainak és világoralmi törekvéseinek a megnyilvánulása.³⁴

Az ortodoxiából fakad számára az irracionalitás (Thallóczy nál a fatalizmus), ami a katolicizmustól, “a mely par excellentiam tanító egyház”, megkülönbözteti.³⁵ Végössz gondolata Ballaginak az, hogy “a tradicionális cári politika... a népben gyökeresik... kifejezője a minden újítástól iszonyodó népszellemnek”.³⁶ Ballaginál tehát végül az általa kutatni szándékozott orosz népi psziché azonosul a cári politikával. Ez tk. azért történik, mert úgy Ballagi, mint olvasója számára az ismert, vagy ismertnek vélt volt a korszakban. Különösen az 1877–78-as orosz–török háború alatt vált ellenességé az Oroszország-kép a magyar sajtóban.³⁷ Ehhez az ismert képhez igazítja Ballagi népkarakterológiai megfigyeléseit, amelyekben pontosan illeszkednek a kor-

szakban *adott* képhez. Könyve az orosz egyház intézményeiről szólva olyan jelzőkkel van tele, mint: ócska, hibás, tétlen, buta. Ehhez képest üdítően hat a mű végén “Csesztochova” leírása, ahova hazafelé utaztában tért be a szerző. A sok nyomasztó élmény, azok részletes és élethű leírása után szinte felszabadulásként hat a “katholika” vallás e kegyhelyéről szóló tudósítás. Ebben a tudósításban kapják meg igazából a helyiértéküket a pravoszláviáról mondtak, amelyek, ha lehet, még inkább sötétnek tűnnek a katolikus zarándokhely leírása mellett. A kontraszt nemcsak könnyen érthető, de gyönyörű is.

Elvértve találkozhatunk a századvég és a 20. század elejének magyar publicisztikájában Ballagihoz képest ellenkező, megértő hozzáállással az ortodox egyházzal kapcsolatban. A leíró magatartás, ami az orosz pravoszláviát illeti, szinte teljesen eltűnt.³⁸ Az ortodoxia iránti majdnem teljes empátiahány, a lenéző és megvető elutasítás olyannyira általánossá, szabályszerűvé vált, hogy Bonkáló Sándornak az első világháború elején írott, A szlávok című munkájának recenzense kénytelen volt szóvá tenni ezt a jelenséget. Munkácsy Mihály szükségét érezte annak, hogy kritikájában felvilágosítsa a művelt, liberális magyar értelmiséget arról, hogy “A pravoszlavia a katholicizmus és a protestantizmus mellett a kereszténységnek egy fajtája, a melynek nagy történeti múltja van, a mely százmilliónál több embernek vallási szükségleteit elégíti ki, és hogy ezt a feladatát csak rosszul teljesítené, ilyesmit hihetőleg a pravoszlaviának még a legelkeseredettebb ellenségei sem mernek állítani... a pravoszlavia alapjában nem lehet olyan romlott, mint Bonkáló feltűnteti.”³⁹ Az egyébként elismerő kritika szerzője épp a fentebb már jelzett előzmények után szükségét érezte annak, hogy leszögezze a Budapesti Szemle művelt, liberális közönsége számára, hogy a pravoszlavia a kereszténységnek – és mondjuk, nem az iszlámnak – egy fajtája. Sorait az első világháború második évében vetette papírra Munkácsy, és talán nem véletlen, hogy ekkor vált aktuálissá számára annak a tételnek a publikálása, hogy a pravoszláv egyház keresztény egyház.

Az első korszerű összegző mű. A közhelyek mint rendszer

Az Oroszországról szóló, nem szépirodalmi publikációk három fő téma mentén csoportosíthatóak: Oroszország Balkán-politikája, pravoszlavia, pánszlávizmus. A témák között egy-egy műben, mint láthattuk, átfedések lehetnek. Ilyen pl. Thallóczy már idézett terjedelmes könyve, mely annak ellenére, hogy gerincét a szerző által egyéves oroszországi tartózkodása alatt gyűjtött statisztikák alkotják, mégis tele van népkarakterológiai közhelyekkel, apró, ám annál jellegzetesebb életképekkel. Ez azért is figyelemre méltó, mert Thallóczy vállalt célja az volt, hogy egy modern, közgazdaságilag is megalapozott Oroszország-képet adjon. Thallóczy könyve az első korszerű, kimondottan magyar szempontból megírt, primer forrásokon alapuló mű Oroszországról. E speciális magyar szempontból kifejezetten pontos leírást adja a korabeli orosz agrárviszonyoknak, különös tekintettel a magyar és orosz gabonaexport konkurenciájára. Hosszú gabonakiviteli statisztikákat közöl. Részletesen tárgyalja az orosz faluközösség, a “mir” intézményét. Az obscsina leírása Thallóczynál pontos és tárgy-szerű.⁴⁰

Korszerű statisztikai szemlélete ellenére sem tudott, vagy inkább: nem is akart kilépni Thallóczy a korabeli “politó-mitológia” lapos közhelyeinek összefüggéséből.

Művét mintegy keretezi egy, a korabeli orosz publicisztikáról szóló fejezet, s a kötet végén található életképek. Szigorúan társadalomtörténetési szempontból nézve megmagyarázhatatlan módon követi egymást a könyv három része. Szinte érthetetlen, miért toldja kimerítő és hűvösen pontos gazdasági statisztikái mögé az Orosz Birodalomban tett utazásai során megfigyelt, hallott színes életképeket. Ahogy a pánszláv veszélyről szóló bevezető is nehezen érthető mai szemmel.

Látnunk kell, hogy Thallóczy célja nem annyira Oroszország leírása volt, mintsem a Magyarországot fenyegető orosz nép, orosz (mező-) gazdaság, orosz (pánszláv) politika bemutatása, rendszerezése.⁴¹ Valószínű, hogy ezek nélkül a múlt század nyolcvanas éveiben nem lehetett eladni komolyabb, orosz tárgyú művet.

Csakhogy! A vonatkozó közhelyek nem csak formailag keretezhetik a tárgyalt műveket. Ennél jóval súlyosabb a szerepük, mégha az nem is mindig tudatos az aktuális szerző részéről. Nemcsak formailag keretezi, de tartalmilag be is határolja az adott tanulmányt. Ez a bevezetőben említett kulturálisan determinált sztereotípiák rendszere, melyből ideológia válik. Mintegy előre meghatározza ez a rendszer a kutató, az utazó eredményeit. Megad egy kontextust, amelyből nehéz kilépni. *Ez a kontextus a "cyrillizmus chinai fala" mögé bújt Oroszország képe, amely képet megváltoztatni nem lehet, csak újabb és újabb adalékokkal erősíteni.* Ebben a képben áll egyfelől a fanatikus, muszka–tatar orosz, másfelől pedig az európai értékeket képviselő és védő Magyarország. A kettő között pedig antagonisztikus az ellentmondás. Ahogy azt Thallóczy fogalmazta meg műve bevezetőjében: "Magyarország közvéleménye ösztönszerűleg gonddal nézi a Keleten alakuló szétágazó szláv orosz világot. Mint minden kis faj, a magyarság is megérzi már eleve az ellenséges lüktetést, s kizárólag érdekében áll tudnia, hogyan gondolkodnak felőle azok, kikkel egyik gyászos harcát megvívta."⁴²

Értés és félreértés. Russzisztika és politika az első világháború előtt

Ezt a képet akár megerősítettnek vehetnénk a 20. századi eseményeket figyelembe véve.⁴³ Ezzel azért óvatosan kell bánni. Már csak azért, mert nem szabad elfelejteni, hogy a magyar russzisztika, balkanisztika két nagy alakja is alakíthatta az Osztrák–Magyar Monarchia keleti politikáját a századfordulón, illetve az első világháború során. Kállay Bénire és Thallóczy Lajosra gondolunk.

Kállay mint politikus foglalkozott a történelemmel. Az ő korában a történelem példatárul szolgált a politika számára, jogforrása volt politikai teóriáknak.⁴⁴ Kállay, Andrássy Gyula felfedezettjeként és protezsáltjaként volt az Osztrák–Magyar Monarchia belgrádi főkonzula, a Kelet Népe szerkesztője, ellenzéki parlamenti képviselő, diplomata Törökországban, a közös külügyminisztérium I. osztályának főnöke – s mint ilyen egy ideig ellátta a minisztérium vezetését is Kálnoky minisztersége előtt –, majd 1882-től a Monarchia közös pénzügyminisztere lett. Ebben a pozícióban nagy erőfeszítéseket tett Bosznia–Hercegovina "civilizálására", mint annak legfőbb adminisztrátora. Bosznia–Hercegovina 1908-as annexiója gyakorlatilag az ő kormányzati rendszerének a következménye.⁴⁵ Mindeközben alkotta meg terjedelmes irodalmi életművét, melyet felfoghatunk politikai tevékenysége tudományos argumentálásaként, ideológiájaként. Előbb volt külpolitikus, és aztán vált történésszé. Mint történész a keleti politika "megszemélyesedett tárházaként"⁴⁶ működött, s a múltból leginkább

az érdekelte, ami külpolitikai koncepcióját magyarázta. Kállay és az osztrák–magyar kiegyezést követő időszak magyar nemzeti politikusi külpolitikai koncepciójának egyik ideológiai alapja az oroszellenesség volt. Ennek az oroszellenességnek volt egy belső, magyar birodalmi üzenete a nemzetiségek felé és egy külső, terjeszkedő, a Balkán irányában.⁴⁷

Kállayt fiatal korában Andrassy Gyula fedezte fel, s ő ajánlotta, a szokásos diplomáciai számarlétrát ignorálva a tehetséges fiatalembert a Monarchia belgrádi főkonzuljának, mivel “a magyar jogos érdekek képviselőjét össze akarta egyeztetni az addigi ellentétes külpolitikai vezetéssel”.⁴⁸ Az Andrassy pártfogolta Kállay fedezte fel Thallóczy Lajost. Míg Kállay politikusként volt történétíró, addig Thallóczy fordítva járta be a kötelezőnek tűnő utat: történészből lett politikussá. Politikusként is megmaradt történésznek, méghozzá kora legbefolyásosabb történészenek, aki pozíciójánál fogva nemcsak tanulmányaival és forráskiadásaival, de tudományszervező tevékenységével is jelentős mértékben befolyásolta az utána következő történésznemzedékek szemléletét. Thallóczy előbb csak szellemi örökösévé vált mentorának, s majd csak később követte a politikusi pályán. Thallóczynál már nem olyan direkt a politikus és a történész összefonódása, átfedése, mint Kállaynál. De hogy ez az összefüggés erős, azt a Thallóczy által Oroszországról írottak demonstrálták. “Thallóczy Lajos munkássága szorosan összefügg politikai és kormányférfiúi működésével. Ő, aki miként mestere, Kállay Benjámin, a magyar és a délszláv népek közti megértésben látta a Habsburg-monarchia és ezzel Magyarország nagyhatalmi állásának legbiztosabb támaszát, mint történétíró a Balkán északnyugati részeinek és a magyar koronának vonatkozásaival, elsősorban az 1878 óta az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Boszniának és Hercegovinának a múltjával foglalkozott. A magyar imperializmus történétírója volt, azé a középkori imperializmusé, amely a magyar állam természetes erején, uralkodóinak, dinasztiainak energiáján, katonai és kulturális fölényén nyugodott.”⁴⁹

A Kállay és utóda, Thallóczy által képviselt keleti politikának, ami nehezen elválasztható történészi, publicisztikai életművüktől, ismerjük a tragikus következményeit. Az első világháborút kirobbantó (és nem okozó!) osztrák–magyar Balkán-politikára gondolunk. A külpolitikailag az osztrák–magyar kiegyezés után, épp az általunk elemzett műveken szocializálódott magyar politikusok képesnek tartották Magyarországot arra, hogy a Balkánon expanzív igényekkel lépjen fel, s ezeket az igényeket érvényesítse a közös – osztrák–magyar – külpolitikában. A magyar közvélemény, hála a bemutatott közvélemény-formálóknak, támogatta ezt az agresszív külpolitikát. Elhitte, hogy az első világháborúban az Osztrák–Magyar Monarchia évszázados küldetését teljesíti: megoltalmazza a civilizált Európát az orosz hódítástól.⁵⁰

Ezért kell óvatosan bánnunk az általuk is képviselt történeti-“russzisztikai-balkanisztikai” hagyománnyal. Számukra a kutatói tevékenység része volt egy – legalábbis kontinentális méretű – Kulturkampfnak, melyben Magyarország szerepe a barbaricumot megtestesítő Oroszországgal szemben a Nyugat védelme, illetve értékeinek keletre való terjesztése, az “átnyugatiasítás”.⁵¹ Ugyanez vonatkozik a korai hazai Kelet-Európa-kutatás más alakjaira is. Thallóczy és Kállay úgy politikusként, mint történészként, közíróként és státus-leíróként a magyar (osztrák–magyar) “nagyhatalmi” érdekek történetiségét képviselték a Balkán vonatkozásában.⁵² Erről is szól Thallóczy forráskiadói tevékenysége, aki a magyar történelem forrásai sorozatból –

Monumenta Hungariae Historica – a Magyar Királyság Balkán-politikájára, terjeszkedésére vonatkozóakat szerkesztette.

Jellemző Kállay “költői kérdése” az orosz-“byzantinus” fenyegetés leírása kapcsán: “Lehet-e és mily eszközökkel elhárítani a veszélyt?” Itt egy olyan, az antagonisztikus ellentmondások miatt elkerülhetetlen kultúrharc képe sejlik fel előttünk, mely életről és halálról, akár nemzethalálról is szól. Az – ebben a képletben természetesen történeti – magyar érdekléssel állt szemben az aktuális orosz külpolitika. Ezt a szembenállást lehetett egyfajta kultúrharcként “eladni”, ahol a vad, ázsiai (tatár-muszka), fanatikus ortodox (keresztény-mozlim) világgal szemben áll a polgárosult, nyugatias Európa, illetve az ő képviselője, védőbástyája: Magyarország. “Oroszország és Európa. Ez a két név s fogalmuk, így egymás mellé állítva, nem ellentét, csak kizárólagosság, valamint magasabb világrendi szempontból nem ellentét a tűz és a víz, csak egymást kizáró tényező.”⁵³ Egy 1873-as rövid közlemény szerint a magyar nemzet világtörténeti missziója az, hogy a németek és a szlávok közötti küzdelemben az előbbieket – mint “culturnemzet a culturnemzetet” – támogassa.⁵⁴

A kultúrharc, mint az a hagyományos történelemből tudható, gyakran csak megelőzi a valódi harcot, amelyet a modern technika korában leginkább nehéztüzérséggel és (világ-) háborúkkal szokás vívni. *Itt* nem állítjuk, hogy abból a történelem- és világszemléletből, mely folytonosan vetélkedő nemzetekről szól, egyenes út vezet a háborús konfliktusokig. Ellenben a háborúk kirobbantását elemző faktoranalízisben ott a helyük mint egy igen erős faktor. A tűz és víz-szerű antagonisztikus ellentmondásokat, amennyiben azok tudatosulnak az adott társadalmakban, általában véres háborúkkal szokás feloldani. A tanulmányban felvillantott hagyományos “russzisztika” szempontjai szerint az első világháborút felfoghatjuk az évszázados orosz-magyar (európai) kultúrharc részeként. Ez a szemlélet, úgy tűnik, újjászületik, s már-már a második világháború is bekerül ebbe, az egyébként könnyen emészthető, közismert elemekből – sztereotípiákból – építkező képletbe.⁵⁵

A “szabad Európa versus Oroszország” képlet nem magyar specialitás a 19. században, mint ahogy nem az a külpolitikai konfliktusok kultúrharcként való racionalizálása. Klasszikus példa minderre a 19. század első felének nyugati, főképp angol russzofóbiája, amely mögött a keleti kérdés, az Oszmán Birodalom romjain való osztozkodás körüli vita állott. Azt, hogy a keresztény Oroszországgal szemben a muzulmán Törökországot kellett támogatni, gyakran az általam elemzett korai magyar russzisztikában fellelhető panelek mentén ideologizálták jó másfél generációval előbb Angliában és Franciaországban. Ott is az orosz veszéllyel manipulálták a hazai közvéleményt a keleti kérdés kapcsán. Egy, a 19. századi nyugat-európai russzisztikát elemző tanulmány, amely a hidegháború kellős közepén íródott (!), megállapította, hogy a múlt századi nyugati liberálisok Oroszországtól való félelme eltúlzott volt.⁵⁶

Ami pedig a további közhelyeket illeti, kimeríthetetlen forrásban állnak rendelkezésünkre a korabeli sajtóból, az útleíró irodalomból, a protosztatisztikai irodalomból, a vicclapokból, a szépirodalomból, és még folytathatnánk. Az ezekben felbukkanó közhelyek, természetesen *nem állnak homlokegyenest szemben a lehetséges valósággal*, de mégiscsak közhelyek.

Nem vállalkozhattam jelen tanulmányomban az említett közhelyek teljes rendszerezésére. Ehhez lehetőségeimet meghaladó filológiai apparátusra lenne szükség. Nem tértem ki az orosz tárgyú publikációk két nagyobb csoportjára: a finnugrisztikai

vonatkozásúakra, s a századvégen jelentősen megszorodó, a forradalmi, “fiatal” Oroszországról szólóakra sem. Pedig a nihilista-anarchista orosz fiatalokról szóló közhely a századfordulón Európa-szerte elterjedt. De ez a “fiatal-Oroszország-kép” nem szerveződött, nem épült be a magyar köztudatba, még az elmúlt évtizedekben sem, a nagyszámú könyv és tanulmány dacára.⁵⁷ A másik Oroszország képe szintén sztereotípiákból építkezik, és jelentékeny értelmiségi réteget érintett meg a századfordulón. Lefordítják, igaz, olaszból, Sztjepnyak Kravcsinszkijnek a másik Oroszországról szóló alapművét, a “Földalatti Oroszországot”. Csernyisevszkijt lehetett magyarul olvasni, s sokan olvasták a századforduló szocialistái közül. Közismert irodalomtörténeti tény a századvég Anyegin- és Puskin-kultusza. Lukács György sajtósága viszonya az orosz realista nagyregényekhez szintén innen fakad. Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gorkij és Csehov a 20. század elejére a magyar irodalmi köztudat részévé vált. Tolsztoj és a tolsztojianizmus nagy hatással voltak a korszak egy jellegzetes értelmiségi rétegére.⁵⁸ Nem említettünk más olyan műfajokat sem, amelyek igen gazdagok a közhelyekben, s melyek már a tárgyunkat képezőknek kikristályosodásai. Ezek közül csak egyet szeretnénk megemlíteni. Egy osztrák–magyar katonatisztek számára készült orosz “landeskundé”-ről van szó.⁵⁹ A szóban forgó könyv célja Oroszország és az orosz hadsereg bemutatása. Ebben önmagában semmi érdekes nincs. Kuriozitása abból fakad, hogy a Monarchia tisztjei számára azt igyekeztek bemutatni, hogyan viselkedjenek a majdan okkupálandó területeken, hogyan viszonyuljanak az ott élőkhez, azok szokásaihoz. Tekintettel a speciális célra és speciális olvasóközönségre, a kiadvány végső soron a múlt századi vonatkozó népkarakterológiai szakirodalomból lezárt “sűrítményt” tartalmazza.

A sztereotípiakutatás néhány tanulsága

Láthattuk, hogyan is nézett ki a múlt században a születő russzisztika. Érdekes volt megfigyelni, miként változott a kutatók hozzáállása tárgyukhoz. Két nagyobb mű jelezte tanulmányunkban a hazai vonatkozó tudomány fejlődését: Lassú Istváné és Thallóczyé. Két ember, két világ és két teljesen eltérő viszony a tárgyuk iránt. Thallóczy, aki primer forrásokkal dolgozik, olvas és beszél oroszul, a Lassú korához képest megszorodott szakirodalomhoz könnyű hozzáférése van, saját tapasztalatokkal is rendelkezik egy egész esztendőnyi oroszországi tartózkodás után, midőn művét írja. Lassúnál színesebb egyéniség, objektív és szubjektív okoknál is fogva jóval tágabb rálátása van Oroszországra és a nagyvilágra. És mégis kitűnik a két mű összevetéséből, hogy Thallóczy világa jóval szűkebb Lassúénál, ez a világ a rivalizáló nemzeteké inkább, mint a nagy nemzetek feletti birodalmaké. Szemlélete és világképe Thallóczynak szűkebb, mint a primer források és nyelvtudás – nem beszélve a tömegkommunikáció áldásairól – nélkül dolgozó hivatalnok elődé. Az említettek – a pánszlávizmusról szóló bevezető és az életképek – jelzik a korabeli russzisztika kereteit és határait. Lassúnál csak a nyelvtudás volt “keret”, korlát. Thallóczynál, az ő korában ugyanez a korlát a hatvanas–hetvenes évekre megmerevedő Oroszország-kép. Látni kell, hogy az egyértelműen elutasító, negatív Oroszország-kép rendszerré nem annyira 1849 után válik, mint a hatvanas–hetvenes évek során, mikor az (osztrák–) magyar hatalmi érdekek közvetlen összeütközésbe kerültek Oroszország érdekeivel a Balkánon. Ezt többen kultúrharcként igyekeztek már a korszakban is felfogni.

Bárhogy is, de szinte semmivé lett a reformkorra még jellemző érdeklődő, megértő, előítélet-mentes „világnézés”. A hatvanas évektől kezdve egyre uralkodóbbá válik a „műveletlen Kelettel”, annak vad hódításával való fenyegetés, mely hódítás az egész világot fenyegeti, de „elsőbb a művelt Nyugatot”.⁶⁰ Az pedig már említésre sem méltó evidencia a korszakban, hogy a művelt Nyugatot Oroszországgal szemben Magyarország képviseli, s védelmezi, ha kell mindhalálig. Ez, ha tetszik: a küldetése.

Amellett, hogy sorra vettük orosz vonatkozású közhelyeink történetét, azok történetiségét, egy problémát igyekeztünk megfogalmazni, amely hallatlan veszedelmeket rejt az egyetemes történelemmel foglalkozó kutatók számára. Látnunk kell, hogy belépve egy történeti, történetírói tradícióba, akaratlanul is elfogadjuk annak kereteit, értékszémleletét. Ezek a keretek és értékek nem feltétlenül szűkek vagy éppen tágak, károsak vagy hamisak. Arról van csupán szó, hogy igen gyakran közhelyekből építkeznek. Ha ítélték eleink, például Oroszország felett – amit, mint láttuk, gyakran megtettek –, nem kizárólag Oroszországról mondtak véleményt. Az általános képlet szerint (tűz–víz, Európa–Ázsia, katolicizmus–pravoszlávia és szlavofília stb.) az Oroszországról elmondottak ellentetje kell hogy igaz legyen Európára, és így természetes módon Magyarországra. Ez is jellemzője a népkarakterológiának: nem annyira a tárgyalat népről szól, mint inkább „rólunk”, önképünkről és vágyainkról.

Bárhogy is van, látni kell, közhelyekkel van dolgunk. Olyan közhelyekkel, amelyeknek eredeti jelentése mára már elhalványult, vagy épp elveszett. Igen nehéz saját szakmánk múltját történetileg látni, és nem utólag bekövetkező jövendölések gyűjteményének tekinteni azt. A közhely pedig, ismételten leszögezzük: nem feltétlenül hamis (vagy épp igaz). Ám mégis a legtöbbet nem annyira tárgyról, mint inkább saját magunkról – kultúránkról –, a közhelyek használóiról árul el.

Jegyzetek

1. A tanulmány első változata 1993 nyarán íródott egy rövid közlemény alapján. Azóta az egyik legnívósabb kelet-európai érdeklődésű folyóiratban megjelent egy tanulmány, amely – a Balkán kapcsán – hasonló kérdéseket vetett fel, mint én jelen írásomban Oroszországra vonatkozóan. A tanulmány annak járt utána, hogyan lett a 19–20. században a Balkán leíró, földrajzi megjelölésből egy olyan szitokszóvá (Schimpfwort) és negatív koncepcióvá, amellyel szemben „Európa” erősítette sajátos „európai MI”-tudatát: *Todorova, Maria*: The Balkans: From Discovery to Invention. Slavic Review, 1994. 2. 453–482. Vö.: *Kende Tamás*: Közhelyek és ruszisztika a múlt században. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 249–253.
2. *Niederhauser Emil*: Magyar utazók Oroszországban a 19. században. In: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956. Vö.: *Agárdi Ferenc*: Magyarok a cári Oroszországban. Bp., 1955; *Drozdov, I. I.*: Vehi mnogovekovej družsib. K isztorii szovetszko-vengerszkih szvjazej. Moszkva, 1965.
3. Ismertek angol, amerikai, osztrák és német kísérletek erre: *Groh, D.*: Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte. (Ismerteti: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1963. 409–411.); *Lammich, Maria*: Das deutsche Osteuropabild in der Zeit der Reichsgründung. Boppard am Rhein, 1978. Lammich is kiemeli az előítéletek és sztereotípiák szerepét a német Kelet-Európa-kép kialakulásában. Lammich még a hagyományos, az előítéleteket morálisan elítélő allporti szociálpszichológiai iskolát követi: i. m.: 1–9.; Újabb német tanulmánykötet tárgyalja a német orosz- és Oroszország-képet a múlt században: Russen und Russland aus deutscher Sicht. 19. Jahrhundert: Von der Jahrhundertwende bis zur Reichsgründung (1800–1871). Hrsg. von M. Keller. München, 1991. A fenti kötethez kapcsolódóan jelent meg egy úttörő orosz tanulmány a témából: *Dmitriev, M. V.–Puskareva, N. L.*: Ruszszkie i nemeči: predsztavlenija drug o druge. Voproszú Isztorii, 1991/6.; *Heppner, Harald*: Das Russlandbild in der öffentlichen Meinung

- Österreichs. 1848–1856. Graz, 1975., *Anschel, Eugene* (ed.): *The American Image of Russia. 1775–1917*. New York, 1974. A kiválóan szerkesztett source-readerből kiderül, hogy mennyire inkább az amerikai önkép erősítéséről szölettek a tárgyalt russzisztikai írások, mintsem magáról Oroszországról.
- Gleason, John Howes*: *The Genesis of Russophobia in Great Britain*. Cambridge, etc., 1950. Gleason könyve arról (is) szól, mennyire a belpolitikát szolgálta a múlt század elejének egyoldalúan negatív nagy-britanniai orosz- és Oroszország-képe.
4. *Aronson, E.*: A társas lény. (Ford.: Erős Ferenc) Bp., 1994. 235.
  5. *Aronson*: i. m.: 233–241.; *Tajfel, H.*: Az előítélet gyökerei: Néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: Csepeli György (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest, 1980. 40–69.; *Hogg, Michael A.–Abrams, Dominic*: *Social Identifications*. London–New York, 1988. 66–72. *Hamilton, D. L.–Trolier, T. K.*: Stereotypes and Stereotyping. In: *Prejudice, Discrimination and Racism* (ed. by Dovidio, J. F. – Gaertner, S. L.). Academic Press, Orlando, 1986. 127–208.
  6. *Szabó Endre*: *Oroszország és Európa*. Budapesti Szemle (a továbbiakban: Bp. Sz.), 1889. 145. sz. 52–53. “Megint csak visszatérünk példáért a chinaiakhoz, mint a kik az ő elzárkoztságukban igen hasonlítanak az oroszokhoz. Azok a jó chinaiak nem tudnak semminemű korszakoktól befolyást gyakorolni az emberiség sorsára, előmenetelére, nem tudnak egyéb eredetiséget falkmutatni, mint hogy megülnek századokig egy helyökben, pedig azt senki sem tagadhatja, hogy ők már eléggé eredeti, sajátosságos, nemzeti jellegű nép – s éppen így arról sem tud a világ semmit, hogy azok az orosz nemzeti eredetiségek, sajátosságok valami különös jelentőségűek volnának és Európa-szerte abban a tréfás fölfogásban tetőznek, hogy az orosz ember fagygy-gyertyát eszik és választó-vizet iszik, a mi persze vastag tréfa – de azért mégis jellemző.” Uo.: 81–82.
  7. *Danyilevszkij, N. Ja.*: Roszsziya i Jevropa. Vzgljad na kulturnuje i politicseszkije otnosenija szlavjanszkogo mira k germano-romanszkomu. Moszkva, 1869. Érdekes jelenség, hogy a pánszlávizmus témája akkor válik aktuálissá Magyarországon, amikor valami nagy átrendeződés készül a térségben. Ld.: *Gogolák Lajos*: A pánszlávizmus. Bp., 1940.; *Gecse Géza*: Bizáncról Bizáncig. Bp., 1993.
  8. A reformkori magyar Oroszország-image-ra ld.: *Mayer Rita*: *Magyar–orosz irodalmi és kultúrtörténeti kapcsolatok a XIX. század első felében (Az orosz ember és orosz világ képe)*. Bölcsészdoktori disszertáció (kézirat). Bp., 1993. Mayer dolgozata a korabeli magyar folyóiratok orosz tárgyú – főképp német forrású – közleményeit vizsgálta. Mint jól megírt, hagyományos irodalomtörténeti munka igen kiváló adalékgyűjtemény a témához.
  9. A Kína-hasonlatra lásd még: *Rajeczki István*: *Oroszországból Oroszországról*. Bp. Sz., XLII. 1885. 100. 64. Szintén részletes, magyar szempontú kritikáját adja a pánszlávizmusnak: “Oroszország éjszakai Chinává kezdett válni.” *Szeghy Miklós*: *Az újabb orosz irodalom*. Bp. Sz., 1867. 26.
  10. *Kovács I. Gábor*: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp., 1989.
  11. *Bor Kálmán*: *Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. I. Bp., 1961. A tanulmány közel sem teljes képet nyújt a témáról. A kalendáriumokról mondottakhoz az alábbi idézet szolgálhat illusztráció gyánánt: “Az emberek az amerikai néptörzseknel és Afrika belsejében a gyülevész-népeknél, vagy a Dél-tenger szétszórt szigetcsoportokban keresnek erkölcsöket és ismeretlen szokásokat, de a mi tőszomszédunkban van, mi velünk majd folyvást érintésben áll, és annyi anyagot szolgáltat érdekes észrevételekre és mélyebb vizsgálatra, arra nem ügyelünk, és önmagunkban 's a' körülöttünk művelődés elhaladásához idegenek maradunk.” Orosz erkölcsűkör. In: A magyar házi-barát. Közhasznú házi kalendáriom 1842. közönséges évre. Kassa, 1842. 140.; A reformkori magyar sajtó orosz tárgyú publikációinak távolról sem kimerítő katalógusa Mayer Rita idézett kiadatlan disszertációja. A hagyományos kultúrtörténeti munka szerzője általában kritika nélkül veszi át a korszak orosz tárgyú írásainak megállapításait. A reformkori Magyarország orosz tárgyú érdeklődésére és informáltságára lásd még: *D. Zöldhelyi Zsuzsa*: *Orosz írók magyar szemmel*. I. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig. Szövegyűjtemény. Bp., 1986. 15–48.
  12. Ld. pl. *Molnár János* könyvismertetéseit: Schmidt: *Oroszország rendtartásának ismertetéséhez való utalalék*. Rigae, 1772. Magyar Könyvház, 1783. 18.; *Lepechin János*nak az Orosz birodalmon való utazása 1768 és 1769-ben. Oroszból németre fordította Hase Henrik. Altenburg, 1774. Magyar Könyvház, III. 1783.; *Orosz Ország Nemesség*. Hasznos Multságok, 1822. 2. Orosz Literatúra. H. M., 1822 1–13. stb. A Tudományos Gyűjtemény is rendszeresen ismertette a negyvenes években Karamzin, Bulgarin, Usztrjalov németül megjelent történeti munkáit.
  13. *Lassú István*: *Az Orosz Birodalom Statistikai, Geographiai és Históriai leírása*. 2. kiadás. Pest, 1831.
  14. Uo. 117–119. Érdekes, hogy 1791-ben Sándor István az ő Sokféleje első számában, amely számban sorra veszi az ismerni szükséges tudnivalókat a világról, jellemzést ad több nemzetről, így az oroszról is. Két oldal jut az orosz népre, amelyből megtudható, hogy az “...egy felettébb kemény természetű

- nemzetiség... a köz ember ha fog avagy veres hagymát ehetik, vagy gombával jól lakhatik, 's égett borból egyet ihatik reájok, nagyobb boldogságot e' világon nem esmér." Ezentúl "az oroszokról" említést érdemelnek a nyomorult parasztházak, melyek füstöseks és bogarasak, valamint a főrendek, melyek Nagy Péter óta német öltözékben járnak. Az oroszokról. Sokféle, 1791. 1. 26–27.
15. Lassú, aki az udvari kancellárián dolgozott, s az Akadémia levelező tagja is volt, megírta külön-külön kötetekben Franciaország, Nagy-Britannia, az Orosz Birodalom, a Lengyel Királyság és a Krakkói Szabad Státus, Poroszország, a Török Birodalom, Ausztria, a skandináv országok, Algír, Itália statisztikáját. Emellett van egy Európa általános statisztikai leírását tartalmazó műve.
  16. Uo. 150–151. Hasonló megértéssel számol be egy írás szintén ebben a korszakban az oroszországi szegényekről való gondoskodásról: "Oroszország munkás kifejlésnek indult egy álladalom. Anyagi és erkölcsi segédforrásai naponkint növekednek, és a megnyitlak szüntelen bőségesebben folynak... Az orosz koldúsok általában véve igen szeretetre méltó koldúsfaj... Ha azonban az orosz koldúsokat dicsérjük, nem kell megfélekednünk az orosz adakozók magasztolásáról... Semmi országban kevesebb rongyos embert látni, mint Oroszországban." Aki mégis vannak és "riherongy" emberek, nos azokról a szerző úgy véli, hogy vagy cigányok, vagy zsidók, vagy "franciák, s más nemzetektől származnak". Alamizsnák, koldusok és szegényápolás Oroszországban. A' magyar házi-barát, 1843. 138–141.
  17. *Sándor István*: A szomszéd gyűlöletéről. Sokféle, 1796. 4. 70–71.
  18. Hasznos Mulatságok, 1823. 43. 343.
  19. *Mayer*: i. m. 1993. 54.
  20. Oroszország állami és társadalmi élete. Ország Tükre, 1864. 26.; Vö.: *Szeghy*: i. m. Szerinte Oroszország "leélte magát". Miközben megállapítja, hogy jövője nincs, múltjáról még inkább lesújtó bizonyítványt állít ki.
  21. *Falk Miksa*: Alkotmányos mozzanatok Oroszországban. Ország Tükre, 1862. 11. 162–164. (Piotr Dolgorukov: La verité sur la Russe műve alapján); *Reviczky Szavér*: Oroszország belviszonyai. Bp. Sz., 1862. XIV. 420–436. (a *Revue des Deux Mondes* alapján); Az orosz birodalom legújabb közművelődési állapotáról. Hazánk, 1869. 44–45. (E. Kattner: Preussens Beruf im Osten. Berlin, 1868. alapján). II. Sándor reformjainak egyetlen "eredményét" a pánszlávizmus megszületésében látja egy későbbi szerző: *Szentkirályi Móricz*: Néhány szó a keleti kérdés körül. Bp. Sz., 1880. 48.
  22. *Rajeczi István*: Oroszországból Oroszországról. Bp. Sz., 1885. 66–67.
  23. *Kállay Béni*: Oroszország keleti törekvései. Történelmi vázlat. 2. kiadás. Bp., 1881. 20–25.
  24. Uo.: 25–45. Az Oroszországot, annak történetét ilyen-olyan hagyományok mentén leíró nagy szintézisek közül kimagaslóan a legszínvonalasabb: *Szamuely Tibor*: The Russian Tradition. London, 1974. Szamuely is követi a századvég magyar, s nem csak magyar russzisztikájának hagyományát, s a bizantinus és mongol–moszkvai "tradíciók"-ból, azok transzformálásából vezeti le a modern Oroszországot, esetében a Szovjetuniót, a művelt angolszász közönség számára. A mongol–muszka hagyományra ld. még: *H. J.*: Az oroszok fő néptörzsei s az orosz kormány nemzetiségi politikája. Bp. Sz., 1878. 36.
  25. Varga János a magyar nemzeti reformnemzedékről szóló reprezentatív munkájának négy nagyobb fejezete közül az egyiket épp ennek a félelemnek a cárizmustól, "pánszlávizmustól" szentelte. Ez is jelzi, hogy annak a politikagenerációnak, amelynek nézetei ekkor formálódtak, s amely véghezvitte a 48-as forradalmat és a 67-es kiegyezést, ideológiájában milyen központi szerepet játszott az oroszról való félelem – vagy inkább az azzal való ijeszgetés. *Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Budapest, 1982. 93–114.
  26. A témába vágó korabeli cikkekre lásd: *Varga*: i. m. 206–207.
  27. *Márki Sándor*: Az oroszok hazánk történetében. Nagyvárad, 1878. 55. A fiatal, pályakezdő Márki számára ez a könyv volt a belépő a magyar történettudományba.
  28. *Thallóczy Lajos*: Oroszország és hazánk. Bp., 1884. 3.
  29. *Dr. Falk Zsigmond*: Oroszország. Uti rajzok. Bp., 1898. 142.
  30. Orosz keresztelés. Család könyve, 2. Pest, 1856. 245. Ezek ellenére az orosz "pópáit nem tiszteli, hanem imádja, s vakhiteben emberfeletti lénynek tartja". Ennek oka, hogy "a roppant kiterjedésű Oroszbirodalom köznépe még a lelki vakság századaiban él". Oroszországi pópa. Magyarország és a nagyvilág, 1867. 5.
  31. *Gergely Ignác*: Az orosz vallás rajongó szakadárjai. Új Magyar Sion, 1871. 2. 378–379.
  32. Uo.: 381–384.; Vö.: *Rajeczi István*: Oroszország vallásos viszonyai. Az ortodox egyház bírálata. Bp. Sz., 1884. 93. Érdekes, hogy protestáns részről, érthető módon, előjön a nem pravoszláv felekezetek üldözésének témája, de nem olvasni sehol olyasmit, hogy Oroszország belső bajaira a protestantizmus volna az egyetlen mentség. *Gonda László*: Oroszországban vallási türelmetlenség. Sárospataki Füzetek, 1864. 1. E közlemény az ész és lett protestánsok üldözéséről, erőszakos térítéséről számol be. *Lévay József*: Különhitűek az orosz egyház kebelében. Sárospataki Füzetek, 1859. 2.; *Ballaqi Géza*: Protestantizmus és pánszlávizmus. Bp. Sz., 1882. 69.

33. *Ballagi Aladár*: Búcsújáráhelyek Oroszországban. Bp., 1888. 5.; Ugyanezt ld.: *Szabó*: i. m.
34. Uo. 15–17.
35. Uo. 24., *Thallóczy*: i. m.: 189.
36. *Ballagi*: i. m.: 37. “A csár nagy úr! Ő előtte meghajlik minden hatalom, még a lelkiismeret, a vallás hatalma is, mert az orosz csár egyúttal orosz pápa is. A míveletlenség együtt jár a lelki vakúsággal.”
37. Ez az Oroszország-kép persze már korábban is kifejezetten ijesztő volt. Erre legjobb példa *Türr István*: Ausztria–Magyarország és Oroszország. Bp., 1871. Türr az orosz veszedelemre igyekezte felhívni a közvélemény figyelmét. “A veszély mindnyájunkat, egész Európát fenyegeti” 6. Hogy számára Oroszország nem Európa, a következő lapon derül ki: “Az valóban nem lehetetlen, hogy a muszka–tatár hatalom oly fokra fejlődjék, mint az oszmán.” Türr itt két, a magyar köztudatban élő ellenségképző faktort vezet be: a tatárt és a törököt. Velük összemosva igyekszik elérni a megfelelő negatív hatást. Végső tanácsa az, hogy Magyarország fogjon össze a délszláv népekkel, segítse őket, hogy ily módon állítsanak gátat “a fenyegető ár ellen”. Különösen sajátos fejzete az orosz–image készítésének az orosz–török háború, amikor a magyar sajtó sikeresen elmagyarázta azt, hogy miért kell a magyar közvéleménynek egy iszlám országot támogatni egy (ortodox) kereszténnyel szemben. Ennek egyik technikája volt a már említett összemosás a pravoszláviának az iszlámmal. Ld.: *Thallóczy*: i. m.
38. Bp. Sz., 1862. XLVII. 488–499. *Tóth Dénes* ismeretője: “Az Edinburg Review essaye a keleti egyház történetét tárgyaló újabb orosz, angol és görög munkák fölött.”; *Rajeczi István*: Oroszország vallásos viszonyai. Bp. Sz., 1884. XCIII. 321–343. “Az orosz népek látszólagos hitettségére alatt nagy ellentétek, s mélyen beható szellemi mozgalmak lappanganak.” Oroszország sokszínűségét, nem egységes voltát tárgyalja *H. J.*: Az oroszok fő néptörzsei s az orosz kormány nemzetiségi politikája. Bp. Sz., 1878. 36. Az orosz nemzetiségi politikáról a finnugrisztikai tudósítások, valamint a “zsidókérdésről” szóló ismertető számolnak be. A leíró, “megértő” hozzállás hiánya okozhatja azt, hogy mai nap is megengedhet magának egy orosz eszmetörténeti tárgyú könyv szerzője olyan mondatot, hogy “Az ortodox hitről hozzávetőleg tudjuk, hogy mit jelent.” Am ez a tudás a leglaposabb közhelyek ismerete. *Gecse*: i. m. 33. E tanulmány célja, részben, e közhelyekkel való szembesülés.
39. *Munkácsy Mihály*: A szláv kérdés ismertetéséhez. Bp. Sz., 1915. 2. 308–309. Vö.: *Bonkáló Sándor*: A szlávok. A szláv kérdés ismertetése. Bp., 1915. Bonkáló könyve egy korosztály számára szolgált alapvető szlavisztikai kézikönyvként. Művét 1932-ben felváltotta *Kniezsa István* kis kötete: A szlávok. Bp., 1932. Kniezsa, korszerű filológiai háttérrel, lényegében ugyanazokat a tételeket adatolta, mint Bonkáló. Ezek közül a legfontosabb, hogy a szlávok – *en bloc* – alkalmatlanok államalapításra, és a magyarral ellentétben nem uralkodásra termett *faj*.
40. Az orosz faluközösség intézményéről beszámol még *D. Mackenzie Wallace*: Russia. Az Orosz Birodalom ismertetése. I. ford.: Szentkirályi Móricz. Bp., 1878; *Kovács Gábor*: Az orosz MIR-szervezet történelmi fejlődése napjainkig. Bp. Sz., 1904. I–II.
41. *Thallóczy* azért megpróbál a sommás ítéletektől távol maradni: “...azonban általános magyar gyűlöletről, ahogy mi képzelné, sajtónk pedig közvetett forrásból hirdetni szokta, szó sincsen.” *Thallóczy*: i. m.: 5.
42. Uo.: 2.
43. Ezt teszi a panszlávizmusról szóló legújabb magyar mű, mely amellett, hogy ordító tárgyi tévedésekkel van tele, alapvetően téves koncepción alapul. A szerző kimondott célja az orosz veszély életbentartása, a félelemkeltés. Ld.: *Gecse*: i. m. Érdekes, hogy *Rajeczi* már idézett művében szintén górcső alá veszi a panszlávizmus akkoriban különösen publikus témáját, s miután áttekintette azt, arra a megállapításra jut, hogy “...agyagból van a panszlavizmus bálványának mindkét lába”. *Rajeczi*: Oroszországból Oroszországról. 69. A “panszlavizmus” tehát gyakran nem más, mint egy olyan agyagmonstrum, mellyel ijeszgetni, adott esetben (ld. az első világháborút megelőzően) befolyásolni lehet a közvéleményt.
44. *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Bp., 1984. 76.
45. *Thallóczy Lajos*: Kállay Béni emlékezete. Akadémiai Értesítő, 1909. 254–255.
46. *Thallóczy Lajos*: Emlékbeszéd Kállay Béni felett. Bp., 1904. I.
47. *Diószegi István*: A magyar nacionalizmus és a Monarchia felbomlása. Valóság, 1970/5. 18–19.
48. Uo. 10.
49. *Eckhart Ferenc*: *Thallóczy Lajos* a történetíró. Bp., 1938. 5.
50. *Diószegi*: i. m.: 20–23.
51. *Kállay Béni*: Magyarország a Kelet és a Nyugat határán. Bp., 1883.
52. *Eckhart*: i. m.; *Suhay Imre*: *Thallóczy Lajos* mint a megszállt Szerbia országos polgári biztosa. Bp., 1941.
53. *Szabó Endre*: i. m. 52. Szabónak az Oroszország és Európa (Magyarország) között feszülő ellentét “antagonisztikus”.
54. A magyar nemzet politikája. Értesítő. Bp. Sz., 1873. 3.

55. Ld. *Gecse*: i. m.
56. *Hammen, O. J.*: Free Europe versus Russia, 1830–1855. *Slavic Review*, 1952. 1. 41. Az angol russzofóbia "külpolitikai" eredetére ld: *Gleason, J. H.*: i. m. Gleason megállapítása szerint: "Kétségtelen, hogy a gyanakvás és antipátia, mely különféle forrásokban generálódott, az 1840-es évekre valóóságos gyűlöletté vált." I. m. 277. Úgy Pitt, mint Palmerston és Disraeli Oroszországgal riogatta az angol közvéleményt. Vö.: *Seton-Watson, R. W.*: Britain in Europe 1789–1914. 11.; A fenti russzisztikai hagyomány nagyjából változatlanul élt tovább a 20. század első felében Angliában. Ld.: *Northedge, F. S.–Wells, A.*: Britain and Soviet Communism. The Impact of a Revolution. London, 1982. 137–157.; *Resis, Albert*: Russophobia and the "Testament" of Peter the Great, 1812–1980. *Slavic Review*, 1985. 681–693.
57. A Kállay és kortársai által lerakott russzisztikai főcsepások változatlanok tűnnek az elmúlt évtizedben is. Több vezető magyar russzista szempontjai akaratlanul is igen hasonlatosak Kállayéhoz. Ugyanakkor a direkt politizálás igénye esetükben nem elsődleges, vagy csak rejtett. *Szvák Gyula*: A cári autokrácia történelmi, társadalmi alapjai. Medvetánc, 1983. 2–3. 49–70.; *Szilágyi Ákos*: A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája. Bp., 1989. Szilágyi olvasókönyve is belülről igyekszik bemutatni az oroszokat. Válogatása minden valószínűség szerint a századvég leghatásosabb orosz tárgyú kötete. Szilágyi könyve jóval intelligensebb Gecse Géza idézett művéénél, melynek második, nagyobb fele jellegzetes, kortárs orosz – pánszláv – interjúk gyűjteménye, ám célja mindkét műnek ugyanaz. Szempontunkból, épp mert ügyesebben szerkesztett, Szilágyi Ákos műve tekinthető anatómiainak.
58. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből, Különös tekintettel Nyíró Lajos tanulmányára: Adatok az orosz forradalmi demokraták múlt századi magyarországi fogadtatásához.
59. Oroszország és hadügye. Budapest, 1894.
60. *Huszár Imre*: Oroszország keleten. Bp. Sz., 1888. 142. 1–14.

A KIKÜZDÖTT ÖRÖKSÉG

Jelizaveta Petrovna (I. Erzsébet) trónra jutása

Erzsébet (Jelizaveta Petrovna) uralkodásának időszaka (1741–1761) nem tartozik az orosz történelem jól kutatott és feltárt korszakaihoz sem a külföldi, sem az orosz történetírásban. A magyar történészek figyelmét is elkerülte az uralkodónő személyének és kormányzati politikájának vizsgálata. Úgy tűnhet, Erzsébet uralkodása – ahogy elődeié, I. Kataliné, II. Péteré, Anna Ivanovnáé is – mintha a 18. század első negyede nagy reformkorszakának az árnyékában maradna. Éppen talán ezzel magyarázható az, hogy csekély számú tudományos irodalom látott napvilágot a közvetlenül I. Péter halála és II. Katalin uralkodása közötti időszakról. A 19. század történeti irodalmában kaptak először az Erzsébet uralkodásához köthető tényezők hangsúlyt, de azokban is főleg annak bemutatására törekedtek, hogy az 1725–1762 közötti palotaforradalmak idején Oroszország politikai életét instabilitás jellemezte. És miután a “skandalumos” 18. századról szóló anyagot, dokumentumokat zárolták, ezért a N. Polevoj, I. Siskin, Sz. Jesevszkij, P. Scsebalszkij és mások tollából származó munkák gyenge forrásanyagon nyugszanak. Csupán néhány történésznek – M. Szemevszkijnek, K. Arszenyevnek – sikerült új forrásokra bukkania, és az azokból levont következtetéseiket igyekeztek is beépíteni a feldolgozásaikba.¹

A 19. századi történeti irodalom vizsgálódásának középpontjában álló téma – a hatalomért folytatott küzdelem, vagy az azokban részt vevők, uralkodók és kegyencek bemutatása – fokozatosan háttérbe szorult, s helyét átvette Erzsébet uralkodásának és személyiségének idealizált bemutatása, mintha vele a rég feledett péteri időszak tért volna vissza. Erzsébet korának forrásait és hivatalos iratait kritika nélkül felhasználva, azt hangsúlyozták, hogy az uralkodónő apja nyomdokain haladt, a Nagy Péter által elkezdett munkát folytatta.

Az “I. Péter irányzatához való visszatérés” szellemét sugallja Sz. Szolovjov Oroszország története a régi időktől című négykötetes munkája, ami egyébként a levéltári forrásfeldolgozás szempontjából talán máig a legegységesebb mű.² Azonban Szolovjov sem illette kritikával az Erzsébet korából származó dokumentumokat, és főleg a korszak politikatörténetére koncentrált. Erzsébet uralmának és általában a palotaforradalmak korának pontosabb megvilágítását V. Kljucsevszkij végezte el, elsőként használta előadásaiban a “palotaforradalom” kifejezést is.³ De Sz. Platonov, N. Firszov és M. Bogoszlovskij is hasonlóan írtak erről az időszakról. Májig friss és érdekes gondolatokat fogalmazott meg munkájában V. Mjakotyin, kiemelve azt, hogy a palotaforradalmat az uralkodó nemesség felső rétege követte el, amely csupán a nemesség politikai viszonyait érintette, és a nemesség gazdasági és politikai pozíciói Péter uralkodása utáni időszakban jelentős mértékben megszilárdultak az orosz feudális viszonyok megerősödésének köszönhetően.⁴

A szovjet történettudomány a korábbi történeti kutatás eredményeinek felhasználása mellett a Pétert követő időszakot új (marxista-leninista) módszert alkalmazva közelítette és vizsgálta meg. A hangsúlyt Oroszország gazdasági és társadalmi életének elemzésére helyezték, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem fejlődését vizsgáló munkákkal gazdagították ismereteinket az Erzsébet-korszakról. Ugyanilyen szellemben születtek meg a 18. századi orosz társadalom szerkezetét bemutató művek is. Ezekben a munkákban a kutatók azt hangsúlyozzák, hogy a Pétert követő időszak -

ban megszilárdult a feudalizmus, és ez az időszak sem gazdasági, sem pedig kulturális értelemben nem tekinthető hanyatlásnak vagy stagnálásnak, ellenkezőleg a Péter által elindított dinamikus fejlődés tovább folytatódott a gazdaságban, a kultúrában és a társadalomban egyaránt.⁵

Azonban összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy ismereteink alapján a történeti irodalomban máig nem született meg olyan alapmű, amely pontosan a 18. század negyvenes és hatvanas éveinek eseményeivel behatóan foglalkozna. Sz. Troickij és Je. Anyiszimov munkáikban elemzik a problémát, aláhúzza azt, hogy a Pétert követő időszak, s részben így Erzsébet uralkodásának két évtizede nem volt "kortalan, időtlen, eseménytelen".⁶ Éppen akkor mutatkozott meg Péter reformjainak életképessége, azok nem maradtak nyomtalanok és hatástalanok, azokat újak követték, és Oroszország európai nagyhatalomként élt tovább.

Két-három évtizeddel 1725 után "Péter fészkének fiókái" már vagy meghaltak, vagy távol a fővárostól, vidéki birtokaikon éltek. Bekövetkezett a nemzedékváltás, a megújulás, s az új generáció már másként nevelkedett és más módon szemlélte a világot.

1740. október 5-én Anna Ivanovna rosszul lett, és alig két hétig tartó betegeskedés után október 17-én elhunyt. Az udvari élet ezen tragikus eseménye jó néhány palotaforradalomnak adott lendületet, végül az egy évig tartó politikai küzdelem Jelizaveta Petrovna trónra kerülésével zárult.

Anna Ivanovna halálával az orosz történelemnek egy eléggé komor évtizede ért véget. A cárnő uralkodását az állami és a kulturális életben egyaránt hanyatlás, a külpolitikában részeredmények, a politikai életben és az udvarban általános félelem és intrikálás jellemezték. Ez az időszak Anna Ivanovna idegen kegyence, Ernst Johann Biron után a "bironscsina" elnevezést kapta.⁷

Amikor Anna Ivanovna megbetegedett, a 46 éves uralkodónőnek nem lévén családjá, nem volt kijelölt utóda. A lehetséges trónörökösjelöltek száma is kevés volt. Anna apja, az I. Péterrel rövid ideig társcaárként uralkodó Iván Alekszejevics ágáról az uralkodónő nővérének, Jekatyerina Ivanovnáknak (1733-ban halt meg) Karl Leopold mecklenburgi herceggel kötött házasságából született leánya, Jelizaveta Krisztina Leopoldovna (pravoszláv keresztségben Anna Leopoldovna), valamint az ő gyermeke, Anton Ulrich braunschweigi herceggel kötött házasságából született csecsemő, Iván Antonovics jöhetett szóba.

Nagy Péter ágáról a trónt tizenkétéves unokája, Karl Peter Ulrich, idősebb leányának, Annának (1728-ban halt meg) Karl Friedrich holsteini herceggel (1730-ban halt meg) kötött házasságából született fia, valamint Jelizaveta Petrovna, Péter fiatalabb leánya örökölhette volna. A jelöltek közül a legnagyobb esélye a trónra az 1740. augusztus 18-án született Iván Antonovicsnak volt, már hivatalosan is szóba került, hogy Anna Ivanovna örökösének kijelöli, bár a végrendelet még nem készült el.⁸

Anna Ivanovna betegségét szinte figyelmen kívül hagyva A. Ostermann a kabinetminiszterek közbenjárásával elkészítette a trónöröklésről szóló manifesztumot, s ezt az előkészített iratot Biron a cárnőnek ismertette, aki végül október 7-én azt jóváhagyta és aláírta. Rögtön a végrendelet aláírása után a kamarillán belül adáz harc indult meg a régensi pozíció megszerzéséért, mivel az kulcsfontosságú helynek számított a csecsemő cár uralkodása idején. A fő jelölt e posztra maga Biron volt, aki régóta törekedett hatalma törvényesítésére. Régens azonban nem csupán a haldokló cárnő jóváhagyásával akart lenni, hanem a nemesség támogatását és egyetértését is bírni akarta. A nemesség maga kezdett szervezkedni Biron érdekében, mivel féltek

tőle, attól tartottak, hogy Anna felgyógyulhat, és akkor a nagy befolyású kegyenc majd megtorolja esetleges nem támogatásukat. Így a nemesség képviselői aláírásokat gyűjtöttek, és Biron támogató petíciójukkal keresték fel Anna Ivanovná-t. Céljük ezzel az volt, hogy az uralkodónővel törvényesítsék Biron régensségét, amely révén kapcsolatuk és helyzetük is normalizálódna.

Ez a kérvény október 7-én került a cárnő elé, de mivel akkor Anna jobban érezte magát, annak aláírását elodázta. Végül néhány nappal halála előtt Biron és hívei kérésére szentesítette a (vég)rendeletet. Anna halála után azt azonnal lepecsételték, a Szenátus főügyésze, N. Trubeckoj pedig jóváhagyta. Másnap az új uralkodóra, VI. Iván Antonovicsra és régensére, Bironra felesküdtött a hadsereg és a főváros lakossága. Aznap senki nem gondolta volna, hogy a kegyenc régenssége mindössze három hétig tart.⁹

Gyakorlatilag Biron a kül- és belügyekben Anna Ivanovna rendeletével teljhatalmat kapott Iván Antonovics tizenhetedik életévének betöltéséig. Az "uralkodó nevében" hagyta jóvá a külföldi követekkel kötött szerződéseket, a hadsereg és a flotta fővezére lett, a pénzügyek és minden más fontos állami ügy eldöntése a kezében összpontosult. Sőt a csecsemő uralkodó halála esetén az őt követő braunschweigi gyermek uralkodásának idejére is meghosszabbodott Biron régensi tevékenysége.

Ennek ellenére már régensségének első napjaiban megmutatkozott helyzetének ingatagsága. Még a felesküvés ceremóniája nyugodtan telt, utána azonban olyan hírek terjedtek el, hogy az udvari nemesség, a városi lakosság és különösen a gárda körében elégedetlenséget vált ki az uralma. A Bironhoz beérkező jelentések arról szóltak, hogy a szervezkedés az uralkodó szüleitől indult el, melynek fő mozgatója az apa, Anton Ulrich volt. Biron a herceg környezetéből letartóztatásokat rendelt el, sőt október 23-án magát a herceget is nyilvánosan vonta felelősségre, azt hangoztatva, hogy az eltávolítását szervezve az udvari nemességet arra készítette, valljanak színt, kit választanak a helyére. Az udvari nemesség azonban egyértelműen Biron mellett döntött. Ezek után Biron megfosztotta a herceget katonai tisztségeitől. De hogy a későbbiekben hasonló eset ne következhesen be, arra kötelezte a jelenlevőket, aláírásukkal és pecsétjeikkel hosszabbítsák meg és ismerjék el a régensi manifesztumot.

A kegyenc ezen "demokratizmusa", hogy többé-kevésbé törvényes módszereket használva a régensi hatáskört meghatározatlan időre toltta ki, nem éppen szilárd helyzetéről tanúskodik.¹⁰ Azonban sem a papírok, sem a nyilvános ígéretek nem tudták hatalmát megmenteni, ugyanis az udvari körökben nem rendelkezett valódi támasszal, ott az elhunyt uralkodónő kapzsi külföldi kegyencének számított. A külföldiek között sem lelt szövetségesre, sem VI. Iván rokonai körében, sem a hivatalnokok, táborno-
kok csoportjában. Régensként a Braunschweigek elégedetlenségét nem tudta eloltani, de a befolyásos udvari személyiségekkel, A. Ostermann-nal, K. Leowenwolddal sem volt képes szövetkezni. Így aztán a két hónapos uralkodó körül formálódó csoport erős ellenfele, ellenzéke lett.¹¹

Biron az első csapást B. Münnichtől szenvedte el, aki egyébként régenssé történő kinevezésében a segítőtje volt. Biron is váratlanul érte a tábornok változása. Nehéz megérteni, tulajdonképpen milyen motívumok miatt állt át Münnich az ellenzék táborába, és mi taszította a fordulat felé. A kortársak úgy vélték, hogy csalódott Bironban, akitől régenssé nevezése után generalisszimusi rangot és az állam vezetésében fontos pozíciót remélt, de egyiket sem kapta meg, Biron magának tartotta meg azokat. Meglehet, emellett Münnich érzekelte a Biron-t övező elszigeteltséget is, és éppen ezért csatlakozott a Braunschweig család által szervezett ellenzékhez. A köze-

ledés kölcsönös volt, Münnich előrejutását remélte, a család pedig a trón támaszát látta személyében.¹²

A szervezkedés titokban történt, Anna Leopoldovna és Münnich megbeszélték a szeszélyes kegyenc eltávolításának részleteit. Biron letartóztatására 1740. november 7. éjjelén került sor. Münnich a palotaforradalmat a gárda nyolcvanfős csoportjának segítségével hajtotta végre. Az események gyors lefolyása azt mutatja, hogy Bironnak nemigen voltak támogatói. Az orosz nemesség és a külföldi diplomaták szinte semmit sem észleltek a cselekményekből, az udvari élet a szokott mederben folyt tovább.¹³

A hatalomátvételt és Biron hatalmas vagyonának lefoglalását két nap elteltével, 1740. november 9-én jelentették be a VI. Iván nevében kiadott manifesztumban.¹⁴ Biron helyét az uralkodó anyja, Anna Leopoldovna töltötte be. A cáρ apja, Anton Ulrich herceg az orosz haderő generalisszimusa lett, Münnichet pedig első miniszterré, Ostermann-t főtengernaggyá nevezték ki. A palotaforradalom valamennyi résztvevője kitüntetést és magas jutalmat kapott.

A régens eltávolítása után a Braunschweig családnak és környezetének tevékenysége megélnéült. Ostermann, aki egyébként Biron uralma idején igen óvatos volt, a régensnő tanácsadójaként arra törekedett, hogy Münnichet kiszorítsa a hatalomból, és a helyét elfoglalja. Az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Münnich és a Braunschweig család szövetsége hosszú távon nem működik. Egyrészt azért, mert korábban Biron bizalmasa volt, és a régensnő nem bízott meg benne, másrészt azért, mert a sikeres palotaforradalom után érdemei elismeréséül a nagyravágyó Münnich egyre több tisztséget, valamint nagyobb megbecsülést kívánt, gyakorlatilag korlátlan hatalmat követelt, és emiatt szembekerült Anton Ulrich herceggel is. Münnich nem sokkal a fordulat után súlyosan megbetegedett, és amikor 1741 elején gyógyultan ismét az ügyek intézéséhez kezdett, azt tapasztalta, hogy időközben kikerült a hatalomból. Ostermann a külügyeket igazgatta, Cserkasszkij és Golovkin a belügyek intézését végezte, Münnichnek, ahogy Biron idején, a hadügy maradt, de ott is csupán Anton Ulrich generalisszimusz beosztottja lehetett. Münnich és a herceg között mindennaposak lettek a viták, kicsúszott hatalma visszaszerzése lehetetlennek látszott. Mindezek a viszályok Anna Leopoldovna régensnő elégedetlenségét váltották ki, és amikor a kiábrándult Münnich végül nyugdíjazását kérte, azt meg is kapta. Kiszorulván a hatalomból ugyan továbbra is az udvarban maradt, de mindenkinek nyilvánvaló volt azonban, hogy semmi befolyása sincs a kormányzati politikára.¹⁵

Ezek után kezdetét vette Anna Leopoldovna önálló uralkodása. Valójában azonban erről nem beszélhetünk, mivel mind Anna, mind pedig a férje tapasztalatlanok voltak az állam vezetésében. A kortársak véleménye szerint Anna Leopoldovna az állami ügyek intézése iránt semmilyen késztetést nem érzett.

A hétköznapiok Anna udvarában igen egyhangúan teltek, a nap első felét a lakosztályában töltötte, esténként pedig férjével és barátaival kártyázott késő éjszakába nyúlóan. Így történt meg az, hogy a 18. század negyvenes éveire Oroszország élére olyan emberek kerültek, akik semmihez sem értettek és semmivel sem törődtek, nem érdekelték őket Oroszország jelene és jövője, sőt oroszul sem beszéltek.¹⁶

Biron bukása és eltávolítása, majd Münnich nyugdíjazása után a tényleges hatalom Ostermann kezébe került, aki már két uralkodót és két uralkodónőt élt túl, és évek óta készült erre a pillanatra. "A nagy túlélő" kortársai jellemzése szerint mindig igen rafinált módon viselkedett, úgy tudott beszélgetni az "áldozataival", hogy azok nem jöttek rá, tulajdonképpen az ellenségükkel tárgyalnak. Ezt a módszert alkalmazta A. Mensikov eltávolításakor is. Ostermann váratlan nehézségek esetén, vagy ha szo-

rult helyzetbe került, hirtelen “megbetegedett”. Ha kellemetlen beszélgetést folytatott vele valaki, azonnal rosszulletet színlelt, és ezt minden szükséges alkalommal eljátszotta. Aki ismerte ezt a szokását, és nem dőlt be neki, azt tapasztalta, hogy Ostermann a beszélgetés alatt fokozatosan “meggyógyult”, és mintha mi sem történt volna, folytatta teendőit.¹⁷

Ostermann ideje Münnich nyugállományba vonulásakor jött el, a nagy lehetőséget nem szalasztotta el, minden fontos pozíciót megszerzett, egyszemélyi hatalmat épített ki. De végül saját intrikájának esett áldozatul, hiszen egyeduralma révén kilépett a háttérből a politikai küzdőterre, s az újabb soros “díszletváltásnál”, Erzsébet palotaforradalma után már nem tudott hatalmon maradni.

Jelizaveta Petrovna, a későbbi uralkodónő szerencsés csillagzat alatt született 1709. december 18-án, amikor a Poltavánál győzelmet aratott orosz seregek diadalmában vonultak Moszkvába. I. Péter leállította a díszmenetet és háromnapos ünneplést rendelt el leánya születése tiszteletére.¹⁸

Erzsébet gyermekkorá Moszkvában és Pétervárott telt el, de keveset lehet róla tudni. Az viszont bizonyos, hogy a leányok – Anna 1708-ban, Natalja 1718-ban született – igen ritkán látták az apjukat, aki folyamatosan hadjáratokban vett részt. Amikor Jekatyerina Alekszejevna (Katalin) a férjéhez, Péterhez utazott, a gyermekeket Natalja Alekszejevna (Péter nővérére) hagyta, vagy pedig A. Mensikov családjához kerültek. De Katalin és Péter leveleiben a gyermekekről mindig esett szó. Erzsébetről Katalin először 1710. május 1-jén írt, Péter pedig szinte minden levelében üdvözölte Lizetkát, Lizenyát. Fennmaradtak arról is közlések, hogy a kislányok, Anna és Erzsébet szülei 1712. február 9-én tartott esküvőjén részt vettek. Katalin 1717. július 11-én kelt leveléből értesülünk arról is, hogy Erzsébet bárányhimlőben betegedett meg. Erzsébet igen korán, alig nyolcévesen tanult meg írni-olvasni, s Katalin 1717-ben a Péternek írt leveléhez csatolta a levélkéjét, amelyre I. Péter nagy örömmel válaszolt.¹⁹

Erzsébet életében 1721-től új időszak kezdődött el, arra készítették fel, hogy az orosz államot szolgálja, amelynek érdekei mindenek előtt valók. Amíg Péter fiaiban az örökösait látta, leányaitól (Katalin összesen tizenegy gyermeket szült) kizárólag dinasztikus kapcsolatokat remélt, az orosz udvar kapcsolatát az európai udvarokkal.

Az orosz cárok közül először Péter követte ezt a politikát, a saját unokahúgait külföldiekhez adta férjhez, Anna Ivanovná a kurlandi herceghez, Jekatyerina Ivanovná a mecklenburgi herceghez, és hasonló sors várt Annára és Erzsébetre is (Natalja 1725-ben meghalt). A péteri dinasztikus politika céljainak lehetőségeivel összhangban folyt a cárevnák nevelése is. Arra tanították meg őket, amire az európai udvarokban szükségük lehetett: táncra, zenére, etiketre, öltözködésre, de különösen nagy hangsúlyt a nyelvek kaptak. Erzsébet tökéletesen beszélt franciául, mivel Péter a Bourbon-családból keresett vőlegényt a lányának. Ezért az 1720-as évek elején igen intenzív tárgyalások folytak ez ügyben, Péter azt szorgalmazta, hogy a francia uralkodó, XV. Lajos vegye el Erzsébetet. Francia részről bár komolyan vették az egyre erősödő Oroszországot, a versailles-i udvart azonban nyomasztotta az a tény, hogy Erzsébet anyja egyszerű származású, és Erzsébet születésekor Péter és Katalin még nem voltak házasok. Végül az oroszellenes csoportnak sikerült megakadályoznia a házasságot, és 1726-ban, Péter halálát követően vége szakadtak a tárgyalások, miután ekkorra XV. Lajos is megnősült.²⁰ 1727 májusában I. Katalin a halálos ágyán megeskette Erzsébetet, hogy férjhez megy Károly Ágosthoz, nővére, Anna Petrovna (1725-ben ment férjhez) férjének, Karl Friedrichnek rokonához. Károly Ágost (egyébként a

későbbi uralkodónő, II. Katalin nagybátyja volt) 1727 júniusában váratlanul elhunyt. Innentől aztán az elkövetkező tizennégy évben, hatalomra jutásáig Erzsébet neve valamennyi lehetséges házassági kombinációban szerepelt, völegényjelöltjei között angol, német, spanyol, portugál hercegek jöttek szóba.²¹

Erzsébet anyja halála után, II. Péter uralkodása idején (1727. május–1730. január) továbbra is közvetlenül a trón közelében maradt. A fiatal cár csodálta gyönyörűséges nénikéjét, egész napját vele töltötte, és olyan dolgokkal foglalkozott, amelyeket Erzsébet is kedvelt: táncsal, vadászattal és álarcosbálokkal.²²

De Liria, a spanyol követ feljegyzéseiben arról írt, hogy az orosz udvari előkelőket megrémisztette az, hogy Erzsébet milyen meghatározó befolyással a fiatal uralkodóra, de emellett tartottak személyétől is, esze, szépsége, igazságszeretete megijesztette őket, és azon fáradoztak, hogy egy megfelelő házassággal távolítsák el az udvarból. A Legfelső Titkos Tanácsban helyet foglaló nemesség ellenségesen nézett Erzsébetre, és nem óhajtotta a trónra juttatását.²³

II. Péter leány testvérének, Natalja Alekszejevnanak a halálát (1728) követően viszont Erzsébet trónutódlási esélyei jelentős mértékben megnövekedtek, s így potenciális örökösként a cárevna az előkelő nemesség számára még inkább „persona non grata” lett. Nagy Péter leányától a megkezdett reformok folytatására lehetett számítani, személyében apja reformpolitikájának követőjét látták. Éppen a péteri reformok kritikája tömörítette az udvari nemességet és fordította szembe őket Erzsébettel. Ezért egyre határozottabban törekedtek arra, hogy Erzsébetet a fiatal uralkodótól eltávolítsák és megfosszák a trónöröklés lehetőségétől.

A Legfelső Titkos Tanács vezetői, a Dolgorukijok és a Golicinek végül intrikáik révén elérték a céljukat, II. Pétert kivonták Erzsébet befolyása alól, aki innentől egyre több időt töltött kegyencének, Iván Dolgorukijnak a társaságában.²⁴ Erzsébet egyébként az udvarban a hatalomért folyó küzdelemben nem vett részt, arra sem törekedett, hogy a fiatal uralkodót a hatalom gyakorlásában tanácsaival befolyásolja. Erzsébetet a vidám életvitel foglalta le ekkor, a divattal, bálokkal foglalkozott, és a szerelmi kapcsolatai érdekelték.

1729-ben már egyre kevesebbet találkozott az uralkodóval és egyre gyakrabban utazott Moszkva környéki birtokára, Pokrovszkójába. 1728 és 1732 között a Moszkvában tartózkodó cári udvarban gyakran beszéltek azokról az „orgiákról és szerelmi légyottokról”, amelyek Erzsébet birtokán folytak. Ekkor a kegyence A. Buturlin volt. Valószínű, hogy az udvari nemesség felnagyította a cárevna udvarában történeteket, hogy azzal is kompromittálják, lejárássák személyét.²⁵

Amikor II. Péter 1730 januárjában himlőben megbetegedett, majd váratlanul elhunyt, a trón várományosai között Erzsébet neve mellett szóba került I. Péter cár első feleségének, Jevdokija Lopuhinának, valamint II. Péter menyasszonyának, Jekatyerina Dolgorukajának és I. Péter legidősebb leányának, Anna fiának, Károly-Péter Ulrichnak a neve is.²⁶

Az orosz udvarban tartózkodó diplomaták jelentéseikben arra a következtetésre jutottak, hogy mind Erzsébetnek, mind unokaöccsének kevés, szinte semmi esélye sem volt arra, hogy trónra kerüljenek, mivel az őket támogató csoportok gyengék voltak. Ezek az észrevételek egyáltalán nem meglepőek, hiszen Péter reformjainak hatása az ország helyzetére, az orosz társadalom életkörülményeire egyaránt rávetült, ami különösen a húszas években vált érezhetővé. Megerősödtek a Péter reformjait támadók, és egyre gyengült azoknak a befolyása, akik a reformok folytatására szavaztak. Ezenkívül I. Péter második családja nem rendelkezett befolyásos rokoni kap-

csolatokkal, nem fűtétek rokon szálak az orosz nemesség felső köreihez, s erre az időszakokra egyre jobban elszigetelődtek.

Természetesen voltak olyanok is, akik Erzsébetet szerették volna a trónon látni, de számuk csekély volt. Erzsébet kegyencét, Buturlint is rövid időn belül eltávolították, más pedig, aki a cárevna érdekében a kezdeményező szerepet magára vállalta volna, nemigen akadt. A nemesség felső köre az 1730-as évek elején nem bízott meg Péter könnyelműnek tartott leányában, mind róla, mind pedig az unokaöccséről, Karl-Peterről csupán mellékesen tettek említést, amikor a trón betöltéséről döntöttek. Erzsébet ellen érvként hozták fel azt is, hogy törvénytelenül, a cár házassága előtt született. Sőt kompromittálták, azt terjesztve róla, hogy éppen gyermeket vár. Tény tehát, hogy 1730-ban a trónért folyó küzdelemben Erzsébet pozíciója igen gyenge volt.²⁷

A nemesség előkelő felső köre az orosz trónra a megözvegyült kurlandi herceg-nét, Anna Ivanovnáat – I. Péter féltestvérének, V. Ivánnak a leányát – óhajtotta meghívni, s önkényuralmát kondíciókkal szándékozott korlátozni. Azonban az így felállt oligarchikus kormányzat csupán rövid ideig tartott. Anna Moszkvába érkezvén megismerkedett az ott uralkodó helyzettel és állapotokkal – maga mellett tudván a köz-nemesség támogatását –, ellenfordulatot hajtott végre és abszolút uralkodónak nyilvánította magát.²⁸

Az 1730-as év eseményeinek folyamában Erzsébet nem vett részt, nem mutatkozott Moszkvában abban az időszakban sem, amikor arról folyt a vita, kit válasszának az orosz trónra. Vidéki birtokán tartózkodott, és Moszkvában azután jelent meg, amikor már Anna Ivanovnáat uralkodóvá választották.

Anna Ivanovna uralkodásának éveit Erzsébet életében nem számították a legjobbaknak. Bár formálisan az állami és udvari életben is Anna Ivanovna után következett Anna Leopoldovnával, az uralkodónő unokahúgával egyenrangúan. De Erzsébet és Anna Ivanovna között, akik egyébként unokatestvérek voltak, sem szoros kapcsolat, sem rokon melegség nem volt. Erzsébet tartott Annától, akit idegesített a cárevna szépsége, kedvessége és közvetlensége, s mindez az udvari ünnepeken volt igazán szembeötlő, az uralkodónő taszító külsejét, durva gesztusait még jobban felerősítette jelenlétével. De nem csupán emiatt volt Anna Erzsébethez kimért, nem tudta feledni a Kurlandiában töltött éveket, ahová I. Péter az orosz állam érdekeit szem előtt tartva küldte.

Anna Ivanovna nem sokkal az esküvője után megözvegyült, s Mitavában igen szerényen és elzártan élt, mind személye, mind udvartartása pénzhiánnyal küszködött, folyton kisebb összegekért rimázkodott leveleiben Katalinnak és Péternek, de nem mindig kapott pénzt.²⁹

Anna uralkodása idején Erzsébet szintén folyton pénzsűkében volt, s amikor új összeget kapott, azt könnyelműen és hamar elköltötte. Erzsébetet nyomasztotta az uralkodónőtől való anyagi függés, hiszen előtte az anyja, I. Katalin, majd II. Péter uralkodása idején is korlátlanul rendelkezett pénzzel. Anna Ivanovna, aki egyébként kegyencére, Bironra milliókat költött, a cárevna jövedelmét évi harmincezer rubelre korlátozta, s ettől semmiképpen sem tért el. De nem csupán a pénzügyei nyomasztották Erzsébetet, hanem az, hogy fölöslegesnek érezte magát az udvarban és a cári családban.

Az uralkodónő trónra jutása után arra törekedett, hogy I. Péter és I. Katalin örököseit kiszorítsa a hatalomból, és egyre messzebbre távolítsa el őket. Erzsébet esetében erre a legreményteljesebb módnak férjhez adása kínálkozott. Amíg I. Péter uralkodása alatt (és I. Katalin idején is) a cél Erzsébet házasságával kapcsolatban

mindenekelőtt Oroszország érdekeinek a figyelembevétele volt, akkor Anna uralma idején ez megváltozott. Arra törekedett, hogy az orosz politikai élettől minél messzebbre távolítsa el Erzsébetet, bár ezt a tervét nem sikerült valóra váltania.

A trónöröklés problémái, s benne Erzsébet személye és szerepe mindvégig foglalkoztatták Annát. Az uralkodó nem bízott meg benne, attól tartott, hogy titokban szervezkedik ellene, ezért uralkodása tíz éve alatt figyeltette Erzsébetet, barátait, kegyeltjeit, szeretőit és környezetét. Ezt a feladatot Münnichre bízta, akinek részletes jelentést kellett készítenie arról, hogy kik járnak a házába, kikkel érintkezik rendszeresen, esetenként hová utazgat, s hogyan fogadja a nép Erzsébetet utazásai során. De nem csupán őt és környezetét, hanem a gárdát is megfigyeltette Anna Ivanovna, ismert volt előtte Erzsébet népszerűsége körükben. A megfigyelések következményeként tartóztatták le és távolították el 1731-ben Erzsébet korábbi kegyencét, A. Subint, majd 1735-ben Iván Petrovot, a házi kórusának tagját. Azonban mindkét esetben kiderült, hogy összeesküvésről nem volt szó.³⁰

Erzsébet tudván a megfigyelésekről, igyekezett a politikai élettől távol maradni, ennek ellenére neve Anna uralkodása idején még két jelentős eseménnyel – a Dolgorukijok és A. Volinszkij ügyével – kapcsolódott össze. A Titkos Kancellária irataiból viszont kiderül, hogy a kihallgatásokon Erzsébet személye tisztázódott, az Anna ellen összeesküvő csoportok egyike sem számolt vele, nem vették komolyan. Volinszkij és társai arra számítottak, hogy Anna Leopoldovná, az uralkodó unokahúgát nyerik meg ügyüknek.³¹ Az viszont tény, hogy Erzsébet a gárda körében nagy népszerűségnek örvendett, és kapcsolatát a gárdával ápolta is.

Erzsébet egyébként szívesen maradt távol Anna udvarától, nem tetszett neki az uralkodó érzésének megfelelően átalakított új udvari élet. Az I. Péter és I. Katalin időszakára jellemző ivászatok elmaradtak, Anna ki nem állhatta a részégeket. Bár az udvar elegáns és gazdag volt, az életvidám Erzsébet mégis unatkozott ott. A táncokat és az álarcosbálokat a kártyajáték szorította ki, s a színházi komédiák helyett – Anna óhaja szerint – számos bohóc és törpe szórakoztatta a nézőközönséget.³² Erzsébet éppen emiatt időzött közeli barátai társaságában a saját birtokán. Udvartartása kicsi volt, a szolgáló személyzettel együtt százfős. Udvari emberei közül P. és A. Suvalovok, valamint M. Voroncov voltak a legodaadóbb és letehetségesebb hívei. Udvarhölgyei közeli rokonai voltak: Anna Karlovna Szkavronszkaja, valamint a Genrikov nővérek, tehát valamennyien anyai ági rokonai. Erzsébet anyja, Katalin, aki litván parasztsaládból származott, amikor Péter udvarába került, szinte teljesen elszakadt a rokonaitól, a három fivérével és a két leány testvérétől. Rövidesen azonban igyekezett őket a cári udvarba költöztetni, ahol gazdag és befolyásos emberek lettek.

Anna Ivanovna mindig lekezelően bánt és szólt Erzsébet paraszti származású rokonairól, miközben igyekezett Erzsébetet is távol tartani az udvartól. A cárnő több földvitában döntött Erzsébet rokonainak a kárára, amit a cárevna hibásnak, jogtalanak és megalázónak tartott. A rokonai már emiatt is hozzá vonzódtak, benne látták egyetlen támaszukat. Erzsébetnek fel kellett vállalnia a problémáikat, az udvarban el kellett intéznie szolgálati előmenetelüket, és azt, hogy peres ügyeiket kellően ítéljk meg a fővárosban.

Erzsébet udvartartása sok mindenben különbözött az uralkodói udvar ceremóniális életétől, közvetlen környezete főleg fiatalokból állt, ami érthető is, hiszen 1730-ban Erzsébet mindössze a huszonegyedik életévét töltötte be. Környezetének tagjai között A. és P. Suvalovok húszévesek, M. Sepelevoj huszonkettő, A. Razumovszkij huszonegy és M. Voroncov tizenhat évesek voltak. Az energikus Erzsébet minden

mulatságban – ünnepeken, álarcosbálokon, sétákon, vadászatokon, kirándulásokon – részt vett, és imádott énekelni. A harmincas években magánkórust szervezett az udvarában, amely főleg ukrán kozákokból állt, és tagjait Erzsébet megbízottja válogatta ki Ukrajnában. Erzsébet ezzel a kórossal együtt énekelt a templomban, színházi előadásaiukon pedig főleg tragédiákat adtak elő. Erzsébet szívesen frogatott, fennmaradtak ebből az időből A. Subinhoz szóló, nem túl tökéletes szerelmes versei is. E románcnak Anna Ivanovna vetett véget, eltávolította Erzsébet mellől kegyencét, aki az alaptalannak bizonyuló vádak ellenére – az ügyét Münnich vizsgálta ki – sem kapta vissza szabadságát, 1732 januárjában Szibériába száműzték, ahonnan tíz év után, 1742-ben szabadult.³³

Erzsébet “kis udvara” a maga ügyes-bajos dolgaival, problémáival küszködve Anna Ivanovna váratlan halálát követően lélegezhetett fel. Erzsébet a cárnő halála utáni hatalmi küzdelmekben nem vett részt, sem Biron régenssé történő kinevezésének szervezkedésében, sem pedig későbbi eltávolításában nem játszott szerepet. Ez, az udvari intrikák világától való távolmaradása, bizonyos mérvű semlegessége Anna Ivanovna uralkodása idején vált a szokásává. Erzsébet trónörökössé jelölése Anna halála előtt fel sem merült az udvarban, azonban a felállítandó régenstanácsba való beválasztásáról volt szó.

Biron régenssége kezdetén arra törekedett, hogy jó kapcsolatot alakítson ki Erzsébettel, ezért járandóságát felemelte, s tervbe vette, hogy összeházasítja a fiával.³⁴ Erzsébet valószínűleg a Bironról való félelmében igyekezett megbékélni a régenssel. Hasolón jó kapcsolatot igyekezett kialakítani Erzsébettel a másik kegyenc, Münnich is.

A kegyencek figyelme Erzsébet iránt egyébként érthető, és nem volt véletlen, hiszen a Titkos Kancellária iratai alapján nyilvánvaló volt számukra, hogy Erzsébet népszerű a gárda körében, s ez a kor politikai küzdelmeiben hatalmas erőnek számított. Erre jó például szolgálhat az, hogy amikor Münnich palotaforradalmát elkövette, az abban részt vevő gárdatisztek mindvégig azt hitték, hogy Péter leányát, Erzsébetet, “mátuska Jelizeveta Petrovna” segítik trónra.³⁵ A gárda szimpátiája Erzsébetet veszélyes politikai konkurenssé tette, ezt a kegyencek érzékelték, és igyekeztek megtalálni az ellenszerét. Biron néhány katonai ezredet hozatott a fővárosba a gárda ellen-súlyozására, Münnich pedig attól tartott, hogy a palotában szolgálatot teljesítő gárdatisztek – akiről tudta, hogy Erzsébettel komaságban állnak – lépnek majd fel ellene, ezért szorgalmazta lecserélésüket.

Kétségtelen, a privilégizált ezredekben álló gárda meghatározó erő volt a hatalomért folytatott küzdelmekben. Fennmaradt az Erzsébetet 1741. november 25-én trónra segítő gárdáról készült jegyzék, amelyből az derül ki, hogy a palotaforradalomban 308-an vettek részt, és 54-en (17,5%) nemesi, 137-en (44%) jobbágyi származásúak, 25-en kismesek voltak, 24-en papi és 24-en katonai családok, 14-en holopok gyermekeiből lettek gárdisták. A regisztráció 117 “különböző rendű és rangú” személyről tesz említést a nemeseken és jobbágyokon kívül, azaz ez a gárda összlétszámának a 38%-át jelentette, a jobbágyokkal együtt pedig 82,5 %-ot, 254 személyt. Ezek a szám adatok arról tanúskodnak, hogy Erzsébetet a nem nemesi származású gárdisták segítették hatalomra, tehát a nemesi származású gárdatisztek kisebbségben voltak. A gárda ilyen összetételére hatással volt Anna Ivanovna politikája is, aki szintén megérezvén a gárdában rejlő veszélyeket, a harmincas évek közepétől arra törekedett, hogy a nemesi összetételű gárdába jobbágyokat keverjen. A régi preobrazsenszkojei és szemjonovói ezredekbe katonákat soroztatott, de a gárda semlegesítésére tett erőfeszítései nem érték el a céljukat.³⁶

A gárda miután a palotán belül teljesített szolgálatot, fokozatosan az udvari élet részesévé vált. Katonai egységét a hagyomány és a csapatpszellelem alakította ki, s ez a szükséges pillanatban ritka fegyelmzettséget kölcsönzött neki, ami egyben meg is különböztette a többi udvari és adminisztratív szervezettől. Mindezek felnagyították a gárda előtt az udvari életben betöltött szerepét. Szinte ugyanazok a gárdisták távolították el Biront Münnich segítségével, akik majd Erzsébettel Anna Leopoldovná távolítják el, és tartóztatják le Münnichet.

De a negyvenes évek eleji eseményekben már az érzelmek is nagyobb szerephez jutottak, éppen a fővárosban erősödött meg a "hazafias érzés" Anna Ivanovna és a külföldiek ellenében, akik "Oroszország gazdagságát fosztogatták".³⁷ Bizonyos mértékig érthető és bocsánatos az orosz nemesség külföldiekkel szembeni ellenérzése, hiszen Anna Ivanovna idején a fontosabb állami pozíciókat valóban a külföldiek töltötték be. A rendszer politikai és erkölcsi megítéléséhez hozzájárult a hatalmon lévők politikája: Anna Ivanovna uralma idején Biron megtorló intézkedései, a kormányzat visszaélései; a Braunschweig familia rövid uralma alatt pedig a kormányzati politikában való járatlanságuk és erőtlenségük odavezetett, hogy I. Pétert kezdték idealizálni, aki a nép emlékezetében kegyetlennek, de ugyanakkor igazságosnak és gondoskodónak bizonyult. A jobbágyok új nemzedéke már nem érezte és nem tapasztalta meg a Péter által rárakott állami terhek nyomását, az uralkodóról olyan legendák születtek és terjedtek el, amelyek arról szóltak, hogyan bánt el a nép bántalmazóival.

A német kegyencek (vremenscsikiek) uralma idején a reformer cár idealizálásából jutott a leányára, Erzsébetre is. A gárda körében a külföldiek iránti ellenszenv ellenében nőtt Péter és Erzsébet idealizálása, s ez különösen a gárda alacsonyabb származású tagjainál volt érezhető. Az Erzsébet palotaforradalmában részt vevők közül, azaz 308 személyből 101-en, tehát majdnem egyharmaduk Péter uralma idején kezdte meg a szolgálatát, 57-en pedig harcoltak az északi háborúban, valamint a törökök és a perzsák ellen. Ezek a negyvenöt–ötven éves "veteránok" a jobbára jobbágy-származású újoncnak, akiket 1737 és 1741 között soroztak be a gárdába, Nagy Péter tetteiről és Erzsébetéről beszéltek. De Erzsébet is sokat tett a gárda körében növekvő népszerűsége érdekében. Anna Ivanovna udvarától eltávolodván gyakran látogatta meg a gárdaezredeket a kaszárnyájukban, s mivel nem messze lakott a szállásukhoz, egyre több időt töltött el társaságukban, ünnepeiken, és Erzsébet több esetben vállalta el a megtisztelő keresztanyaságot is. A gárdisták rajongtak a cárevnáért, elbűvölte őket a szépsége, közvetlen egyszerűsége és kedvessége. Hasonló okok miatt nőtt meg a népszerűsége a fővárosi lakosság alacsonyabb származású rétegeinek körében is.³⁸

A gárdát részben megosztotta összetétele. A felső nemesi származású rétege a nemességhez állt közel, és a nemességhez tartozásuk érzése erősebb volt a szervezeti összetartozásnál, amihez az is hozzájárult, hogy a nemesség a gárdában való szolgálatot megalázonak érezte. Ezért a tisztek között nem is igen található meg az előkelő nemesi családok leszármazottjai. Éppen ez az oka annak, hogy az Erzsébetet támogató összeesküvők között nem találunk olyan alkalmas személyt, aki azt irányította volna, így a hatalom átvételét magának Erzsébetnek kellett vezetnie, ami a 18. századi orosz palotaforradalmak történetében egyedi vonásnak számít.³⁹

De az 1741. november 25-én végrehajtott palotaforradalomnak van egy másik sajátos vonása is, hogy az összeesküvés szervezésébe külföldi diplomaták is bekapcsolódtak: a francia követ, Jean de La Chétardie márki és a svéd követ, Eric Nolcken báró. Az orosz udvarban tevékenykedő diplomaták szövetségeseeknek és barátoknak

mutatkoztak, de valódi céljuk Oroszország meggyengítése volt. Franciaországgal 1739 óta létesített szövetséget az Orosz Birodalom, de kitarított a húszas évektől létező osztrák szövetség mellett is. A kontinensen Ausztria Franciaország vetélytársának számított, gyengítése az orosz–osztrák szövetség szétszakításával tűnt a legelőnyösebbnek.

Oroszország nagyhatalmi gyengülését szerette volna elérni Svédország is. Az északi háború válságából a harmincas évek elejére sikerült magához térnie, megerősödni. A svéd nemesség új nemzedéke azonnal a revansot kezdte erőltetni, a nystadti béke fegyveres revízióját. Franciaország támogatta a svéd terveket.⁴⁰

A svéd és francia diplomácia Anna Ivanovna betegsége, majd halála hírére megélnékült, és ekkortól nőtt meg az érdeklődésük az orosz udvar hatalomért folyó küzdelmei iránt, azokat saját céljukra és érdekükben akarták felhasználni. Nolcken a svéd külügyminisztertől azt a feladatot kapta, hogy lépjen kapcsolatba az orosz udvarban azokkal a csoportokkal, amelyek a hatalomra juttatásukban játszott svéd segítségért cserébe készek lesznek területi engedményeket tenni. A svéd követ három csoport – Biron, Anna Leopoldovna és Erzsébet – irányában tapogatózott. 1740. november elejére, Biron eltávolítása után nyilvánvalóvá vált, hogy a kormányzati politikával szemben egyetlen ellenzéki “párt” maradt, Erzsébet csoportja. Nolcken így az otthonról érkező instrukciókat is betartva, a francia követtel, de La Chétardie-vel együttműködve kapcsolatot keresett Erzsébettel.

De La Chétardie közléseiből viszont az derül ki, hogy a francia udvar szkeptikus volt Erzsébettel kapcsolatban, nem sok esélyt adtak hatalomra jutásának, emiatt nem is igen akarták támogatni, mert ha – esetleges sikertelen próbálkozás után – a francia támogatás kiderülne, az kihatna az amúgy is eléggé hideg francia–orosz kapcsolatokra, s akkor végképp fel kellene adniuk az orosz–osztrák kapcsolatok szétszakításának tervét.⁴¹

A svéd követ viszont Erzsébettel 1740 decemberében magánorvosán, Hermann Lestocq-on és M. I. Voroncovon keresztül kapcsolatot tartott fenn, sőt 1740 végén és 1741 elején többször személyesen is találkozott a cárevnával. Amikor a francia követ meggyőződött Erzsébet szándékának komolyságáról, kérte a francia udvar engedélyét, hogy a szervezkedésbe bekapcsolódhasson. Mivel a franciák Erzsébet trónra jutásától mind kül-, mind pedig belpolitikában rájuk nézve előnyös változásokat reméltek, hozzájárultak a támogatásához. Így 1741 elejétől a svédek és a franciák tárgyalásokat folytattak Erzsébettel. A svédek azt ajánlották, hogy a cárevna szervezze meg az összeesküvést, Svédország pedig háborút indít Oroszország ellen, és Erzsébet a háború okozta pánikot is kihasználva, trónra juthat. A svédek a segítségért cserébe területeket kértek vissza.

A franciák biztosak voltak abban, hogy Erzsébet ilyen alkuba nem megy bele, mert az támogatói elvesztésével és tekintélyének csorbulásával járna. És valóban, a svédekkel folytatott ilyen irányú tárgyalások már az elején leálltak, Erzsébet semmiféle írásos kötelezettség vállalására nem volt hajlandó, és a továbbiakban a svéd és a francia követtel történt megbeszélések során csupán szóbeli egyeztetések történtek. Erzsébet tisztában volt azzal, hogy semmilyen kompromittáló dokumentum nem készülhet kapcsolatukról, mert az összeesküvés felfedése esetén az ellenük vallana. Erzsébet hezitált, semmiképpen sem akart ellenséges hadsereg segítségével hatalomra kerülni, nem bízott a svédekben, ezért halasztgatta Nolckennel és Chétardie-vel a megbeszéléseket, sőt kerülte a velük való találkozást is. Erzsébet kételkedett és ingadozott, az idő viszont egyre haladt.⁴²

A svéd kormányzat viszont arra hivatkozva, hogy Anna Ivanovna halála után az instabil politikai helyzet, a gyenge kormányzat, valamint a Pétervárott szerveződő ellenzék sikerrel kecsegtet, döntött, 1741 nyarán támadást indított Oroszország ellen.

De az összeesküvők azon reménye, hogy győznek a svédek, hamar szertefoszlott, és az 1741. augusztus 23-i orosz győzelem után nyilvánvalóvá vált, hogy nem fognak svéd segítséggel hatalomra jutni. A franciák segítsége is késett, csupán kétezer livre-t kaptak a kiadásaik fedezésére, ami jelentéktelen összegnek számított.

Az összeesküvők helyzete 1741 ősztől nehezebbé vált. Tudomásukra jutott, hogy Anna Leopoldovna figyelteti Erzsébet udvarát, azt, hogy kivel tart kapcsolatot, és a külföldi diplomaták közül kik és milyen gyakran keresik fel. Anna Leopoldovnáat külföldről több helyről is figyelmeztették az ellene készülő összeesküvésre. Az angol követ, Fintch részletes tájékoztatást adott a svédek és Erzsébet körének együttműködéséről, sőt azt is közölte, hogy francia származású magánorvosán, Lestocq-on keresztül tartja a kapcsolatot a svéd és a francia követekkel.⁴³

Anna Leopoldovna Chétardie feljegyzései szerint Ostermann unszolására 1741. november 23-án találkozott Erzsébettel, hogy tisztázza vele, mi igaz a híresztelésekből. Meglehet, a régensnő nem értette meg az összeesküvés komolyságát, és családi hangvétellő beszélgetést folytatott Erzsébettel, aki ártatlansága bizonyosságául hűségesküt tett. Kihallgatása után azonban megijedt a várható következményektől és cselekvésre szánta el magát, amelyet az a hír is sürgetett, hogy a kormányzat a fővárosból a gárda kivonását és a svédek elleni vezénylését tervezte, ami az összeesküvés esetleges felszámolását segíthette volna elő. Erzsébet 1741. november 25-én éjjel M. Voroncov és Lestocq kíséretében a preobrazsenszkojei ezred laktanyájába ment, ott emlékeztette a gárdistákat, kinek a leánya is ő, majd a támogatásukat elnyerve háromszáz gárdista élén a Téli Palotához vonult, ahol az őrség azonnal átállt az összeesküvők oldalára. Miután minden kijáratot biztosítottak, a régensnő, Anna Leopoldovna hálószobájába nyomultak, felkeltették, és családjával és személyzetével együtt letartóztatták. Időközben a kisebb gárdista csoportok őrizetbe vették a kormányzat tagjait is, Münnichet, Ostermann, Leowenwoldot és Golovin kancellárt.⁴⁴

A Braunschweig család letartóztatásának története és abban Erzsébet szerepe kétféle változatban őrződött meg. Az első szerint Erzsébet maga ment be Anna Leopoldovna hálószobájába, és így költögette az alvó régensnőt: "nővérkém, ideje felébredned". A másik verzió szerint viszont az események nélküle zajlottak le, gárdistákat küldött a letartóztatásukra, akiket Lestocq és M. Voroncov irányítottak.⁴⁵ Ez utóbbi tűnik valószínűbbnek, hiszen Erzsébet nem szívesen vehetett részt Anna Leopoldovna letartóztatásában. Egyrészt azért, mert amikor a Téli Palotában minden kijáratot lezártak, már biztos volt az összeesküvés sikerében. Másrészt pedig azért, mert pár napja találkozott a régensnővel, akinek hűségesküt tett, így mindenképp kellemetlen lett volna a vele való találkozás és beszélgetés.

A palotaforradalom vér nélkül zajlott le, a Braunschweig családot a kormány tagjaival együtt Erzsébet palotájába szállították és ott őrizték. Az éjszaka folyamán a Szenátus főügyésze, Ja. Sahovszkij elkészítette a hatalomátvételtől szóló manifesztumot és a felesketés formájának tervét. Reggel a gárda és a hivatalnokok felesküdtek Erzsébetre, és ezzel kezdetét vette az új cárnő uralma.

A francia követ, aki mindvégig a felkelés fő szervezőjének igyekezett feltűnni, kimaradt a palotaforradalom eseményeiből, Erzsébet P. Suvalov útján értesítette a történetekről.⁴⁶

1741. november 25-én Nagy Péter leánya hosszú idő elteltével, egy könnyed és vér nélküli palotaforradalommal, a gárda segítségével hatalomra jutott.

Jegyzetek

1. *Troickij, Sz. M.*: Rosszija v 18 veke. Szbornyik sztatyej i publikacij, Moszkva, 1982. 51–52. – *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye 18 veka. Borba za naszlegyije Petra, Moszkva, 1986. 3–5.
2. *Szolovjov, Sz. M.*: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremen, kny. XI. t. 21–22. Moszkva, 1963.
3. *Kljucsevskij, V. O.*: Szocsinyenyija v gycvjatyi tomah, t. 4. Moszkva, 1989. 236–322.
4. *Anyiszimov, Je. V.*: i. m. 4.
5. Uo.: 5.
6. *Uő.*: Rosszija bez Petra: 1725–1740., Szankt-Petyerburg 1994. – *Uő.*: Pjotr I. Rozsgyenyije imperii, Voproszi Isztorii, 1989. 7. 3–20. – *Troickij, Sz. M.*: i. m.
7. *Heller, Mihail*: Az Orosz Birodalom története, Budapest, 1996. 302–303. – *Anyiszimov, Je. V.*: Anna Ivanovna, Voproszi Isztorii, 1993. 4. 25–27.
8. *Kamenszkij, A. B.*: Ivan VI. Antonovics, Voproszi Isztorii, 1994. 11. 50–52. – *Kurukin, I. V.*: Anna Leopoldovna, Voproszi Isztorii, 1997. 6. 28–29.
9. *Szolovjov, Sz. M.*: Isztorija sz drevnyejsih vremen. kny. XI. t. 21. 9.
10. Uo.: 13., 21.
11. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 8–9.
12. Uo.: 25–26.
13. Szó spagój i fakelom. Dvorcovije perevoroti v Rosszii. (Szoszt., vsztup. szt. M. A. Bojcov), Moszkva, 1991. 152–153.
14. *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 29–30. – *Kurukin, I. V.*: Anna Leopoldovna, 31.
15. *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 32., 34.
16. Uo.: 47. – *Kurukin, I. V.*: Anna Leopoldovna..., 39.
17. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 12.
18. *Naumov, V. P.*: Jelizaveta Petrovna, Voproszi Isztorii, 1993. 5. 51. – *Buganov, V. I.*: Jekatyerina I., Voproszi Isztorii, 1994. 11. 39. – *Longworth, Philip*: The three Emperesses. (Catherine I, Anne and Elizabeth of Russia), New York, 1973. 155.
19. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 16.
20. Uo.: 19.
21. Uo.: 20.
22. *Naumov, V. P.*: Jelizaveta Petrovna..., 53.
23. Uo.: 54.
24. Szó spagój i fakelom..., 37–38.
25. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 17.
26. *Szedov, Sz. A.*: Popitka goszudarsztvennogo perevorota 1730 goda v Rosszii, Voproszi Isztorii, 1998. 7. 48–49.
27. *Anyiszimov, Je. V.*: i. m. 19. – *Kljucsevskij, V. O.*: i. m. 254–255.
28. *Szedov, Sz. A.*: i. m. 61–62.
29. *Longworth, Philip*: i. m. 86–87. – *Anyiszimov, Je. V.*: Anna Ivanovna..., 20.
30. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 22. – *Longworth, Philip*: i. m. 162.
31. *Anyiszimov, Je. V.*: i. m. 23.
32. *Anyiszimov, Je. V.*: Anna Ivanovna..., 29–30. – *Kljucsevskij, V. O.*: i. m. 271–274.
33. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 23.
34. *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. kny. XI. t. 21. 20.
35. *Volkova, I. V.*–*Kurukin, I. V.*: Fenomen dvorcovih perevorotov v polityicseszkoj isztorii Rosszii 17–19. vv., Voproszi Isztorii, 1995. 5–6. 40–41. – Szó spagój i fakelom..., 209–210.
36. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szereginye..., 25–26.
37. *Volkova, I. V.*–*Kurukin, I. V.*: i. m. 51–52. – *Wortman, Richard S.*: Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, vol. I. From Peter the Great to the Death of Nicholas I., Princeton, 1995. 87–88.
38. *Kurukin, I. V.*: Dvorcovij perevorot 1741 goda: pricsini, tehnologija, uroki, Otyecsesztvennaja Isztorija, 1997. 5. 8. – *Kljucsevskij, V. O.*: i. m. 278.
39. *Kurukin, I. V.*: Dvorcovij perevorot 1741 goda..., 4.
40. Szó spagój i fakelom..., 214–215.

41. *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szeregyinye..., 32–33.
42. Szo spagoj i fakelom..., 225–226. – *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 105.
43. *Kurukin, I. V.*: Anna Leopoldovna..., 40. – *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 106. – Szo spagoj i fakelom..., 209. – *Longworth, Philip*: i. m. 168.
44. *Kurukin, I. V.*: Dvorcovij perevorot 1741 goda..., 8–9. – Szo spagoj i fakelom..., 228., 233. – *Longworth, Philip*: i. m. 170–171. – *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 123–125.
45. Szo spagoj i fakelom..., 236. – *Szolovjov, Sz. M.*: i. m. 125. – *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szeregyinye..., 39.
46. Szo spagoj i fakelom..., 238. – *Anyiszimov, Je. V.*: Rosszija v szeregyinye..., 41.

ADALÉKOK ORLAY JÁNOS OROSZORSZÁGI TEVÉKENYSÉGÉHEZ

A 18–19. század fordulóján Oroszországba került magyar származású orvosok közül a legjelentősebb karriert Orlay János (orosz nevén Iván Szemjonovics Orlej) érte el, aki az Orvosi-Sebészi Akadémia (Megyiko-hirurgicseszka akagyemija) titkáráként, I. Sándor cár házi orvosaként, több nyugat-európai tudományos társaság tagjaként, J. W. Goethe barátjaként és Ny. V. Gogol nevelőjeként vált ismertté.¹ Születésének helyéről és időpontjáról a szakirodalom hosszú ideig ellentmondásos adatokat tartalmazott, Tardy Lajos kutatásai a budapesti Piarista Levéltárban azonban egyértelműen bizonyították, hogy Orlay 1770-ben, az Ungvártól nem messze fekvő Palágy községben látta meg a napvilágot.² Családjáról ismert, hogy ősei 1571-ben kapták meg a nemesiséget,³ és az évszázadok során a “karvai” előnevet használták. Apja, Orlay Simon katonatisztként a vlach határezredben szolgált, édesanyjáról pedig annyit tudunk, hogy Beleznay Katalinnak hívták.⁴

Alapfokú iskoláit Orlay Munkácson, középiskolai tanulmányait 1782-től az ungvári, majd 1785-től a nagykárolyi római katolikus főgimnáziumban végezte.⁵ 1787-ben iratkozott be a nagyváradi jogi akadémia bölcsészeti karára,⁶ ezt követően pedig 1788-ban a lemergi (lvovi) egyetem hittudományi karán folytatta tanulmányait, ahol a kísérleti fizikát Martinovics Ignác (1755–1795) professzor, a magyar jakobinus mozgalom későbbi vezére tanította. A történelmet és a klasszikus nyelveket Fessler Ignác Aurél professzornál hallgatta, aki visszaemlékezéseiben Orlayt az egyetem három legjobb hallgatója között említette.⁷ 1789. augusztus 27-én az ifjú Orlay Pesten belépett a piarista rend kötelékébe, és az év őszétől az egri teológiai főiskolán folytatta stúdiumait.⁸ Ezek befejezése után, az 1789/90-es tanévben a nagykárolyi kegyesrendi gimnázium tanára lett, ahol történelmet, földrajzot, görög és latin nyelvet tanított.⁹

Orlay mindössze egy évet töltött a nagykárolyi gimnáziumban, ahonnan minden bizonnyal azért kellett távoznia, mert – bár belépett a piarista rendbe – nem kívánt felszentelt pap lenni. Ezért 1790-ben az egyik világi gimnáziumba kérte áthelyezését, a helytartótanács azonban augusztus 25-én tartott ülésén elutasította kérelmét.¹⁰ Ezt követően még az év őszén a pesti egyetem egyik megüresedett tanári állására nyújtott be pályázatot, ám ez a törekvése sem járt sikerrel, mivel a betöltendő adjunktusi helyre nem találták elég felkészültnek.¹¹

Ezek a kudarcok érthetően elkeserítették Orlayt, aki 1790/91 telén döntő lépésre szánta el magát, és feltehetően a bécsi orosz követség támogatásával Pétervárra utazott. 1791. március 8-án érkezett meg az orosz fővárosba, ahol májustól az Orvosi-Sebészeti Tanintézet (Megyiko-hirurgicseszkoje uciliscse) ösztöndíjas hallgatója és egyidejűleg a pétervári katonai kórház gyakornoka lett.¹² A következő év elejétől már saját költségén végezte tanulmányait és kórházi fizetéséből tartotta fenn magát.¹³ Ez idő tájt vette fel az Orlov nevet, amelyet a források szerint 1797-ig viselt, ezt követően pedig régi nevének használata szerepel a dokumentumokban.

1793. február 14-én tette le Orlay az orvosi vizsgát, s ezt követően továbbra is a pétervári katonai kórházban dolgozott.¹⁴ Ugyanezen év szeptember 24-én nevezték ki az Orvosi Kollégium tudományos titkárának helyettesévé,¹⁵ s ezt a munkakört oly lelkesen és odaadással végezte, hogy hamarosan felkeltette II. Katalin cárnő udvari orvosának, Jacob Wylle-nek figyelmét. Az ő közbenjárására 1794. július 31-én Orlayt

államköltségen “az orvosi-sebészi tudományokban való tökéletesedés céljából” a bécsi sebészeti főiskolára, a híres Josephinumba küldték.¹⁶ Itteni tanulmányait például szorgalommal végezte, de arra is maradt ideje, hogy részt vegyen a Bécsben tanuló vagy ott állásban levő magyarok társasági és kulturális életében. Ekkor ismerkedett meg Görög Demeterrel¹⁷ és Kerekes Sámuellel (a “Hadi és Más Nevezetes Történetek” című magyar nyelvű lap szerkesztőivel), Tertina Mihállyal (az antiklerikális nézeteiről ismert pozsonyi lapkiadóval), Schedius Lajossal (1768–1847, a pesti egyetem későbbi irodalom- és esztétikaprofesszorával),¹⁸ Balugyánszky Mihállyal (1769–1847)¹⁹ és másokkal. Bécsben kötött ismeretségeit Orlay évek múltán is rendszeresen ápolta, és ezzel is magyarázható, hogy később több kiváló magyar pedagógust és tudóst sikerült megnyernie az Oroszországba való áttelepedésre.

Orlay kitűnő természettudományos felkészültségét jelzi, hogy amikor 1795-ben Bécsből a jénai egyetemre utazott, az ottani Természetkutató Társaság (Naturforschende Gesellschaft) “a természettudományokban tanúsított kiváló tehetségének elismeréseként” tiszteletbeli tagjai közé választotta.²⁰ Németországi stúdiumait követően, 1797. július 17-én, külföldi tanulmányairól visszatérően az Orvosi Kollégium tudományos titkárának helyettese lett.²¹ Még ugyanezen év szeptemberében, az előbb említett állása mellett Orlayt kinevezték a szemjonovi gárdaezred orvosává,²² de ezt a tisztségét csak 1799. szeptember 30-ig töltötte be, mivel ekkor saját kérésére felmentették állásából.²³ Ezt követően október 19-től a pétervári országos postahivatal vezető orvosa lett, 1800. március 9-én pedig udvari sebészi kinevezést kapott,²⁴ ami magasba ívelő karrierjének tényleges kezdetét jelentette Oroszországban. Ekkortól számítható tudományos publikációs tevékenységének kezdete, valamint az “Observationes Medico-Chirurgorum Ruthenici Imperii” című szakfolyóirat szerkesztésében való részvétele is.

1801 márciusában, amikor I. Pál cár merénylet áldozata lett, Orlay János teljesített szolgálatot a meggyilkolt uralkodó holtteste mellett, s ezt I. Sándor ezer rubel tiszteletdíjjal jutalmazta.²⁵ A trónra került új uralkodó és közvetlen környezetének néhány tagja, köztük Konsztantyin nagyherceg és Novoszilcev gróf később is megkülönböztetett figyelemben részesítették Orlay működését, s ezzel magyarázható, hogy 1802. április 2-án udvari tanácsosi címmel ruházták fel.²⁶

Az 1800-as évek elejétől Orlay nagy energiával azon fáradozott, hogy elősegítse a Magyarországról Oroszországba áttelepülni szándékozó, többnyire szláv eredetű pedagógusok és tudósok állami szolgálatban való alkalmazását. 1803. március 5-én részletes felterjesztést nyújtott be Novoszilcev grófnak, I. Sándor mindenható bizalmasának, amelyben Lódy Péter, Balugyánszky Mihály, Kukolnik László, Görög Demeter, Vladimir Mihály pécsi logikaprofesszor, Petrasevics András pesti ügyvéd, Sztójkovic Atanáz szerb tudós és mások Oroszországba történő meghívását javasolta, mivel a felsorolt személyek szívesen állnának cári szolgálatba.²⁷ Orlay minden bizonnyal megkapta terve végrehajtásához a legfelsőbb hatalom hozzájárulását, hiszen a következő években több magyar és magyarországi származású szakember (köztük Balugyánszky, Lódy, Kukolnik, Sztójkovic, Koritáry, Fessler) érkezett Pétervárra, illetve az újonnan alapított egyetemekre.

Orlay ez idő tájt írott meghívólevelei jól szemléltetik, milyen előnyöket vázolt fel bennük az Oroszországot második hazájuknak választó magyar tudósok előtt. Erre legjobb példaként a Balugyánszky Mihályhoz írott levele említhető, amelyet a Schedius Lajos szerkesztésében megjelent “Zeitschrift von und für Ungern” című folyóirat is közzétett: “Az egyes egyetemi karokon működő tanárok olyan előnyöket

élveznek Oroszországban, mint sehol másutt a világon, ezért nem is lehet csodálkozni azon, hogy az orosz tanszékek elnyeréséért oly sok német, angol és francia tudós verseng. A sok tudós pályázó kapcsán Reád gondoltam, nagy hírű férfiú, akiről jól tudom, hogy a politikai tudományok tudósa vagy, aki jártassággal rendelkezel az orosz nyelvben is. Amennyiben a politikai tudományok igen tiszteletre méltó tanszéke megfelelne Neked, úgy azt felajánlom számodra, minthogy megfelelőbbnek vélem inkább magyarral, semmint más idegennel betölteni ezt az oly számos előnnyel járó tanszékét...²⁸

1804-től több orosz és külföldi tudományos társaság választotta tagjai közé Orlayt, aki polihisztorként nemcsak az orvostudomány, hanem az ásványtan, a növénytan, a régészet és a magyar őshazakutatás területén is ért el eredményeket. 1804. október 15-én lett a moszkvai Orvosi és Fizikai Társaság tagja (amelynek elnöke ekkor Keresztúry Ferenc volt),²⁹ 1805. november 15-én pedig az altenburgi Botanikai Társaság választotta tagjai sorába.³⁰ 1805. március 7-én orvosi pályáján érte újabb elismerés, mivel ekkor I. Sándor házi orvosának, báró Wylle-nek első helyettesévé nevezték ki.³¹

A következő év újabb elismerések sorát hozta Orlay számára, akit 1806. július 6-án a königsbergi egyetem bölcsészdoktori diplomával tüntetett ki.³² Még ugyanezen év október 20-án a dorpat (tartui) egyetem az orvostudomány és sebészet doktorává fogadta "Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicis" című műve alapján, amely a következő évben nyomtatásban is megjelent.³³ Orlay ezen munkája a kóréletlen problematikájával, az egészséges szervezet fiziológiai működésével, a betegségek és kóros folyamatok keletkezési mechanizmusával, valamint a "természet gyógyító erőivel" (vis naturae medicatrix) foglalkozott, felhasználva Friedrich Hoffmann (1660–1742), Albrecht Haller (1708–1779), Daniel Georg Balk (1764–1826) és mások kutatási eredményeit. A szerző különösen a dorpat Balk professzor munkásságáról nyilatkozott elismerően, aki disszertációja megírására ösztönözte és az elkészült művet szakmailag átnézte.³⁴

1806-ban az uralkodó különleges engedélyével Orlay több európai országba tett utazást, amelynek során ismeretséget és barátságot kötött J. W. Goethével is. Az ő ajánlására vette fel Orlayt a jénai Ásványtani Társaság (Mineralogische Gesellschaft) tagjai sorába, ami nagy szakmai elismerésnek és megtiszteltetésnek számított.³⁵ A két kiváló tudós közötti elmélyült, szívélyes, baráti kapcsolatot jól illusztrálja az a levél, amelyet 1806. augusztus 15-én a csehországi Éger városából írt Orlay a német költőfejedeleme: "Több ízben is kerestelek Téged, hogy személyesen fejezzem ki köszönetemet azért a különleges jószágodért és kedvességodért, amellyel engem távollétemben kitüntettél, minthogy azonban távol voltál (amit felettébb fájjalok), nem tudtam tiszteletemet tenni. Engedd meg tehát, kiváló férfiú, aki oly nagymértékben szíves és előzékeny voltál irányomban, hogy elvonjalak magasztosabb teendőidtől és kifejezzem Neked lelkem legmélyebb háláját. Herculesre mondom, serényen arra fogok törekedni, hogy semmit se mulasszak el abból, ami csak elvárható a Hozzád olyannyira ragaszkodó embertől; sőt, ha a halál után is van valami érzés, még halmvaimban is parázslani fog az Irántad érzett hálás emlékezés."³⁶

Oroszországba való visszatérte után Orlay változatlan odaadással végezte szerzői feladatait. Önzetlenségét és nagylelkűségét bizonyítja az a tény, hogy 1807-ben a pétervári Felsőfokú Pedagógiai Tanintézetnek (Viszseje pedagogicseszkoje ucsiliscse) ajándékozta ornitológiai (madártani) gyűjteményét, mely tetteért az ural-

kodó briliánsgyűrűvel tüntette ki.³⁷

Orlay jóindulata és segítőkészsége magyarországi barátai előtt is közismert volt, amit Schedius Lajos 1807 nyarán hozzá írott levele egyértelműen tanúsít. Ebben ugyanis Schedius két magyar utazó, Szupp József nyomdász és Babits Imre kamarai tisztviselő számára kért Orlaytól baráti támogatást: „...semmit sem óhajtának ugyanis inkább, minthogy Te is szívesen vedd azt a törekvésemet, amellyel az Oroszországba törekvő magyarok boldogulását szeretném előmozdítani; hiszen a Te lelkedet – akinek a haza iránti kiváló szeretetét és honfitársai iránt tanúsított jóakarátát valamennyien tisztelettel szemléljük – ugyanazok a törekvések foglalkoztatják. A jelen sorokat Szupp és Babits urak fogják Neked átadni..., akik magánügyben, elsősorban mégis Oroszország megismerése céljából, különösképpen pedig Pétervár tanulmányozása végett vállalják ezt a hosszú és nehéz utat. Egyikük sem méltatlan a Te kegyedre és jóindulatodra, ki a haza minden polgárát, aki annak dicséretére kíván lenni, felkarolod és pártfogolod.”³⁸

Az 1808-as esztendő újabb jelentős szakmai sikert hozott Orlay számára, hiszen augusztus 27-én az Orvosi-Sebészi Akadémia (az Orvosi Kollégium jogutóda) titkárává választották.³⁹ Ebben a funkciójában döntő szerepe volt az új orosz katonai gyógyszerkönyv („Pharmacopoea castrensis Ruthenica”) szerkesztésében és kiadásában. Feltételezhető, hogy ezen tevékenységeinek elismeréseként kapta meg 1808. január 9-én a kollégiumi tanácsosi címet.⁴⁰ Tudományos és szervezőmunkája mellett Orlay ezekben az években aktívan részt vett a pétervári szabadkőműves páholy összejövetelein is, amelyeknek rendszeres látogatói voltak – az orosz politikai és kulturális élet vezető személyiségein kívül – a Magyarországról érkezett Lódy Péter, Fessler Ignác Aurél, Dobsa Ferenc és Hauenschild Frigyes (a Carszkoje Szelo-i líceumban Puskin tanára) is.⁴¹

1809-ben látott napvilágot Orlay „Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum”⁴² című munkája, amelyet eredetileg az Orvosi-Sebészi Akadémia megnyitásakor mondott el a személyesen megjelent I. Sándor cár üdvözlésére. E műve az akadémia és az oktatásügy nagy mecénásaként dicsőíti az orosz uralkodót, akinek bőkezűségét az egyiptomi Ptolemaioszhoz, illetve I. Péter és II. Katalin tudománypártoló tevékenységéhez hasonlítja. A szerző magasztalja az új oktatási intézmények, főként az egyetemek létrehozásában kiemelkedő szerepet játszó I. Sándor érdemeit, amelyek méltán avatják őt a tudományok, a művészetek és az ifjúság jótévőjévé.

1809 májusában az Orosz Történelmi és Régészeti Társaság (Russzkoje isztoriko-arheologicseszkoje obszesztvo) is tagjai közé választotta Orlayt, majd még ugyanebben az évben – kiemelkedő szolgálatai elismeréséül – a cár a Szent Vlagyimir-renddel tüntette ki. Amikor pedig 1810-ben újabb hosszabb külföldi útra indult, az erlangeni Orvosi Társaság vette fel tagjai sorába.⁴³

1811-től Orlay fontos szerepet vállalt az Orvosi-Sebészi Akadémia által kiadott „Vszeobscsij zszurnal vracsebnaj nauki” című szakfolyóirat szerkesztésében. Ebben a munkájában némi törést jelentett, hogy a Napóleon elleni honvédő háború idején, 1812-ben a pétervári katonai kórházba kérte áthelyezését, hogy részt vehessen a sebésültek gyógyításában. Ezen szolgálataiért 1814. március 20-án az uralkodó az Anna-rend második osztályával, valamint a honvédő háború bronzérmével tüntette ki.⁴⁴ Ugyancsak az 1814-es esztendőhöz kapcsolódik az a nagylelkű gesztusa is, amikor felbecsülhetetlen értékű orvostörténelmi kéziratait az Orvosi és Fizikai Társaságnak adományozta. Fenti szolgálatai alapján 1816. szeptember 14-én érdemelte ki Orlay az

államtanácsosi címet, amely a legmagasabb államhivatalnoki elismerést jelentette.⁴⁵

Orlay ezzel elérkezett pályafutásának csúcspontjára, amelyet követően azonban váratlan fordulat következett be életében. Egészségi állapotát ugyanis kikezdte a számára szokatlan, nyirkos és szeles pétervári klíma, s emiatt szervezete folyamatosan leromlott, és mind nagyobb nehézségekbe ütközött felelősségteljes munkájának ellátása. Ezenkívül magánéletében is megrendítő csapás érte, és szinte teljes anyagi csődbe jutott, amit az okozott, hogy hosszú évek alatt összegyűjtött vagyonát barátjának, Iván Mescserszkij hercegnek kölcsönözte, aki azonban fizetéseképtelenné vált. E szerencsétlenség következtében Orlay lelkileg teljesen összeomlott, és ezért az Orvosi-Sebészi Akadémia titkári teendői alóli felmentését kérte. Beadványát az uralkodó 1817 tavaszán fogadta el, s egyúttal évi 2000 rubel összegű járadékot állapított meg számára. Kiváló szakmai munkájának elismeréseként pedig még az év június 17-én az Orvosi-Sebészi Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választotta.⁴⁶

Amikor egészségi állapota némileg rendbe jött, a báró Wylle-hez és a kultuszminiszterhez írott leveleiben azt kérte, tegyék lehetővé, hogy számára elviselhetőbb, az éghajlati viszonyok szempontjából kedvezőbb, valamelyik dél-oroszországi városban kaphasson új szolgálati beosztást. Kérelme még 1817 őszén meghallgatásra talált, és befolyásos támogatói jóvoltából az orosz oktatásügy egyik patinás intézményének élére, a nyezsini gimnázium igazgatójává és egyidejűleg orvosává nevezték ki.⁴⁷

Nyezsini éveinek legnevezetesebb, közvetve világirodalmi hatású eredménye az volt, hogy szerepe lehetett az orosz irodalom későbbi klasszikusának, Ny. V. Gogol nevelésében, szellemi arculatának formálásában. Kettőjük kapcsolatáról az ifjú Gogol többször is említést tett szüleihez írott leveleiben, amelyekben kissé csúfondáros hangnemben, de mindig igaz szeretettel emlékezett meg tanáráról.⁴⁸ Vitathatatlan tény, hogy Orlay keltette fel tanítványában az érdeklődést a kárpátaljai nép iránt, amelynek életét, szokásait az író később több művében, köztük a „Szörnyű bosszú” című elbeszélésében ábrázolta. A tanár és tanítványa szívélyes kapcsolatát tovább erősítette az a körülmény, hogy Orlaynak és a Gogol családnak egymáshoz közel feküdt a birtoka Poltava környékén, Kibinci falu határában. Ezzel is magyarázható, hogy a nyezsini igazgató néhány alkalommal Gogol szüleinek, Vaszilij Afanaszjevicsnek és Marija Ivanovnáknak vendégszeretetét élvezte.⁴⁹

Nyezsini tartózkodása idején, 1819-ben, az ugyancsak magyar származású Jaksics Gergellyel együtt hosszú utazást tett a Kaukázus vidékére. Ezen vállalkozásában alapvetően két célkitűzés motiválta: egyrészt egészsége helyreállításának reménye a környezetváltozás következtében, másrészt a magyarok őshazájának és nyelvük eredetének kutatása. Részletes úti feljegyzései nem maradtak fent, de leveleiben⁵⁰ – köztük Tertina Mihály pozsonyi lapkiadóhoz – részletesen leírta, miként kereste fel a Tyerek folyó és Asztrahány között fekvő Magyar nevű várost, amelynek lakóit tévesen magyar eredetűeknek vélte. Bár Orlay nézetei a korabeli magyar sajtóban nagy feltűnést keltettek, mégsem találtak egyértelműen helyeslésre, mert már akkor érezhető volt nem kellő tudományos megalapozottságuk. 1820-ban írta kaukázusi útjáról barátjának, Tertina Mihálynak: „Bejártam a Kaukázust... és mindenütt a saját szememmel láttam a régi magyarság nyomait. Azon a vidéken, amely a Don, a Kaukázus-hegység és a Kászpi-tenger között terül el, megtekintettem a Magyar nevű város romjait, amelyet ma is ugyanígy neveznek; megsejleltem a Török (Tyerek) nevű folyót és más helyeket, mint Mozdokot és Kóbányát, melyet az oroszok mai napság is Kubáynak neveznek. Ebben, az oroszok által Kubáynak nevezett városban igen nevezetes bányák vannak, ezért méltán adták e helynek a magyar Kő-bánya nevet...

Mindenütt észleltem a hegyi lakók és a magyarok nagy hasonlóságát; táncaik, büszke magatartásuk, igazságszeretetük és hajthatatlanságuk egyaránt jellemzi mind a két népet. Főleg az oszétok nyelve mutat közös vonásokat a magyar nyelvvel.”⁵¹ A későbbi nyelvészeti kutatások egyértelműen bebizonyították, hogy Orlay délibábos elképzelései a magyarság őshazáját illetően teljesen hamisak, és legfeljebb mint tudománytörténeti kuriózumok érdemelnek figyelmet.

Közel egyéves kaukázusi útrjáról visszatérve, Orlay minden energiáját a nyezsini gimnáziumi oktatás tökéletesítésének szentelte. Kiváló szervezői és pedagógusi tevékenységének elismerésül 1823. július 25-én az uralkodó 3000 rubel pénzjutalomban részesítette. A következő évben pedig főtanfelügyelővé nevezték ki, akinek szolgálati feladatai közé tartozott a rosztovi és csernyigovi tanintézetek látogatása is.⁵²

Orlay működése nem múlt el nyomtalanul a nyezsini gimnázium életében, hiszen annak presztízsét és a tanári kar felkészültségét jelentősen emelte. A számos tudományágban jártas, sokoldalúan művelt, magasrendű erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező Orlay “demokratikus” és progresszív intézkedések egész sorát valósította meg az általa vezetett intézményben. Így többek között bevezette a tanári értekezletet a szabad viták gyakorlatát, és – ami példa nélkül állt a maga korában – lehetőséget biztosított kollégáinak, hogy intézkedéseit kritikái bírálattal illethessék.⁵³

Az 1820-as évek közepén Orlay több tervet készített az orosz iskolaügy megreformálására. Egyik pedagógiai munkájában olvashatjuk a következőket: “Az ifjúság helyes nevelése egyértelmű az állam jólétének megalapozásával. A helyes nevelésnek köszönhetőek a tisztességes családapák, a becsületes állampolgárok, a derék közhivatalnokok. Minden helyesen gondolkodó ember tudja azt a megingathatatlan igazságot, hogy ha valamennyi társadalmi osztály képzett és művelt volna..., úgy a tiszta erkölcs és erény eleve elejét venné a bűnözésnek és mindenkori akadályát szolgáltatná az oly végzetesen könnyelmű, feslett életmódnak, és ebből következően a nép valamennyi rétege a tiszta lelkiismeret okozta békés életnek és boldogságnak örvendezhetne... Miért legyenek kizárva a szegény szülők gyermekei az erény és becsület érzésének elsajátításából? Vajon mi ne tudnánk, hogy a szegénység alatt gyakran a legkiválóbb tehetségek rejtőznek? Vajon a mi halhatatlan Lomonoszovunk nem halászkunyhóból emelkedett oly magasra a gazdagok és rangosak fölé?”⁵⁴

Az új uralkodó, I. Miklós is nagyra értékelte Orlay tevékenységét, amit az mutat, hogy 1826. január 15-én valóságos államtanácsossá nevezte ki, december 3-án pedig 3000 gyeszjatyina földbirtokot adományozott neki. Mindezen elismerések ellenére Orlay nem kívánt tovább Nyezsinsben maradni, hanem a főiskolai jogállású odesszai Richelieu líceumba történő áthelyezését kérelmezte. A számára kedvezőbb klímájú Fekete-tenger parti városban 1826 őszén foglalta el igazgatói tisztét, amelyről 1828-ban a “Magyar Kurír” című lap is megemlékezett: “Minek előtte az orosz császárné Odesszát elhagyta és Szentpétervárra visszatért, Odesszában minden nevezetes intézetet és más látnivalókat megtekintett..., szeptember 16-án a Richelieu nevét viselő líceumot látogatta meg, ahol... gróf Vitt és a líceum direktora, Orlay János valóságos államtanácsos (hazánk érdemes fia Bereg vármegyéből) által fogadtatott. Minden nevezetességet megvizsgálván Ófelsége... az intézetben uralkodó tökéletes rendre nézve gróf Vitt és Orlay urak előtt nagy meglepetését nyilatkoztatta ki.”⁵⁵

Orlay mindössze három évig vezethette az odesszai líceumot, mivel 59 éves korában, 1829. február 27-én váratlanul meghalt. Haláláról a magyar sajtó viszonylag gyorsan, már április 25-én hírt adott.⁵⁶ Kapcsolatai a magyar tudósvilággal élete utolsó napjáig megmaradtak, amire Besse János Károly orientalista és utazó feljegy-

zései utalnak: “Orlay úr nem várta meg odaérkezésemet; e világtól búcsút vett, így hát az ajánlólevelet, amelyet Bécsből hoztam magammal, az elysiumi mezőkre küldhettem. Igen sajnálom ezen esetet, mert amint mondják, sok feljegyzései voltak neki a kaukázusi lakosokról; ezt valóban jó volna nemzeti történelmünk felvilágosítására bármely áron is megszerezni.”⁵⁷

Orlay leszármazottairól és örököseiről alig tudunk valamit. Csupán annyi ismeretes, hogy orosz feleségétől három fia (Mihail, Alekszandr, Andrej) született, akik cári katonai szolgálatba léptek, és – Jerney János őshazakutató 1845-ös odesszai feljegyzései szerint⁵⁸ – már magyarul sem tudtak.

Orlay orvosi és pedagógiai tevékenységének értékelésekor egyértelműen leszögezhetjük, hogy széles körű tudományos tájékozottsága és haladó nézetei következtében méltó arra, hogy végre elfoglalhassa az őt megillető helyet a 18. század végi–19. század eleji orosz művelődéstörténetben. A korabeli Magyarországról orosz szolgálatba lépők önzetlen támogatójaként ismert polihisztor megérdemli, hogy a jövőben újabb kutatások pontosítsák munkásságának egyes fejezeteit. Az apró mozaikokból összeálló Orlay-portré azonban csak akkor válhat teljesen árnyalttá és differenciálttá, ha a szerencsés kutatók közül valakinek sikerül megtalálni az ő ifjúkorától vezetett naplóját, feljegyzéseit, amelyekről Besse János Károly tett említést. Ezen adatok forráskritikai elemzését követően Orlay életműve érdemessé válik arra, hogy szaktudományos művek és történelmi regények “hősvé” váljon.

Jegyzetek

1. Orlay János életét és tevékenységét eddig hitelesen csak Tardy Lajos szaktanulmánya vizsgálta. Lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János. – Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 13. Bp., 1959. 3–42. A szerző ezen írása egyidejűleg két nyelven (magyarul és oroszul) látott napvilágot. Ugyanez a tanulmány változtatás nélkül került kiadásra a következő művekben: *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. 133–163.; *Ugyanők*: Glavi iz isztorii ruszsko–vengerszkih megycincszkih szvjazej. Moszkva, 1976. 181–217. Rövidebb terjedelemben, tudományos-népszerűsítő jellegű cikként publikálva: Goethe barátja, Gogol nevelője. – *Tardy Lajos*: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1981. 118–126. A témára vonatkozóan legújabban *V. Molnár László*: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994. 46–56.; *Ugyanők*: Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750–1815). – *Studia Slavica*, tomus 38. (1993) 3–4. sz., 271–309.
2. *Tardy Lajos*: Orlay János, 3. A neves orvostörténész, Csisztovics úgy vélte, hogy Orlay Besszarábiában született; lásd: *Ja. Csisztovics*: Pamjatnyik baronu Villje. Szankt-Petyerburg (a továbbiakban: Szpb.); 1860. 13.
3. *Horváth Sándor*: A m. kir. Országos Levéltárnak az 1886–1907. években bemutatott címeres nemeslevelek jegyzéke. Bp., 1908. 37.
4. *N. A. Lavrovskij*: Gimnazija viszsih nauk v Nyezsinye. Kijev, 1879. 143.
5. *Hám József*: A nagykárolyi róm. kath. főgimnázium története, 1725–1895. Nagykároly, 1896. 27. Itt jegyzem meg, hogy Schultheisz Emil és Tardy Lajos műve orosz nyelvű kiadásának (Glavi...) 181. oldalán – fordítási hiba következtében – a nagykárolyi gimnázium helyett tévesen a Bezborodko kancellár által alapított nyezsini intézmény szerepel.
6. *Tardy Lajos*: Orlay János, 4.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Glavi, 181. A szerzőknél téves adat szerepel, mivel az idézett akadémia nem Nagykárolyban, hanem Nagyváradon működött.
7. Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährike Pilgerschaft. 2. Auflage. Leipzig, 1851. 130.
8. *N. A. Lavrovskij*: i. m. 144.
9. *Hám József*: i. m. 27–28.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Glavi, 181–182. Az utóbbi szerzőknél tévesen szerepel, hogy az 1789/90-es tanévben Orlay a nyezsini gimnáziumban Hannulik János kollégájaként dolgozott. Ez az adat félrevezető, mivel Orlay 1817-től 1826-ig volt a nyezsini gimnázium igazgatója. Erről a tényről lásd: *N. A. Lavrovskij*: i. m. 145.; *N. V. Kulolnyik*: Licej knyazja Bezborodko. Szpb., 1881. 189.

10. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-69 (Departamentum scholarum nationalium), f. 19., 76. sz. (1790. augusztus 25.)
11. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-69, f. 3., 77. sz. (1790. november 16.)
12. Orlay János (Iván Szemjonovics Orlay) törzssorvos 1800: március 16-i szolgálati lapja: Rosszijaszkij goszudarsztvennij arhiv drevnyih aktov (a továbbiakban: RGADA), f. 1239, op. 3, gy. 39611. 1. 2. Ez a levéltári dokumentum meggyőzően bizonyítja, hogy Tardy Lajos azon véleménye, miszerint Orlay 1791. május 6-án érkezett Pétervárra, nem helytálló (lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János, 4.). Szeretném megemlíteni, hogy a moszkvai RGADA fondjaiban általam megtalált, Orlayra vonatkozó szolgálati lap nem azonos a Tardy Lajos által közölt irattal (RGADA, f. 1349, op. 4, gy. 96, l. 11; lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János, 32.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 153.).
13. *Ja. Csisztovics*: i. m. 13.
14. RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 2.
15. Ugyanott.
16. RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 3.
17. *Molnár József*: Görög Demeter. – Debreceni Szemle, 1938. 35–42.
18. *Dorombay Karola*: Schedius Lajos mint német–magyar kulturkövetítő. Bp., 1933. 16–18.
19. A Kárpátalján született Balugyánszky Mihály (1769–1847) a bécsi egyetemen végzett jogi tanulmányokat, majd 1789-től a nagyváradi jogi teológiai akadémián a politikai tudományok tanára lett. 1794/95-ben szimpatizált a Martinovics vezette jakobinus mozgalommal, emiatt tanári munkáját a hatóságok gyanakvással figyelték. Ezzel magyarázható, hogy – Orlay János meghívására – 1803-ban Oroszországba utazott, ahol előbb a felsőfokú tanárképző intézetben dolgozott, később az 1819-ben létrehozott egyetem rektora lett. Szakmai kvalitásait jelzi, hogy a pétervári udvar felkérésére ő tanította jogi ismeretekre Miklós nagyherceget (a későbbi I. Miklós cárt), ezt követően pedig az igazságügyi minisztérium államtitkáráként tevékenykedett. Életről és munkásságáról lásd: *Tardy Lajos*: Balugyánszky Mihály. Bp., 1954; *Ugyanó*: A Balugyánszky-vita. – Századok, 1958. 348–363.; *J. M. Koszacssevszkaja*: Mihail Andrejevics Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszityet pervoj csetvertyj XIX veka. Leningrád, 1971.
20. RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 2.
21. RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 3.
22. RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 2.
23. Ugyanott.
24. Ugyanott. Itt említtem meg, hogy Tardy Lajos tévesen tünteti fel az 1800-as esztendő t Orlay udvari sebészi kinevezésének időpontjául. Lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János, 10.
25. *Ja. Csisztovics*: Pamjatnyik baronu Villje, 13.
26. *Tardy Lajos*: Orlay János, 11. Érdekességként említem meg, hogy még az udvari tanácsosi cím elnyerése előtt, 1802. március 31-én Orlay felettlőbb alázatos hangvételű levelet írt Novoszilcev grófnak, amelyben arra kérte, támogassa őt az uralkodó jóindulatának elnyerésében. Ezt az ez idáig ismeretlen levelet rendkívül értékes forrásnak tekinthetjük, mivel Orlay oroszországi tevékenységének részletes leírását tartalmazza. Lásd: RGADA, f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 1–4.
27. Ezt a dokumentumot (RGADA, f. 733, op. 86, gy. 30, l. 1.–6.) közli: *Tardy Lajos*: Orlay János, 11.
28. *Zeitschrift von und für Ungern*, 1803. Bd. 1. 258–261. Orlay levelének teljes szövegét idézi: *Tardy Lajos*: Balugyánszky Mihály, 139–141.
29. *Győry Tibor*: Magyarország orvosi bibliographiája. Bp., 1900. 169.
30. Orlay kimagasló botanikusi tevékenységének elismeréseként Georg Franz Hoffmann professzor az ő tiszteletére nevezte el az “Orlaya” növénynemzetséget. Lásd: *G. Hegi*: Illustrierte Mitteleuropäische Flora. Band VI/2. Wien, München, 1927. 1066.
31. *Tardy Lajos*: Orlay János, 14.
32. Ugyanott.
33. E latin nyelvű disszertáció teljes címe: *Joannes Orlay*: Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicias. Dorpati, MDCCCVII.
34. Orlay disszertációjának tartalmát ismerteti: *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 140–142.
35. *Benedek Klára*: A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Bp., 1942. 3–4. Érdekes megemlíteni, hogy e tudományos társaság első elnöke a magyar Teleki Domokos gróf volt. Ebben a tisztségben őt Dmitrij Golicin herceg követte, 1804-től pedig a társaság élén J. W. Goethe állt.
36. E latin nyelvű levél eredetijét közli: *Tardy Lajos*: Orlay János, 35.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 157.
37. *Tardy Lajos*: Orlay János, 17.
38. MTA Könyvtár Kézirattára, 154. Schedius Lajos levelezése, 29. sz.

39. V. A. Kovrigina–J. K. Szišojeva–D. N. Sanszkij: Megyicina i zdravoohranyenije. – Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Csaszty 3. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moszkva, 1988. 64.
40. *Tardy Lajos*: Orlay János, 21.
41. Dr. Fessler's Rückblicke, 22.; *Ju. Grot*: Puskin, jego licejszkije tovariscsi i nasztavnyiki. – Szbornyik otgelyenyija russzkovo jazika i szlovesznosztyi Imperatorszkoj Akagyemii Nauk. T. 42. Szpb., 1887. 77., 81., 161–162.
42. E latin nyelvű mű eredeti címe: *Joannes Orlay*: Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum. Petropoli, MDCCCIX.
43. *Tardy Lajos*: Orlay János, 21.
44. Ugyanott, 22.
45. Ugyanott. Az eredeti dokumentum lelőhelye: RGADA, f 733, op. 94, gy. 32884, l. 6–7; f. 733, op. 78, gy. 66, l. 3–4.
46. *Tardy Lajos*: Goethe barátja, Gogol nevelője, 123.
47. *N. A. Lavrovskij*: i. m. 145.
48. Piszma N. V. Gogolja. Szpb., 1902. T. I. 14. Az ifjú Gogol a VIII., XV., XXIII., XXIV., XLI., XLII., XLVII., XLVIII., XLIX. és az LIII. számú leveleiben tett említést az iskolaigazgató Orlayról.
49. *Ju. Gajeckij*: Gogol. Biograficszskaja poveszty. Moszkva, 1954. 21–28. A tanár Orlay és a tanítvány Gogol kapcsolatát jól illusztrálja az alábbi történet: egy alkalommal Gogol – az iskolai csínytevése miatti büntetéstől félve – olyannyira hihetően szimulálta a rajta kitört örültséget, hogy Orlay két héten át ápolta a “betegét”. Midőn a büntetés veszélye elmúlt, Gogol természetesen azonnal “meggyógyult”. Az “igazságról” értesülve, Orlay nem szabott ki szigorú büntetést, ezzel is kifejezésre juttatva fantáziadús növendéke iránti megértését. Lásd: *N. V. Kukulnyik*: i. m. 268.
50. Orlay levelezésének egy részét közli: *I. Sz. Szvencickij*: Matyeriali po isztoni vozrozszyenyija Karpatszkoj Ruszi. Lvov, 1905. 47–49.
51. *Krecsmarik Endre*: A magyarság eredetéről. – *Uránia*, 1921. 1. sz. 5–10.
52. *N. A. Lavrovskij*: i. m. 145.
53. *D. Jofanov*: Biografija Gogolja. Moszkva, 1954. 268–273.
54. *Tardy Lajos*: Orlay János, 26.
55. Ugyanott, 29.
56. Az első magyar nyelvű híradás Orlay haláláról: *Hasznos Multságok*, 1829. 33. sz.
57. *J. Ch. Besse*: Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgia, en Arménie, en Asie-Mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830. Paris, 1838. T. V. 364. Besse János odesszai tartózkodásáról: *Radó György–Tardy Lajos*: Világjáró Besse János. Bp., 1963; *Péter László*: Magyarok Odesszában. Szeged, 1976. 7–8.
58. Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845. II. kötet. Pest, 1851. 229.

M. N. KATKOV ÉS II. SÁNDOR KÜLPOLITIKÁJA

Az 1860-as, 70-es évek Oroszországának két kiemelkedő konzervatív újsága a Russzkij Vesztnyik és a Moszkovszkije Vedomosztyi volt. Mindkét kiadványt M. N. Katkov szerkesztette, akit ma is sokan az orosz újságírás pápájának tartanak. Vízválasztó volt a kortársak számára, lehetett róla jót, rosszat mondani, de figyelmen kívül hagyni nem.¹ Bülow szentpétervári császári követségi tanácsos Bismarck kancellárnak Katkov befolyását és szerepét a következő formában vázolta: “Katkov mindenképpen ki akarja iktatni Gierst, a külügyminisztert. Jó hazafinak gondolja, de ravaszabbnak is annál, ahogy itt általában tartják... de ugyanakkor félnéknek is. Giers még a múltkor megkísérelte a közeledést Katkovhoz, az utóbbi azonban elutasítón viselkedett vele. Ő kibékíthetetlen ellenfele Giersnek.”² Továbbá: “Zinovjevvel is elégedetlen most Katkov. Ez az egykor Moszkvában oly kedves politikus elveszítette tekintélyét, nem fogja fel a tengerszoros-kérdés fontosságát, és egyáltalán elhanyagolja a Keletet az őt speciálisan érdeklő közép-ázsiai események miatt. Ha háborúra kerülne sor, akkor kétségtelenül Ignatyev lenne a külügyminiszter. Katkov Ignatyev politikai és személyes ellenfele, azonban tudja, hogy a cárnak háború esetén emezt kellene hívatnia, aki Szkobelev halála óta az egyetlen népszerű ember Oroszországban.”³ Az újságírás körülményeivel kapcsolatban pedig: “Saburov egy kis gyáva intrikus, akit Katkov nem sokra tart, még ha fel is használja a tollát és az ismeretét. Állítólag Saburov szállítja az anyagot ahhoz a cikkhez, amely a hármasság történetéről szól, és amelyet a Katkov-féle Russzkij Vesztnyik néhány hét múlva publikálni fog.”⁴

Jellemző Katkovra, hogy míg a lengyel felkelés idején sokan azt kívánták, bár zárnák börtönbe, addig az 1870-es években az általa propagált sovíniszta nézetek akkora tömegekre hatottak, hogy lapjának, a Moszkovszkije Vedomosztyinak tervezett betiltása is komoly felzúdulást keltett. Ennek ellenére lapját sok esetben csak az mentette meg a komolyabb retorziótól, hogy II. Sándor, de főképp a trónörökös, a későbbi III. Sándor környezetére különös befolyással bírt. “A cár azt mondta egy alkalommal, hogy Katkovot mindig nagy kedvveléssel olvassa. A cár ismét nagyon jól vélekedik Katkovról.”⁵

Személye tehát azért is fontos, mert a cári politikai döntéshozóknak s magának a cárnak többnyire figyelembe kellett venni a véleményét. A diplomáciai eseményekre a közvélemény reagált. A 19. századi közvélemény kutatásának számos forrását ismerjük, de a “...legfontosabb persze a sajtó. A múlt század viszonylatában nincs ennél megbízhatóbb forrás. A megbízhatóságon itt persze nem azt kell érteni, hogy az újságok adatai pontosak. Hanem azt, hogy pontosan visszaadják a felsőbb köröknek (vagy azok hangadóinak) a véleményét.”⁶ Katkov politikai pályája nem volt kitérőktől mentes, hiszen dolgozott az N. V. Sztankevics, B. G. Belinszkij nevével fémjelzett orosz liberális körben is.

M. N. Katkov (1818–1887) szegény hivatalnokcsaládból származott, ennek ellenére tanulhatott a moszkvai egyetemen, majd ugyanitt pszichológiát és logikát tanított. A filozófia tanszék megszűnése után választotta az újságírást, úgy hogy mellette a Közoktatási Minisztériumban különleges állás kapott. Politikai pályája ezzel indult meg.

A kutató számára igen érdekes periódus az 1863-as év. 1863 májusában Katkov támadni kezdte az orosz kormányzati politikát, mert úgy ítélte meg, hogy az túlságosan puha a lengyelekkel szemben. “Elfelejtettük, az állam (ti. az orosz – Cz. I.) szimbóluma a kard, s a kormányzatnak súlyos helyzetben szigorú, hovatovább kemény eszközöket kell bevetnie.”⁷ Nem utolsósorban Katkov hatására bízták meg a lengyel felkelés leverésének feladatával M. N. Muravjovot, akit később varsói tettei miatt “az akasztós” jelzővel illettek. Az 1867-es moszkvai szláv kongresszus többek között Katkov, a Moszkovszkije Vedomosztyi főszerkesztője révén vált nyilvános üggyé, továbbá az eseménnyel kapcsolatban “egész moszkvai házát felajánlotta szabad használatra, ez a ház egyike a legnagyobbaknak, legtágasabbaknak a régi cári városban”.⁸

1870–1871-ben Katkov karrierje csúcán állt. A porosz–francia háború idején lapja, a Moszkovszkije Vedomosztyi szöges ellentétben a hivatalos cári külpolitikával határozottan németellenes álláspontot képviselt, amelyet nem a franciabarátság ihletett, hanem a féltékenység az egyre erősödő szomszéd iránt. Katkov véleménye később sem változott, ezt támasztja alá Bülow: “Míg Oroszországnak nyilvánvalóan érdekében állna, hogy egy erős Németország a barátja legyen, Katkov azzal próbálkozik, hogy Oroszországot született szövetségeseitől eltávolítsa.”⁹

Jellemző Katkov szerepével kapcsolatban a következő eset. Még 1869-ben az akkori pétervári porosz katonai attasé, Schweinitz, Bismarck instrukciója alapján felkereste Katkovot, akinek németellenessége már ekkor ismert volt, és megpróbálta más belátásra bírni. Felajánlotta neki, hogy havonta egy alkalommal ő maga ad cikkeket a Moszkovszkije Vedomosztyinak, melyben igyekszik megismertetni az orosz közvéleményt Németország életével, és megpróbál szimpátiát kelteni az orosz közvéleményben, ha már a két állam hivatalos kurzusa a szövetség mellett foglalt állást. A beszélgetésen részt vevő Je. M. Feoktyisztovtól feltette a kérdést, miért nem a saját sajtójuk révén próbálják meg elérni a poroszok ezt a hatást? Schweinitz így felelt: “Számolnunk kell a német társadalom érzékenységgel. – Miért gondolja Ön, hogy az orosz társadalom kevésbé érzékeny?”¹⁰ – kérdezte megbántva Feoktyisztovt, Katkov pedig elzárkózott a javaslat elől.

Katkov világosan látta, hogy II. Sándort a párizsi béke revíziójának vágya hajtotta a németek szövetségébe, és feltette a kérdést: “Nem lett volna jobb, ha Franciaország egyszerűen széttepi a párizsi szerződést, és kezet nyújt Oroszországnak?”¹¹ Azt viszont ő is megállapította, hogy ehhez a józan gondolkodáshoz nem III. Napóleon fejére lett volna szükség, és ezért törvényszerűnek ítélte Franciaország adott állapotát. “Ez a sorsa minden olyan országnak, amelynek a vezetése erőtlen, gyökerei pedig nem a népbe kapaszkodnak”¹² – írja kissé patetikusan, de egyben hízelegve is az orosz uralkodónak, akinek propagandájában a “nép szeretete” rendkívül fontos szerepet töltött be.

III. Napóleon sorsa valóban nem izgatta különösebben Katkovot, egyáltalán nem bánta, hogy rendszere megbukott. De az ennek következtében megerősödő Németország kifejezetten irritálta: “Minden becsületesen gondolkodó orosz ember azt mondja, hogy a porosz hódítók által ily módon létrehozott helyzet a legkevésbé sem előnyös Oroszország számára.”¹³ Hogy mi az, amit veszedelmesnek tart, azt is részletesen kifejtette. Szerinte Németország zseniális belső átszervezése, vasútjai, védelmi pozíciói jelentik a terjeszkedni vágyás bizonyítékait, míg Oroszország tétlenül ül, és “északkeleti határai ugyanolyan idillikusan nyitottak, mint régen”¹⁴ – állapította meg egyik cikkében. “Vajon nem a vég kezdete ez? – kérdezte a moszkvai zsunaliszta Poroszország villámgyors sikerei láttán. – Vajon nem annak az eljövendő kornak a

nyitánya a történelemben, melyben a csúcsokat a régiek helyett újak hódítják meg?”¹⁵ Katkov kérdése egyébként csak abban “költői”, hogy Oroszországot még mindig a “csúcson” képzele, holott ennek már valós alapja Európában nincs.

A fenti véleményt azonban sokan osztották, s a Katkovval kapcsolatban álló munkatársak és magánszemélyek sokszor tesznek fel hasonló kérdéseket. Egy 1870 szeptemberéből származó levél Bécsből például Poroszország további harci készültségét kifejezetten egy Oroszország elleni támadás előkészületi fázisának írja le. “Mondja – kérdezi M. D. Duvernois levelében Katkovtól –, honnan fogja kielégíteni igényeit Poroszország, ha nem kebelezheti be Elzász-Lotaringiát... ha nem a mi rovásunkra?”¹⁶ De hasonló gondolat a lényege egy másik levélnek is, melynek írója arról igyekszik meggyőzni Katkovot, hogy Bismarck “nem fog megelégedni – még ha megkapja sem – azzal a szűk földszávvval, amelyről jelenleg szó van”.¹⁷

Katkov a mások által is felvetett gondolatokból azt a következtetést vont le, hogy “ha Oroszország hisz a saját jövőjében, őriznie kell erejét, hiszen nem tudja előre, mit tartogat számára ez a sűrű fátyol alatt rejlő jövő”.¹⁸ Poroszország súlyának, erejének, lehetőségeinek ez idő szerinti túlértékelése vezetett ehhez a hangulathoz Katkov környezetében.

Ez a hangnem azonban felkeltette II. Sándor figyelmét. Szinte mindenki feljegyezte róla, hogy a periódusban a sajtó hangjára rendkívül érzékenyen reagált. Különös gondja volt Katkovra, személyesen figyelmeztette a moszkvai kormányzót, fordítson fokozott figyelmet a tevékenységére. V. A. Dolgorukov jelentésében ígértett tett arra, hogy a “sajtókirály” a francia–porosz háború kapcsán “nem fog szélsőségekbe bocsátkozni”¹⁹, ezt ő szavatolja a cárnak.²⁰ Szavai azonban nem értek annyit, mint Katkové.

A későbbi francia–német–orosz politikai viszonyra jellemző a következő, 1887-ből származó levélrészlet, amelyet a fentebb említett Bülow tanácsos Bismarcknak küldött. “Katkov nem akarja, hogy a németek Franciaországot annullálják, legalábbis addig nem, míg Oroszország nem birtokolja Konstantinápolyt. Mert ha Németország előbb igázza le Franciaországot, akkor nem fogja megengedni Oroszországnak, hogy a Fekete-tengernél terjeszkedjen. Azt mondtam Satokin²¹ úrnak, hogy nem gondoltunk arra, hogy megtámadjuk Franciaországot az ottani háborús párt minden provokációja ellenére sem, egyébként mégis ostobaság lenne a pánszlávistáktól, ha lapjaikban azt mondanák, hogy egy győzedelmes és erős Franciaország hamarosan koalíciót hozna létre, egyrészt, hogy Lengyelországot visszaállítsa, másrészt, hogy Poroszországot elvágja a Földközi-tengertől.”²²

1877-ben kitört az orosz–török háború, amelyet II. Sándor április 24-i kiáltványában tett közzé. A háború indokát a történészek különböző okokban látják. Egyesek véleménye szerint a szlávok segítése ürügyén Oroszország csupán a tengerszorosok megszerzéséért harcolt, míg mások kizárólag a pánszláv propaganda számlájára írják a háborút. Ez utóbbi állásfoglalást a szlavofil sajtóorgánumok erőteljes hangja indukálta. Katkov lapja is szinte minden cikkében a háború mellett agitált, s kifejtette, hogy Európa államai között az összhang csupán látszólagos, mivel Oroszország érdekei összeegyeztethetetlenek Angliáéval vagy a Monarchiáéval. Eleinte Katkov azt állította, hogy Oroszországnak egyáltalán nincsenek hódító céljai. “Nem akarjuk megingatni az európai rend alapjait – írja egyik vezércikkében –, célunk egyszerű, önzetlen és világos, és tiszta lelkiismerettel hívtunk mindenkit, segítsen megvalósítani azt.”²³ De Európa – mondja – és főként Anglia hallani sem akart erről. “A jövő történései számára, akik e korszakot fogják kutatni – írja egyik helyen –, bőségesen lesz

bizonyíték arra nézve, hogy az angol mindent megtett, hogy a háborút elkerülhetővé tegye.”²⁴

De nem hízelgő a véleménye Ausztriával kapcsolatban sem. “Ingadozása, két-színűsége természetéből ered”²⁵ – állapítja meg lakonikusan. Úgy ítéli meg az európai erőviszonyokat, hogy ez idő tájt kizárólag Németország képes kompenzálni Oroszország számára a diplomáciai sikertelenségeket, valamint tényleges katonai erőt is képvisel, mely szintén nem tartozik a szövetségesek negatív tulajdonságai közé, így enged a hagyományos merevsége a németek iránt, bár ez részéről csak időleges “fegyverszünet”.

A Moszkovszkije Vedomosztyi az igazságos háború gondolatát erősítette olvasóiban, amelyben a cár mellett áll a nép. Katkov szerint az angol politika mindent megtett a háború kirobbanásáért, Ausztria megbízhatatlan szövetséges, csupán Németország ellensúlyozhatja az orosz diplomácia sikertelenségét. A törökökkel való együttműködés gondolatát is felvetette 1877 decemberében: “Lehetetlen állapot, hogy Oroszország örökké a saját tengerére legyen bezárva! A legjobb az lenne, ha a törökökkel együtt!!! hajóhadat tarthatna a tengerszorosokban, és csak az engedélyével nyílhatna út a Fekete-tengerre.”²⁶ Akkoriban ez a szándék valóban megnyilvánult török részről. A törökökkel való együttműködés gondolata azért jelenhetett meg Katkov jól informált lapjának hasábjain, mert a tárgyalások iránti készség a törökök részéről ekkor már valóban megvolt, mivel két rossz, Európa és Oroszország követelése közül a kisebbet igyekeztek választani, és Oroszországgal próbáltak egyezkedni. Állást foglalt a tengerszorosok és Konstantinápoly státusának kérdéseiben is, a jól bevált módszer igénybevételével: idézte a New York Herald egyik cikkét, mely megértést tanúsított Oroszország azon igénye iránt, hogy ellenőrizni kívánja a Boszporuszt, mely “ugyanolyan fontos Oroszországnak, mint a Mississippitorkolatvidékének ellenőrzése az USA-nak”.²⁷

A San Stefanó-i béke megkötését lelkesen üdvözölte az orosz társadalom jó része, a fagyos európai fogadtatás azonban lehűtötte a kedélyeket, főként ami a tervbe vett európai kongresszust illette. Értetlenül állt a közvélemény ama tény előtt, hogy a megkötött békéhez olyan államok beleegyezését kérné Oroszország, amelyek részt sem vettek a háborúban. Ezt a megaláztatást nem annyira a cár, hanem inkább kormánya rovására írták. Katkovot is a kongresszus ellenzői között találjuk. Lapja olvasóit igyekezett Anglia ellen hangolni, azt hangsúlyozva, hogy annak az egyetlen célja Oroszországot megfosztani elért eredményeitől. Szerinte ezen a kongresszuson legfeljebb a Törökország és Oroszország által nyitva hagyott kérdések kerülhetnek napirendre, olyanok, mint például a tengerszorosok problémája, melyet a keleti válság “gordiuszi csomójának”²⁸ nevez, s melyet csak szétvágni lehet, bogozni nem. “Oroszország nem akar háborút – állítja egyelőre a lap –, és ezt nagyon jól tudják ellenfeleink is. De tovább is mennek ennél, és azt a következtetést is levonják, hogy Oroszország fél a háborútól. Pedig a háborútól nem nekünk kell félni igazán”²⁹ – írja Katkov. Úgy figyel a külföldi sajtót, mint a szeizmográfot, és az ott tapasztalható politikai szélcsendet rossz előjelnek tekinti. “A legrosszabb és leginkább nyugtalanító e pillanatban az a magabiztos, megnyugtató tónus, amellyel az angol minisztérium orgánumai, a Morning Post, a Standard és a Daily Telegraph írnak a kongresszusról. Ezekből már régen kikövetkeztettük, mit érhetett el Anglia. Nem kell engedményeket tennie, hiszen ő semmit nem szerzett meg eddig, csak az a dolga, hogy bennünket megfosszon attól, amit nekünk sikerült elérnünk”³⁰ – uszítja Katkov olvasóit Anglia ellen.

Az 1878. július 13-án aláírt berlini békeszerződés nyomasztóan hatott mind a cárra, mint a kormányzatra, mind pedig a társadalomra.³¹ A kialakult közhangulat belpolitikai csóddal fenyegetett. A reakciós lapok, köztük a Moszkovszkije Vedomosztyi és a Russzkije Vedomosztyi kezdetben nem is vállalkoztak arra, hogy a berlini határozatokat elemezzék, túl fájó volt a seb. Később véleményt nyilvánított Katkov, s leginkább azt nehezményezte, hogy az orosz katonák vére árán az angol és osztrák érdekek érvényesültek a Balkánon, holott ezek a hatalmak semmit sem áldoztak érte. Anglia, Ausztria nagy lett, de ezt Oroszország harcolta ki számukra, kimerítve a török állam erőit. Még egy újabb háborút is elképzelhetőnek tartott az orosz érdekek védelmében. A Moszkovszkije Vedomosztyi nehezményezte leginkább, hogy Ausztria–Magyarország megszerezte a szabad kereskedelem lehetőségét, de ennek ára Bulgária feldarabolása volt,³² s ehhez már csak Bosznia-Hercegovina megszállásának tényét kell hozzátenni, és teljes a kép arról, “kiért is harcoltak az orosz katonák”. Ausztria–Magyarország és Nagy-Britannia “nem pazarolt egy maroknyi löport sem, és nem áldozott egyetlen embert sem”³³ – írja a lap –, mégis győzött. Katkov másik lapja megtoldja ezt az elméletet azzal, hogy kijelenti: “Az erőtlen és lelketlen osztrák politika rajzolja újjá a Balkán-félsziget térképét úgy, hogy eltoltatják a szlávok területének határait, és területüket egyre kisebbre zsugorítják.”³⁴ Bülow később így nyilatkozott a Balkán és Bulgária kérdésében: “Katkov előtt valószínűleg nem ismeretesek azok az akták, amelyek bizonyítják, hogyan találta meg az orosz politika Bulgáriában a német oldalról történő energikus támogatást, de ... Katkovnak is ki kellett volna érezni a birodalmi kancellár legutóbbi beszédéből, hogy Németország igencsak távol áll attól, hogy Oroszország előtt elzárja a Konstantinápolyhoz vezető utat.”³⁵ Bülow már említett feljegyzésében Satokin a következőkkel érvelt: “Katkov gyakran olvasta a beszédeket arról, hogy Németország nem akarja (az oroszok számára – Cz. I.) vitássá tenni Konstantinápolyt. De mit segít ez rajtunk, amíg Önök Ausztria szövetségesei maradnak, azé az Ausztriáé, amelyik nem hagyja, hogy Bulgáriában uralkodjunk.”³⁶ Oroszország sikertelenségéért mindenki a kormányt tette felelőssé. A hangulat nagyon ellenségesen alakult. “Utazik az ember a vonaton – írja De Volla – kezdődik a beszélgetés. Erről is, arról is. Jön a rendőr, de nem hagyják abba a kormánytal szembeni éles kirohanásokat. Ekkor valaki rámutat a rendőrré... Hadd jelentse... – mondják gyűlölettől izzó hangon.”³⁷

A berlini kongresszus után Katkov a cár számára a következőkben foglalta össze a nemzetközi helyzetet a Balkánnal kapcsolatban: “Németország és Ausztria jóllakott államok, Oroszország azonban nem. Oroszországnak abszolút elégtételre van szüksége, különben a dinasztia az a veszély fenyegeti, hogy elveszíti tekintélyét az országban. Ezt az elégtételt Oroszországnak csak Bulgáriában lehet megadni.”³⁸ Majd így folytatja: “Bulgáriának oroszra kell válnia, ott minden rendszabály a semmibe vezet. Bulgária autonómiája Oroszország számára már csak azért is lehetetlen, mert magában Oroszországban is felerősítene a szeparatista tendenciákat, amelyek amúgy is erősebbek, mint ahogy azt feltételezik. Ha a bolgárok maguk kormányozzák saját magukat, akkor hamarosan a kisoroszosok és a fehéroroszosok is felélnékelnek, a lengyelekről nem is beszélve... Az orosz tisztek és hivatalnokok Bulgáriába küldése csak ártalmas lehet. Ezek ott semmit sem érnek el, viszont azután liberális felfogást visznek haza magukkal, és növelik az elégedetlenség számát. Oroszországnak ragaszkodnia kell Bulgária annexiójához. Nemcsak azért, mert joga van kártalanításra minden, a balkáni szlávokért hozott áldozatért, hanem azért is, mert egy független és alkotmányos szláv államiság veszélyt jelent az orosz autokráciára.”³⁹

Bülöw Bismarcknak küldött feljegyzésében Katkov kívánságát a bolgár kérdésben a következőkben foglalja össze: “Ausztria ígérje meg Oroszországnak, hogy semleges lesz, ha Oroszország bevonul Bulgáriába. Természetesen Bulgária egyedül nem lenne elég hosszú távon Oroszországnak. Szükségük van egy útvonalra Oroszországtól Bulgáriáig és Bulgáriától a Dardanellákhoz.”⁴⁰

Míndezen a tények bizonyítják, hogy Oroszország a berlini kongresszus idején válságos periódusban volt. A felsorolt konzervatív orosz és külföldi (német) vélemények cselekvésre készítették az orosz uralkodó köröket. További kutatások szükségesek ahhoz, hogy feltárjuk ebben az új helyzetben milyen szerepet játszott M. N. Katkov.

Jegyzetek

1. *A. Bogdanovics: Tri poszlednyika szamoderzscsa. Moszkva, 1990.*
2. Bülöw an Bismarck St. Petersburg, den 14 Februar 1887. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (továbbiakban PA Bonn) Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 7–8.
3. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 8–9.
4. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 9.
5. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 2.
6. *Czövek István: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény. Nyíregyháza, 1996. 5. Niederhauser Emil Előszavából.*
7. Moszkovszkije Vedomosztyi 1863. No. 128.
8. Neue Preußische Zeitung, 1867. VI/20. Oroszország, Szentpétervár, július 13.
9. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 2.
10. Voszpominanija Je. M. Feoktisztova. Za kuliszami polityiki i lityeraturi 1848–1896. Leningrad, 1929. 136.
11. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 31.
12. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. augusztus 23.
13. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 12.
14. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 19.
15. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. augusztus 19.
16. CGAR f. No. 109. op. No. 4. jegy. hrany. No 143.1.:1
17. CGAR f. No. 109. op. No. 4. jegy. hrany. No 142.1.:5
18. Moszkovszkije Vedomosztyi 1870. július 21.
19. CGAR f. No. 109. op. No. 4. jegy. hrany. No 2121.1.1:1–2 (“Szigorúan titkos” jelzéssel)
20. Uo.
21. Katkov szerkesztőségében dolgozó, diplomatacsaládból származó újságíró, angliai és bulgáriai küldetést bíztak rá.
22. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 7.
23. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. április 5.
24. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. április 8.
25. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. április 15.
26. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. december 22.
27. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. május 24.
28. Moszkovszkije Vedomosztyi 1878. február 28., március 14., március 30., május 2., május 4.
29. Moszkovszkije Vedomosztyi 1878. május 9.
30. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. május 18.
31. Keleti ügyekre vonatkozó okmányok. Bécs, 1878.
32. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. június 18.
33. Moszkovszkije Vedomosztyi 1877. július 4.
34. Russzkij Mir, 1878. június 27.
35. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 35.
36. Uo.
37. *Czövek I.: i. m. 142.*
38. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 3.
39. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 4.
40. Bülöw an Bismarck. PA Bonn Russland I. A.B.i. 10764 No 49. 5.

SZEMLE

POLSKIE MITY POLITYCZNE XIX I XX WIEKU SZERK.: WOJCIECH WRZESIŃSKI

(Lengyel politikai mítoszok a 19. és 20. században)

Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.

A Wojciech Wrzesiński szerkesztésében megjelent könyv a *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku* sorozat kilencedik köteteként jelent meg, és sorra veszi mindazokat a mítoszokat (és részben sztereotíp elképzeléseket), melyek a maguk idején kiemelkedő szerepet játszottak a közgondolkodásban, vagy akár a mai lengyel öntudat szerves részét képezik.

Wojciech Wrzesiński a kötetet bevezető tanulmányában a 19. és 20. századi lengyel politikai mitológiát vizsgálja meg. Munkája legelején utal a mítoszok összetettségére és fontosságára: a mítosz az emberi tudat szintjén létezik, ezért nehéz azokat vizsgálni, ugyanakkor könnyű megfogni, hiszen mindennapjainkban lépten-nyomon elkísérnek (néha kísértenek) minket. A mítosz emellett fontos kultúra- és tudatformáló erővel bír, mert – ahogy a szerző írja – *“biztosította a nemzedékek közötti kapcsolatot”*. Ebből a szerepből adódik, hogy a mítosz nemcsak állítás, statikus tény, hanem egyben folyamat is, amely vallási, ideológiai, társadalmi képzetek születésétől és formálódásától elválaszthatatlan. A történésznek nemcsak a mítosz születésének gyökereig kell eljutnia, hanem vizsgálnia kell az adott közösség tudatára és mentalitására gyakorolt hatását. A mítoszoknak fontos szerep jut a nemzeti és regionális közösségek formálásában, azok politikai szervezeteinek kialakításában. A mítoszteremtésnek van múltat aktualizáló jellege is, mikor a múlttól alkotott vélemény a jelen közegében nyer teret. A történelmi folyamatok mítoszosodása a történelem ideológiává való átalakulása során valósul meg. A mítoszok segítségével sok esetben az adott folyamatban részt vevők számára az események jobban érthetőkké és értelmezhetővé válnak.

Ismerve a lengyel történelmet: a mítoszok különösen akkor keletkeznek, mikor az érzelmek felülkerekednek a valóság racionális látásán. Számos példát tudunk felhozni annak bizonyítására, hogy a lengyel mítoszok a *“szívek megerősítésére”* szolgáltak, fontos nemzetnevelő, hazafias érzésekre sarkalló eszközökké váltak a saját államiságot nélkülözni kényszerülő lengyelek számára. A szerző megállapítja, hogy a politikai mítoszok sokszínűsége és jelentősége a politikai szervezetek különféleségével van összefüggésben. Ezek a mítoszok választ jelentenek a különféle ideológiákra, politikai irányzatokra. A gyerekcipőben járó lengyelországi mítoszkutatás számára elsősorú feladatot jelent a módszertani kérdések tisztázása.

Grzerorz Markiewicz *“Bevezető megjegyzések a történelmi mítoszok fogalmáról”* című tanulmányában megkülönbözteti a mítoszokat a legendáktól, közvélekedésektől, mert az előbbi konkrét hely- és időkoordinátában található történelmi eseményekhez kapcsolódik és a hiten alapszik, így nem lehet verifikálni. A szerző szerint a mítosz nemcsak a múltbeli eseményekhez kapcsolódhat, hiszen a jelenkorhoz kapcsolódó vagy a jövőre vonatkozó egyéni, illetve közösségi tudatban levő elképzelések is léteznek (pl. a lengyelek esetében az üvegházak mítosza, vagy Lengyelország mint második Japán), és a múltra visszatekintve ezek az elképzelések mitológiai tartalommal töltődtek fel. A történelmi mítoszt nem kell a mítoszok külön kategóriájába sorolni, hanem a történelmi valóságban elfoglalt helyét szükséges elemezni, s ilyen módon a történelmi mítosz nem kizárólag a múlt magyarázata lesz, hanem a jelené és a jövőé is, ha a múlt hatással van a jelenre és a jövőre. Javasolja, hogy a mítoszt olyan történelmi tényként kezeljék a kutatók, mely összefügg az ember társadalmi és pszichikai tevékenységével. Ha így viszonyunk a mítoszhoz, akkor sokkal megfoghatóbb, kutathatóbb lesz számunkra.

Markiewicz hivatkozik Jan Adamusra, aki szerint sokkal jobb lenne a történettudományak, ha a történészek és a kutatók nem foglalkoznának mítoszteremtéssel, távol tartanák magukat ettől, és kritikusan viszonyulnának az ilyen jellegű tevékenységhez. Az ilyen nemzet sokáig nem rendelkezett önálló államisággal, és a lengyel történészek hosszú ideig nemzeti kötelességüknek érezték, hogy mítoszokat alkossanak és ápolják azokat. Tudjuk, nem ez a történész feladata, hiszen ennek negatív hatása megmutatkozott a történetírásban, dogmatizmussal fertőzve meg azt.

Jacek Kolbuszewski *“Az irodalom szerepe a 19. és 20. századi lengyel politikai mítoszok teremtésében”* című tanulmányában megállapítja: a mítosz irodalmi kifejeződése vagy az adott szerző tudatos alkotói tevékenységének az eredménye, vagy pedig olyan olvasói értelmezés, amely végül mítosszá vált. A 19. és 20. századi lengyel irodalom garmadával tud felmutatni mitikus vagy mitologizáló világszemlélettel született alkotásokat. Kitűnő példa erre a galíciai általános iskolai olvasókönyvek példája, ezek a tankönyvek tendenciózus módszerrel mutatták be a jó osztrák császárt, a Habsburg-dinasztiát, magát az országot, sőt Mária Terézia ábrázolásakor még hagiografikus elemeket is fellelhetünk, mert ő volt – a tankönyv alkotói törekvéseknek megfelelően – a keresztény erény megtestesítője. Mindehhez a dinasztia illetően bemutatása mellett Ausztriát mint a létező Árkádiát mutatták be. Ezek a mítoszok teljesítették a nekik szánt feladatot: egyesítették – legalábbis a dinasztiaíhóz való hűség tekintetében – Galícia különböző nemzetiségű tagjait. A

terület minden lakója ezekből a mítoszokból más-más minőségű és mennyiségű szeletet kapott a hatalom intézményeitől. A tankönyvek vizsgálata kimutatta, hogy a dinasztia mítosza, említésének gyakorisága tekintetében közvetlenül a második helyen található Isten, a szentek és az egyház után. Ugyanakkor a szimbolikus nyelvhasználat segíthette a lengyel hazafias nevelést, mert számos lengyel nemzeti mítoszt tudott ilyen módon becsempészni a tankönyvekbe, és életben tartotta a lengyel államiságban reménykedők szellemi kapcsolatát a többi felosztott területtel. Meg kell jegyezni: ebben az esetben a mítoszok terjesztésével és nem teremtésével van dolgunk, és ez integráli szerepet játszhatott a közösség életében.

A romantika korában lengyel földön – az állami szervezet hiányában – a nemzeti és mitológiai elképzelések leghatásosabb kifejező eszköze. Számos ekkor született mítosz szélesebb körben terjedt el. Ilyen például a romantika azon elképzelése, hogy átvette a hatalmat a "lelkek fölött", mivel vagy nem voltak a nemzetnek vezetői, vagy azok nem feleltek meg a feladatnak, mint a novemberi felkelés idején, így a költőkre hárult a küldetés, hogy a nemzeti történések prófétái magyarázatával magukra vállalják a vezetést. A lengyel, mint ahogy egy francia szerző, Beauvois megállapította, "a legromantikusabb nemzet a világon", így érthető, hogy mítoszainak száma is meghaladja a többi nemzet mítoszainak számát. A romantika legfontosabb mítoszait kiváló költők, írók alkották meg a lengyel irodalom kimagaslóan legfőbb műveiben, legyen elég utalni Mickiewicz, Słowacki és Krasiński nevére és munkásságára. Az ő alkotásaik vagy teljesen kiforrott mítoszokat, vagy mitológiai alakokat ajándékoztak a nemzet panteonjába, vagy egyszerűen csak megalkottak egy mítoszkezdeményt, mely a későbbiek során nyerte el egyediségét. Meg kell említeni a mítoszok sorában azt az elterjedt elképzelést, miszerint Lengyelország a népek Krisztusa, és így egyfajta küldetésadata van az elnyomott lengyeleknek. A romantika irodalma egészen az 1860-as esztendőig mítoszteremtő funkciót is betöltött (ld. az állampaláttal, a múlt idealizálásával és heroizálásával, személyes példaképek megalkotásával kapcsolatos mítoszok), később csökkent az irodalom mítoszteremtő ereje, és az idő múlásával a mítoszok sztereotípiákká váltak.

Waldemar Okon "A 19. századi történeti festészet és a nemzeti mítoszok" című tanulmányában megállapítja, hogy a lengyel történeti festészet számára a forrás és az ihletadó leggyakrabban a romantikus vagy romantika utáni irodalom volt. A 19. századi festők számára az elsőrangú téma a régi hadi győzelmek bemutatása volt, itt olyan alakok kerültek a vászonra, mint Balthuz István, Stefan Czarniecki, Sobieski János, Tadeusz Kościuszko. A festészetben a történelem gyakran száraz, sokszor ellenőrizhetetlen állításokon alapuló leírásával szemben a történelmi alakok életre kelnek. Csak azoknak a történéseknek sikerült a festőművészek forrásául szolgálni, akik erős érzelmi töltéssel viszonyultak a nemzet múltjához (pl. Szajnoch, Szujski). Ezekből a művekből táplálkozott a legnagyobb lengyel történeti festő, Jan Matejko munkássága is.

A romantika költészetének a helyét a 19. század második felében a festészet vette át, hiszen az 1863-as felkelés nagy megjelenítője nem dalköltő volt, hanem festő és grafikus, nevezetesen Artur Grottger. A felosztott területeken működő cenzúra nem tette lehetővé a nemzeti ihletű írásos anyagok terjesztését, az újfajta kommunikációs mód a festészetet hozta előtérbe. Kik is keltek életre a vásznon: a bari konföderáció harcosai, huszárok, a már említett személyiségek, Czesochowa védője, Kordecki atya, Łokietek Ulászló, Zsigmond Ágost és Barbara Radziwiłłówna, Kopernikusz, Hedvig királynő, Jan Kochanowski, a reneszánsz költőfejedeleme. Ebből a felsorolásból is láthatjuk, hogy a lengyel festőknek újból és újból bizonyítaniuk kellett a lengyelek harcias természetét és rendíthetlenségüket a hit és a haza védelmében.

Roman Vapiński "A régi Köztársaság mítosza a felosztások idején" című tanulmányában rámutatott arra, hogy az 1918 után megszületett lengyel állam a régi soknemzetiségű Rzeczpospolita jogutódjának tartotta magát. Ebben az esetben a régi nemesi köztársaság mint "szellemi szülőháza" játszik szerepet, ebből sok lengyel gondolkodó azt a következtetést vonta le, hogy a második köztársaság az elsőnek földrajzi értelemben is örököse, így föderáció vagy inkorporáció segítségével a régi határokat kell helyreállítani. A közgondolkodásban meggyökeresedett felfogás okait a szerző a lublini uniótól kezdődő folyamatokban látja, melynek során a litván nemesség ellengyelesedett. A tendenciát a nyomtatás széles körű elterjedése csak felgyorsította. Valószínűnek látszik, hogy a lengyelek viszonya az országban élő nemzetiiségek irányában már a felosztások előtt kialakult.

A 19. század elején, a napóleoni háborúk idején erősen élt a köztudatban a régi Rzeczpospolita. Ezzel magyarázhatjuk, hogy Joachim Lelewel 1829-ben megjelent "Lengyelország történeté"-ben a Balthuz István uralkodása alatti ország térképén nem látjuk a határvonalat a Korona és a Litván Nagyfejedelemség között. A korabeli publicisztikában előkerülő fogalmak, mint a "felosztás előtti Lengyelország", "lengyel Rzeczpospolita" és "Lengyelország" (helytelen elnevezéssel ugyan) ugyanazt takarták. Így válik értelmezhetővé az a kijelentés, hogy Lengyelországot osztották fel, nem a nemesi köztársaságot, s Litvánia és Rus tagja volt ugyan az államnak, de a lengyel államnak.

A Lengyel Szocialista Párt a megalakulásától kezdve célként tűzte ki "Litvánia és Rus felszabadítását" egy önkéntesen vállalt föderáció formájában. A régi Rzeczpospolítáról szóló mítosz nagysága megmutatkozott a függetlenségi harcokban, amikor a lengyel katonák az eddig csak az irodalomból ismert

tájakért harcoltak. Meg kell jegyezni, hogy a mítosz utóélete a mai történetírásban is kitapintható, mert sokszor olvashatunk Lengyelország felosztásairól és nem a nemesi köztársaságeről.

Daniel Beauvois francia tudós "A keleti Végek mítosza, avagy hogyan kellene ennek véget vetni" című tanulmánya elején leszögezi, hogy nem szereti a Végek (Kresy) kifejezést, mert az mint a lengyel állam keleti része csak lengyel lehet, és a fogalom használója figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az itt élők számára (litvánok, ukránok, beloruszok) ez a perifériával való azonosítást jelenti. A lengyel irodalom számos alkotójának (Mickiewicz, Mítosz) műveiben a Végek mint egy idilli terület jelentkeznek. A szerző szerint a kérdés lengyelközpontúságában van minden félreértés és konfliktus gyökere: az említett írók alig veszik észre a közöttük élő más nemzetiségű embereket. Rosszabb esetben ez a fajta polonocentrizmus szélsőségekbe megy át, amikor például arról olvasunk, hogy a litván nyelv csak egy "nyelvjárás" vagy a "20. század kitalációja", a "lengyeliség elleni összeesküvés", amelynek a létezését a lengyel katolikus klérus figyelmenlenségének lehet köszönni. A szerző szerint ezt a mítoszt nem lehet kitépni a lengyelekből, de fel kell világosítani őket annak egyoldalúságáról. A Végekről szóló mítosz – a szerző szerint legalábbis – egy szép, színes mese, mely figyelmen kívül hagyja a terület társadalmi, vallási és etnikai viszonyait, problémáit.

Zygmunt Zieliński a lengyelekhez kapcsolódó egyik legerőteljesebb mítoszt járta körül a *katolikus lengyel mítoszról* írt tanulmányában. A lengyel történelemnek voltak olyan korszakai, amikor a lengyel nemzetiség a katolikus vallás kötelező vállalásával fejeződött ki a más vallásúakkal folytatott harcok, illetve az elnyomás során. Ez a mozzanat mítosszá és gyakori sztereotípiává gyökeresedett.

A breszti unió megerősítette a lengyeliség azonosulását a katolicizmussal. A kozák háborúk során ez a sztereotípiá dogmává merevedett mind a két oldalon. A reformáció epizód szerepe csak részben tudta megcáfolni ezt a dogmát, a svéd támadás 1655-ben pedig tovább erősítette ezt a felfogást. Még a felvilágosodás gondolkodóinak sem sikerült ezt a két fogalmat szétválasztani.

A felosztások korában – a szerző szerint – Rómában hitetlenkedve fogadták ezt az azonosítást, és inkább hitték az orosz propagandának, mely azt hangoztatta, hogy minden lengyel forradalmár, és a lengyelek számára a vallás csak eszköz politikai törekvéseik érvényesítésében. A lengyeliség és a katolicizmus összefonódása leginkább az orosz és a porosz területen ment végbe, mind a két helyen a katolikus egyházat és a lengyeleket veszélyes és ezért visszazsorítandó ellenségnek tekintették.

A függetlenség elnyerése után a fogalompár "lengyel" tagja erősödött meg, ez azt jelentette, hogy az igaz lengyel egyben katolikus is. A nemzeti demokraták által kiadott lapokon soha nem hiányzott a "katolikus" jelző. A soknemzetiségű második köztársaságban a lengyel-katolikus azonosítás ellentmondásosabb volt, mint a felosztások alatt. A második világháború után a fogalompár értelme bizonyos változások ment át, mert a régi használatát ellentétben nemzeti értelemben kevésbé volt kizárólagos.

Zbigniew Fras "A jó császár mítosza" című tanulmányában Magyarországon jól ismert témát mutat be: Ferenc József a maga korában népei között kétségkívül népszerű uralkodó volt. Mint tudjuk, Galiciában a hivatalnokok mellett a parasztok voltak a dinasztia oszlopai, és őket lehetett leghamarabb megnyerni ennek a mítosznak. Ferenc Józsefben a jó és igazságos uralkodót látták, aki megvédi őket a nemesektől, a közigazgatásban dolgozók számára pedig ő volt az állam első hivatalnokai. A cikkben számos jeles közéleti személyiséget hoz föl példaként a szerző, akik ennek a mítosznak a büvkörébe estek (pl. a történész Bobrzyński, a szocialista politikus, Ignacy Daszyński, aki az uralkodót a közvetlen "öregúr" névvel illette).

A mítosz az 1870–1880-as években gyökeresedett meg, és a korabeli propaganda szempontjából ideálisnak tűnt a császár alakja: precíz, szorgalmas volt, vallását buzgólyan gyakorolta, a döntéshozatalban mindig önállóan cselekedett. Családi tragédiái miatt még közelebb érezte magához a nép. Segített a mítosz elterjedésében az a közvélekedés, mely szerint a lengyelek a császár kedvenc népei közé tartoznak.

A galíciai iskolákban nemcsak a köznevelésre fordítottak gondot, hanem a hatalom által helyesnek tartott politikai magatartás formálására is: hűnek kell lenni az uralkodóhoz és a dinasztiahoz. Azt tanították, hogy egyszerre két hazát, Ausztriát és Galiciát kell szeretni, de egy uralkodót kell szolgálni. A mítosz további elterjedését szolgálták még az uralkodói utak Galiciában (1855, 1880).

Przemysław Hausner "A német telepek Lengyelországban a 19. és 20. században" című tanulmányában olyan problémát vet fel, melyet nehéz objektíven megközelíteni, ugyanis a higgadt, kiegyensúlyozott történetírást – a lengyelek és a németek egyaránt – mítoszokkal helyettesítik, és ezek a mítoszok mint valóságos események, történeti tények vannak jelen mindkét nemzet tudatában. A német telepek és az őshonos lengyel lakosok közötti kapcsolatokat nagyban nehezítette a nagypolitika, főleg a lengyel–német ellenségeskedés idején, így születhettek a "Drang nach Osten" máig élő mítosznak alapja. Az említett mítosz – mint mindegyik mítosz – összetett, és egyszerre több oldalát fedezhetjük, tárhatjuk fel: ugyanazt a németet lehet úgyis ábrázolni, mint a német terjeszkedő keleti politika eszközét, és mint olyan embert, aki kulturális, illetve civilizációs értékeket hozott magával. Mindkettő eredete a múltba vezet vissza bennünket.

A két világháború között a lengyel publicisztikában, szépirodalomban a német telepekről (és azok leszármazottairól) szóló véres legendáknak, rémtörténeteknek politikai felhangjuk is volt, hiszen Németország a lengyelországi német kisebbséget a versailles-i békerendszer revíziójára kívánta felhasználni. 1920 után jelentős német emigráció indult meg, zömében a városi polgárság és részben a falusi lakosság hagyta

el az országot. A telepések és a lengyel állam közötti vita a Népszövetség elé került, mivel a lengyel kormány a német telepések egy részének a birtokjogát felül kívánta vizsgálni. Egy új mítosz született: a német, akit a lengyel hatóságok üldöznek.

Pomeránia és Nagy-Lengyelország német kisebbségi vezetői aggodalommal vették tudomásul, hogy az itt élőkben nincsen nagy érdeklődés a német szellemi termékek iránt. Tragikus időszaknak bizonyult a második világháború, ismert: a németek mint az ötödik hadoszlop – részben igaznak bizonyult – vádja, a lengyelek részéről a háború után a németek tömeges kitelepítését a propaganda úgy magyarázta, hogy a németek árulását hazájuk, Lengyelország ellen az egész németiségre kiterjesztette. A szerző szerint a háború után felnőtt több lengyel nemzedéket a németellenes mítoszokba nevelték bele.

Włodzimierz Suleja „A Szolidaritás mítosza” című tanulmánya már korunkkal összefüggő történéseket vizsgált meg, annak a szakszervezetnek a mítoszáit, amely a legtöbbit tette Lengyelországban a kommunizmus bukásáért. A feladat nem könnyű: a Szolidaritás a jelen egyik jelentős szeplője, és a társadalom nagy része azonosulni tud vele. A tanulmány azokat a mozzanatokot elemzi, amelyek a szakszervezet közösségi képét határozták meg. A Szolidaritás tevékenysége az 1980-as évek elején egyszerre volt szakszervezeti harc, demokratizálódásért folytatott küzdelem és nemzeti mozgalom, mely a polgári lét autonómiáját kívánta helyreállítani.

Az 1980 és 1989 között funkcionáló mítosz lényegi elemei közé tartozott a remény, a várakozás és a félelem, illetve az emberi méltóság visszaszerzésébe és egy olyan világba vetett hit, ahol hazugság nélkül lehet élni. Ugyanakkor hiteles közösség szerveződött a Szolidaritás köré, amely képes volt olyan követeléseket közvetíteni, melyek megegyeztek a társadalom többségének akaratával. A Szolidaritás lett a demokrácia megtestesítője, ahová a bürokrácia, a hatalom visszaélései elől menekülni lehetett. Olyan közösség volt ez, amelyben otthonosan mozgott mind az értelmiségi, mind a munkás. A megegyezésben való hit volt a mítosz egyik alkotó mozzanata, hiszen a megegyezés a „közösségi akarat és értelem győzelme volt a hatalom akarata és értelme fölött”. A sztrájk (legyen az általános, figyelmeztető) tovább formálta a mítoszt, hiszen ezek a sztrájkok sok esetben népünnepélyekké alakultak át, és hozzátartoztak a mindennapok világához.

A mítosz egyik alapkomponeense Lech Wałęsa személye volt, aki egyszerre volt mítosz és szimbólum. Egy személyben testesítette meg a szakszervezet egységét és jellegét: a népvezér, aki maga is munkás, és élvezi az értelmiségi elit bizalmát. A szerző sajnálkozva fejezi be a munkáját, ahogy írja, a Szolidaritáshoz fűződő mítosz egyre jobban fakul, és – annak ellenére, hogy a szakszervezet még mindig létezik – csak egy mítosz marad.

Összegezve: ebből a könyvből, ha csak a fontosabb példákat kiragadva is, megismerhetjük a lengyel közgondolkodás olyan elemeit, melynek közelebbi ismerete nélkülözhetetlen a lengyel történelem hiteles és elmélyült tanulmányozásakor. A könyv gondolkodásra, állásfoglalásra sarkall, és abban a hitben erősíti hogy nem olvasóját, hogy nem elég a történelmi tények feltárása, a nemzeti tudat elérhető – és egyben értelmezhető – rétegeit is meg kell ismernie a kutatónak.

Lagzi Gábor

JONATHAN HASLAM
THE VICES OF INTEGRITY. E. H. CARR, 1892–1982
 (A vétkes integritás. E. H. Carr, 1892–1982)
 London, New York, Verso, 1999. 306 p.

E. H. Carr, a 20. század kimagasló angol történetírója olyan életrajzíróra talált, aki művében teljes összetettségében megjeleníti az embert, a történést és a nagy tudású, nagy munkabírást, igazságérzettel rendelkező, s bizonyos emberi gyöngeségekkel küzdő tudóst. A szerző a cambridge-i Corpus Christi College munkatársa, a történelmi kutatások igazgatója. Nevét a *The Soviet Union and the Threat from the East, 1933–1941* (A Szovjetunió és a Keletről jövő veszedelem, 1933–1941) című művével tette ismertté. Carr-ról szóló életrajza a jegyzetekből kideríthetően több év munkájának a gyümölcse, s olyan hozzáértéssel és megértéssel készült, hogy hosszú időre kielégítheti a Carr életét és munkásságát értő és az iránt érdeklődő szakmai és szélesebb közönséget. A könyvből kideríthető, hogy Carr-ral, valamint Carr családjával, barátaival, kollégáival, tanítványaival az évek során többször konzultált, s ezeket a személyes beszélgetéseket éppen úgy beleötvözte munkájába, mint a Carr által írott művek, tanulmányok, ismertetések lényegi mondanivalóját. A szerzőnek sok olyan kézirat és irat van a birtokában Carrtól és személyes kapcsolatairól, amelyeknek talán egy szélesebb körű Carr-gyűjteményben lenne a helye. Így például az az *Önéletrajzi vázlat*, amelyet Carr 1980-ban készített Tamara Deutscher, Isaac Deutscher, Trockij és Sztálin életrajzírója feleségének a kérésére. Tamara és Isaac Deutscher bensőséges barátság fűzte Carrhoz, és Deutscher halála után Tamara a hetvenes években együtt dolgozott Carr-ral, amikor a nyolcvanas évek elején már nem bírta a maga elé tűzött irdatlan nagy mennyiségű

adatfeltáró és feldolgozó munkát – a maga színvonalán – egyedül vállalni. A szerző könyvét Tamara Deutscher emlékének ajánlotta, annak a személynek az emlékére, aki intellektuálisan és érzelmileg megértette Carrt, örömmel és nagy hozzáértéssel dolgozott vele, de nem adta fel saját integritását.

E. H. Carr monumentális műve a többkötetes szovjet történet, amelyet élete második felében kezdett el írni, és élete végéig fő elfoglaltsága maradt. E sorozat 1917-től 1929-ig tárgyalja a Szovjetunió történetét (utolsó kötetei társszerzőségben R. W. Davies-szel) a bolsevik forradalomtól a tervezgazdálkodás megalapozásáig, mindaddig, amíg a források biztonságosan elérhetőek voltak. Ezek a kötetek nemcsak megbízható és teljes tényanyagot tartalmaznak, hanem összetettségükben tárják fel a történések okait és következményeit.

Carr tudományos munkásságának több más kötete is nagy figyelmet keltett megjelenése idején. 1931-ben látott napvilágot Dosztojevszkijről írott életrajza, és 1933-ban (majd újból kiadva 1949-ben) *A romantikus emigránsok* (The Romantic Exiles). Ez utóbbi az 1840-es évekbeli kimagasló orosz generációról (Herzen, Bakunyin és mások), melynek tagjai reményekkel hagyták el hazájukat, s akik végül 30-40 évvel később francia, svájci vagy angol temetőkhöz tértek örök nyugovóra. Ezek az emigránsok életük során politikailag kiábrándultak. Carr így jellemezte őket: "életük tele lett tartégyával és frusztráltsággal", mert saját társadalmukból számkivetettek voltak – országuk állapota és szerelmi irányultsága, ízlése ugyanis két évtizeddel elmaradt Európától. Carrt nemcsak szellemi és politikai mondanivalójuk érdekelt, hanem emberi tulajdonságaik, benyomásaik, romanticizmusuk. Érdekes módon a sokak által hidegnek, emberi érzésektől mentesnek tartott Carr ebben a könyvében szembetűnően azonosult hőseivel, s bizonyos iróniával viseltetett irántuk, amelyet például Herzen nagyon értékelt volna.

Még nagyobb és nemzetközibb figyelmet keltett Carr többi műve mellett az 1961-ben megjelent *What is History* című, magyarul is közzétett impozáns esszéje, amely több száz ezer példányban fogyott el, és világszerte újra és újra kiadják. Valójában az esszé az ún. Trevelyan-előadások szövegei, amelyeket Carr 1961 júniusa és márciusa között tartott Cambridge-ban, zsűfőliség megtelt előadóteremben. Ezek az előadások Collingwoodot, Croce-t, Rankét, Marxot idézve kifejezték Carr alapvető meggyőződését a fejlődésről a történelem folyamán. A több évtizedes vitához kitűnő humorral s némi cinizmussal fűszerezett okfejtés ez a mű, amely olyan alapvető kérdésekről, mint az ok és okozat, szabad akarat és meghatározottság, az egyén és társadalom viszonya, valamint az objektivitás és szubjektivitás kérdéséről ad számot.

Carr életpályája bizonyos fokokig magyarázatot nyújt munkáihoz. Művei ugyanis az érzékeny ember, a reálpolitikus tulajdonságait és felkészültségét sugározzák. Az élete második felében főleg tudósi minőségben működő Carr korábban diplomáciai szolgálatot teljesített a Foreign Office alkalmazásában, és befolyásos újságíró volt a kritikus időkben a *The Times* című napilapnál.

Cambridge-i egyetemi évei után, az első világháború idején került külügyi szolgálatba. Eleinte a cári Oroszországgal kapcsolatos kereskedelmi ügyletekkel foglalkozott, majd az új szovjet köztársaság idején több megbízatása volt. Mint fiatal diplomata részt vehetett a háborút követő béketárgyaláson. Személyes élményként élte át az oroszországi forradalmi eseményeket s következményeit – így nyerve szubjektív ösztökélést élete fő művéhez. Az 1920-as évek végén a rigai brit nagykövetségen kapott beosztást, itt határozta el, hogy megtanul oroszul és az orosz irodalmat fogja tanulmányozni. Ezeknek az éveknek volt a terméke a *The Romantic Exiles* című műve.

A negyvenes évek elején és a második világháború idején feljegyzései a Foreign Office-ban, írásai a *The Times* hasábjain véleményformáló erővel hatottak, és nagy szerepet játszottak a második világháborút követő években, majd a hidegháború időszakában. A Szovjetunióval kapcsolatos előítéletmentes véleménye és javaslatai miatt az eluralkodó hidegháborús légkörben nem jutott katedrához. De forráskutató külföldi úttjár az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban lehetővé tették úttörő szovjetológiai munkásságát. Szétlén parasztpolitikájának ábrázolásával, majd – ötvözve hivatali és tudósi munkáját – diplomáciai műveivel Carr egyértelművé tette kimagasló értékeit a tudományos és – hozzáértő – politikai körökben.

A kötetben szó esett – különösen a bírálói által hangsúlyozott – emberi gyengéiről. Carr hetvenes évei végéig szinte minden erejét és figyelmét munkáinak szentelte. Ugyanakkor igen rezdülékeny belső életet élve igényelte azt, hogy valaki törődjön vele mint élettárs, mint osztatlan résztvevője életének. Olyan kapcsolatot igényelt, amelyben a szellemi együttműködés alap volt, és sokáig meghatározta az érzelme és érzések összhangját. Ez mindhárom hosszabb ideig tartó kapcsolatában sikerrel működött mindaddig, míg élettársai ki nem fáradtak, mondhatni, "ki nem dőltek" e nagy és szorgalmas elme szolgálatában. A munkájának élő és abba merülő Carr már a bekövetkezett elhidegüléseken nem tudott, és – a következő megértő léleknek feltárva problémáit – nem is akart változtatni. Életrajzírója nagyon finoman és szemléletesen illesztette be Carr magánéletének e problémáját: elvárásait a szeretett lényektől és munkája miatt azok elvárásainak viszonzatlanságát. A szeretetre vágyó, igen kicsiszolt agyú, szorgalmas tudós nem tudta megoldani mások és a maga igényeinek összhangját.

Az egyébként példás műből – szinte érthetetlen módon – hiányzik a forrásjegyzék, a felhasznált irodalom közele.

ISZTORICESZKIJ OPŰT VZAIMOGYEJSZTVIJA ROSSZISZKOJ I GERMANSZKOJ SZOCIALDEMOKRATII

(Az orosz és a német szociáldemokrácia kölcsönös kapcsolatainak
történelmi tapasztalatai)

Moszkva, 1998. 253 p.

A kötet, a Szociális és Nemzeti Problémák Független Orosz Intézete és az Ebert Stiftung közös kiadványa az orosz és német szociáldemokrata történészek 1998 márciusában rendezett konferenciájának előadásait tartalmazza. Egyfelől a jelzett új orosz intézettel nálunk nem sokan tartanak kapcsolatot, munkássága eléggé ismeretlen. Az intézet a mensevik-kutatások központjává lett. Kiadja a *Mensevikek 1917-ben* című kötet sorozatot (amelynek nálunk alig volt visszhangja), valamint nagyobb tanulmánykötetet jelentet meg, amelyben az orosz politikai pártokat mutatja be a 19. század végén és a 20. század elején. Mindezzel megalapozzák Oroszország 1917 utáni történetének feldolgozását.

Másfelől kevés az olyan történés rendezvény, amelyet magyar kutatóintézetek az Ebert Stiftunggal, illetve annak budapesti kirendeltségével együtt rendeznek, különösen munkásmozgalmi, szociáldemokrata témában, pedig alkalmakban nem lenne hiány. A moszkvai konferenciát ugyanis abból az alkalomból rendezték, hogy 1898-ban alakult meg az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt. S ezt az eseményt az Ebert Stiftung 100 év után is láthatóan jelentős történelmi eseménynek tekinti.

A konferencia megnyitóját orosz részről N. I. Gorskov (feltehetően az intézet igazgatója) tartotta. A beszéd igen jellegzetes és több szempontból is tanulságos. Elsősorban, hogy ilyen alkalomból most mit hangsúlyoznak felelős orosz történészek. Gorskov mindjárt a kezdet kezdetén aláhúzta, hogy az orosz és német szociáldemokrácia között mindig szoros volt a kapcsolat, kezdetben a fiatalabb orosz párttal szemben a német mint "idősebb testvér" adott támogatást, később viszont ez a kapcsolat az egyenjogúság alapján fejlődött tovább. Megjegyezte, illetve elismételte, hogy a német párt a II. Internacionálé életében központi szerepet játszott (kérdés, hogy mit szólnának ehhez a franciák, vagy ugyanez miként hangzott volna el egy orosz–francia konferencián).

Gorskov mindjárt megnyitója elején hangsúlyozta, hogy ezek a kapcsolatok 1917 után, de mint jelezte, az OSZDMP megalakulásának 25. évfordulójára megszakadtak, hamis pályára kerültek. Ez az orosz hazai viszonyokat illeti, hiszen az orosz mensevik emigráció jó része Németországban élt tovább. Itt utalt arra, hogy Martov és Otto Bauer között milyen személyes és eszmei barátság alakult ki, hogy Martov milyen jelentős szerepet játszott a német USPD 1920-as hallei kongresszusán. Ezt a zászlót emelte fel Martov korai halála után Dan, és igen értékes szolgálatokat tett az orosz valóság feltárásában a Berlinben megjelenő mensevik folyóirat, a Szocialiszticeszkij Vesznyik. Gorskov egyáltalán nem szólt a bolsevik–német kapcsolatokról.

A német beköszöntőt Bernd Feulenbach tartotta, aki a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) elnöksége mellől alakult Történelmi Bizottság vezetője. Feulenbach hangsúlyozta, hogy a bizottság a német történelem tanulságainak és problémáinak elemzésére hivatott. Feulenbach szintén a német és orosz szociáldemokrata kapcsolatokat állította a központba, de mindjárt hozzáfűzte: "nem valami absztrakt módon, hanem az orosz történelembe, illetőleg a Szovjetunió történetébe beágyazva". Fontos témaként jelölte meg az orosz forradalmat és a polgárháborút, csakúgy, mint az orosz emigrációt, s a Szocialista és a Kommunista Internacionálé ellentéteit. És persze a "Sztálin és a sztálinizmus" jelenségének vizsgálatát. Mindjárt ehhez hozzátette Hitler és a "nemzetiszocializmus" vizsgálatát is. Megjegyezte, hogy nem lehet megfeledkezni azokról a "korszakos jelentőségű" évekről, az 1989–91-es történeésekről, amelyek oly nagy változásokat hoztak magukkal.

Német részről a fő referátumot Helga Grebing tartotta, a göttingeni egyetem volt professzora, az Ebert Stiftung egyik vezető munkatársa, jelenleg az SPD Történelmi Bizottságának helyettes vezetője. Előadása ezúttal is nagyívű volt. Címe: *A demokratikus munkásmozgalom Európában a 19. század végén és a 20. század elején*. A tízoldalas szöveg sűrű mondanivalóját természetesen nem lehet néhány sorban elmondani. Mindjárt a címnél feltűnő a "demokratikus" jelző ilyen hangsúlyos kitétele. Grebing azaz az utóbbi időben nálunk szokatlan megállapítással nyit, hogy ez a korszak a munkásmozgalom ún. "klasszikus kora", amikor Európa csaknem valamennyi országában megerősödött és fontossá vált a munkásmozgalom. Grebing ezután felvázolt egy olyan kronológiát, amely nem szűkül le a német–orosz régióra. A korszakolás egyfelől a munkásmozgalmat, másfelől az ipari fejlődést, s magának a munkásságnak a kialakulását vette figyelembe. Ilyen alapon az első korszakot 1830-cal zárja. A második korszak 1864-ig tart. A harmadik korszak: 1864–1914. (Vagyis – érdekes módon – egy korszaknak tekinti az I. és a II. Internacionálé korát.) A negyedik korszak 1914-től 1945-ig tart. S 1945-től kezdődik az ötödik korszak (amit e helyütt ő egyáltalán nem kívánt érinteni). A harmadik főszakas jellegzetes vonásaként Grebing a nagy szociáldemokrata pártok és a velük szövetségben álló nagy szakszervezetek létrejöttét emelte ki. Ehhez hozzátette, hogy a korban a marxista felfogás elfogadása általánossá vált.

Grebing szinte a teljes európai mezőnyről, a fő pártokról rövid jellemzéseket adott – s ezeknél per-se egyenként meg is lehet állni, kiegészítéseket fűzni hozzájuk. Ami viszont jellegzetes: az áttekintés személytelen. Mintha a nagyipar kialakulása automatikusan vonta volna maga után a “hőskorszak” nagy pártjainak létrejöttét, így számos esetben kitűnik, hogy a negyedik és ötödik korszakban az akkori vezetők nem nőttek fel a feladataikhoz. Megemlékezett az 1903-as orosz pártszakadásról – és kevésbé meglepő, hogy akkortól kezdve nem rokonszenvezett a bolsevikokkal.

Szinte ugyanezt a témát vizsgálta V. V. Selohajev, az új orosz intézet közép-európai régióval foglalkozó osztályának vezetője. A német és orosz helyzetet, az alternatívákat és a pártok állásfoglalásait hasonlította össze. A konferencia jól láthatóan igen nagy figyelmet fordított a tematika historiográfiájára (főként az orosz féll!). M. I. Szmimova, a moszkvai műszaki egyetem docense előadást tartott arról, milyenek az OSZDMP historiográfiájának jelenlegi tendenciái, illetőleg mennyiben jelentkeznek még a múlt hagyományai.

Végül meg kell emlékeznünk néhány olyan jeles orosz történész előadásáról, akik ismeretesen hosszabb ideje foglalkoznak a témával, s akik közül nem egynek magyarul is jelent meg monográfiája, vagy megfordultak Magyarországon. Ezek között van Sz. V. Tyutyukin, aki a mensevikek történetéről könyvet jelentetett meg, s aki jelenleg az Orosz Tudományos Akadémia eszer forradalmakkal foglalkozó bizottságának elnöke. Tyutyukin itt az OSZDMP 1917 októbere előtti történetének hazai historiográfiáját – és ezen belül is a legutolsó, jelenlegi korszakát – elemezte.

Ezt követték az olyan orosz előadások, amelyek mintegy végigkövették az OSZDMP történetét. O. V. Volobujev arról beszélt, hogy az első, 1905-ös orosz forradalom idején az OSZDMP milyen politikai és szociológiai modellt dolgozott ki. V. V. Zvejev még korábbi időszakra nyúlt vissza. A narodnyikok és a szociáldemokraták viszonyát N. V. Blinov, a moszkvai egyetem professzora vizsgálta. A konferencia tematikájából természetesen nem hiányozhatott a nemzeti kérdés sem.

Akadtak azonban új, kevésbé kitaposott témák is. Az 1917-es orosz forradalom egy másik, régi orosz kutatója, A. P. Nyenarokov a konferencián azzal lepte meg hallgatóit, hogy az orosz–német szociáldemokrata kapcsolatokról beszélt a polgárháború éveiben. L. G. Protaszov pedig “a modern kor követelményeinek” engedve azt elemezte, hogy a parlament szerepét illetően mi volt a német és az orosz szociáldemokrata párt felfogása.

A konferencián jelen volt I. H. Urilov, aki 1997-ben jelentetett meg testes, új szemléletű és hatalmas anyagot feldolgozó monográfiát Julij Martovról. Urilov ezúttal is Martov tevékenységéről, német kapcsolatairól közölt új adatokat.

Végül B. Feulenbach vezette fel a konferenciát a jelenkorig, a szociáldemokrata pártoknak “a totalitárius” rendszerekre adott válaszait mutatva be.

Jemnitz János

SZTALIN I HOLODNAJA VOJNA

OTV. RED.: A. CSUBARJAN

(Sztálin és a hidegháború)

Moszkva, Insztitút vszeobscsej isztorii RAN, 1998. 367 p.

A balkáni válság következtében ismét feszültebbé váltak a kapcsolatok Oroszország és a Nyugat között, ami azt eredményezte, hogy az orosz társadalomban újra felerősödött a hidegháborús érzés. Minél nagyobb ma az új konfrontáció létrejöttének veszélye, annál tanulságosabbak az 1940-es évek második felének tapasztalatai, amikor is a korábbi “frontbarátságot” néhány év alatt az egykori szövetségesek éles szembenállása váltotta fel. Ezért is érthető, hogy a hidegháborúval kapcsolatos kutatások napjainkban nem kizárólag csak történelmi érdeklődésből fakadnak.

Az itt ismertetendő könyv egy, a hidegháború történetét feldolgozó nemzetközi projekt keretében jött létre. A munkálatokat a washingtoni Woodrow Wilson Központ kezdeményezte. Ennek keretében 1993 nyarán Moszkvában konferenciát szerveztek, ahol egy sor olyan előadás hangzott el, amelyek orosz párt- és külügyi levéltárak egykor titkos, nem régen felszabadított anyagaira építve mutatták be a hidegháború korszakának legjelentősebb nemzetközi konfliktusait: a szovjet–jugoszláv szakítást (1948), a magyar és a szuezi (1956), a berlini (1961), a karibi (1962) és a csehszlovák (1968) válságot. A kutatások keretében jelent meg a *Holodnaja vojna. Novüie podhodü, novüie dokumentü* (Hidegháború. Új megközelítések, új dokumentumok. Moszkva, 1995) című tanulmánykötet, valamint egy széles dokumentumválogatás: *Szovjetszkij Szozjuz i vengerszkij krizisz 1956 goda* (A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság. Moszkva, 1998).

Jelen kötet tanulmányai a szovjet–amerikai – tágabb értelemben a blokkok közti – kapcsolatok történetének különböző kérdéseit mutatják be 1945–53 között. A két rendszer szembenállásának terepe ebben

az időszakban – Németország mellett – Kelet-Európa volt, ezért nem meglepő, hogy több tanulmányt szenteltek a kelet-európai problematikának: mindenekelőtt Lengyelország és Csehszlovákia szovjetizálásának. Miután Sztálin ráébredt arra, hogy országa nem eléggé felkészült egy újabb háborúra, először nem annyira az új geopolitikai szerzemények – amihez a szövetségesek is hozzájárultak Jaltában és Potsdamban – kiterjesztésére, mintsem inkább az azok feletti ellenőrzés megtartására törekedett, és ehhez a lehetőségeinek az adott pillanatban a legmegfelelőbb taktikát választotta. A szovjet rendszer átvételét a régió országainak alávetésére nem egyből és nem mindenütt alkalmazták. Mint 1939-ben a Németországgal megkötött paktum esetében, úgy 1945–46-ban is a politikai pragmatizmus időlegesen a kommunista ideológia fölé kerekedett. A régió országaiban, így Magyarországon is, a szocialista jelszavakat egy ideig háttérbe szorították. Egyes alkalmakkor a moszkvai megbízottaknak kellett a hazai kommunistákat türelemre inteni, lebeszélni olyan meggondolatlan akciókról, amelyek csak kompromittálták volna a kommunista pártokat, és így a végső osztrárc előtt meggyengítették volna társadalmi bázisukat. A stratégia, hogy a Szovjetunió érdekszféráját kiterjesztik, azonban továbbra is változatlan maradt. Sztálin és környezete, még ha egy ideig nem is hirdették, a kelet-európai országoknak egyértelműen a kommunista fejlődés perspektíváját szánták. Mint például Milovan Djilas memoárjából ismert: Sztálin 1945 áprilisában külföldi kommunisták, a jugoszláv delegáció előtt nyíltan megmondta, bárki, aki a háború során bizonyos területeket elfoglal, azokra kiterjeszti a saját rendszerét, másként ez elképzelhetetlen. 1947 közepén, amikor a kelet-európai országoknak felajánlották a Marshall-segélyt, Sztálin komolyan tartott a nyugati befolyás megerősödésétől, és véglegesen elutasított minden olyan törekvést, amely a már meglévő és érezhető európai szakadás megállítására és visszafordítására irányult. Az erő politikáját választotta.

Amilyen mértékben romlottak a Szovjetunió kapcsolatai a Nyugattal, olyan gyorsan vált a szovjet érdekszféra egy közös központból irányított, mindenütt a kommunista pártok monopol uralmára épülő homogén blokká. Ezt a célt szolgálta 1947 őszen a Kominform létrehozása, amelynek az volt a feladata, hogy a pártok közti, a kominternes időkből megmaradt hierarchikus rendet államok közti viszonyra alakítsa át. A Kominform II. kongresszusának (1948) az volt a küldetése, hogy a kelet-európai táboron belül véget vessen mindenféle határozatlanságnak, "ingadozásnak", "eszmei zűrzavarnak". A titói Jugoszlávia ellen hozott határozatok tanulsággal szolgáltak a többi ország számára is.

Valentyina Marina cikkében bemutatja, milyen változásokon ment át a szovjet politika Csehszlovákiával kapcsolatban 1945–48 között, milyen szerepet játszott a szovjet tényező az 1948. februári eseményekben, amelyek végül a kommunista diktatúra bevezetését eredményezték. Csehszlovákia szovjet érdekszférához kerülése kizárta annak a lehetőségét, hogy a nyugati államok a kommunizmus elvetőinek oldalán aktívan beavatkozhassanak az eseményekbe. Ugyanez történt 1956-ban Magyarországon és 1968-ban Csehszlovákiában.

A lengyelországi eseményeket tárgyaló tanulmányokban a szerzők bemutatják a sztálini vezetés nyomásgyakorló mechanizmusait, a szovjet állambiztonsági szervek szerepét Lengyelország szovjetizálásában. Különös figyelmet érdemelnek azok az adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a szovjet speciális szolgálatok közreműködésével 1946–47-ben meghamisították a lengyel nemzet fejlődése szempontjából életbevágóan fontos, az alkotmányos berendezkedésről döntő népszavazás, valamint a parlamenti választások eredményeit. Miként *Inessza Jazborovszkaja* tanulmányából kitűnik, a lengyel kommunista vezetésen belül elvi nézeteltérések voltak a szovjetekkel fenntartott kapcsolatok jellegét illetően. A kominteres tanításon át nem esett Gomuljától eltérően – aki a kapcsolatokat nagyobb egyenlőség alapján képzelte el – a pártvezetés moszkvai csoportja, élén Bieruttal, az új politikai konjunktúrában vonakodás nélkül alávetette magát a Kreml diktatúrájának. Viselkedésüknek megvolt a maga logikája. Fennállt ugyanis a reális veszélye annak, ha Lengyelország ellenkezni kezd a ráerőszakolt modellel szemben, nemcsak Jugoszlávia sorsára juthat, hanem elveszítheti azokat a területeket is, amelyeket a háború után Németországtól kapott, mivel a Szovjetunió szilárd álláspontja jelentette a garanciát az új, Lengyelország számára nagyon előnyös lengyel–német határok tekintetében. Vita tárgyát képezheti, milyen árat kellett volna fizetnie Lengyelországnak, ha megsérti a Kominform hierarchiáját.

Leonid Gibijanszkij a Szovjetunió politikáját elemzi a trieszti kérdésben. Sztálin 1945 májusában, amikor nem akarta kiélezni a viszonyt a Nyugattal, hajlott az engedményekre (Tito haserege vonuljon ki az elfoglalt városból). Lépéseinek határt szabtak egyrészt a nemzetközi erőviszonyok, másrészt pedig a szovjet külpolitika prioritásai.

A Szovjetunió és a nyugati államok német kérdésben elfoglalt álláspontját elemzi Sztálin utolsó éveiben *Alekszej Filitov*. A Kominform történetének jeles kutatója, *Grant Adibekov* ezúttal a nemzetközi szervezet hanyatlására fordítja a figyelmét. A Tájékoztató Irodát Sztálin azért hozta létre, hogy ellenőrzése alatt tartsa a kommunista mozgalmat az egész világon. A szervezet jelentős szerepet játszott a Jugoszlávia elleni pszichológiai háborúban az 1940-es évek második és az 1950-es évek első felében.

Sok tekintetben újdonságnak számít *Vlagyimir Pecsatnov* cikke, amelyben a szerző a szovjet propaganda mechanizmusát elemzi a nyugati országokban. A tanulmány alapján véve megcáfolja a korabeli állítást, miszerint "veszélyes fegyver" van a Kreml kezében. A háború ideje alatt hozott hatalmas áldozatok

áraként a Szovjetunió valóban nem kis politikai tőkét szerzett. Elég az amerikai hadvezetés 1945 tavaszán, az elbai találkozást megelőzően, tisztek számára kiadott utasításra utalni. Ebben az áll, hogy "a világ elismeri a Szovjetunió kormányának és hadseregének erejét, népének magas erkölcsi színvonalát és közös ügyünkért tett hatalmas hozzájárulását". A megszerzett politikai tekintélyt jól lehetett a külföldi propagandában hasznosítani, de a túlzott átideologizálás, a hozzá nem értés, a felsőbb vezetőktől való félelem, akik kellő kompetencia nélkül is beleszóltak az alkotómunkába, az újításoktól való félelem nagymértékben csökkentették hatásosságát.

Jelena Zubkova a közvéleményt vizsgálja a hidegháború éveiben. A szovjet propaganda a kialakult hidegháborús légkört arra használta fel, hogy a közelgő háború lehetőségét emlegetse, és félelmet szüljön a népbe, ami végső soron csökkentette a győzelem után be nem váltott ígéretek következtében létrejött elégedetlenség érzését, illetve segítette az indulatok keltette energiákat a külső és belső ellenség ellen folytatott, ellenőrzött harc medrébe terelni. A – mitikus vagy reális – háborús veszélyre való tekintettel a nép kész volt a további áldozatokra, a mesés életről szóló álmainak megvalósulását későbbi időkre kitolni, valamint a hatalom népszerűtlen intézkedéseit megbocsátani, amennyiben azok az új háborús konfliktus elkerülésére irányultak.

Az itt bemutatott könyv nem meríti ki a hidegháború minden kérdését. Az említett kutatási terv keretében jelenleg a hidegháború történetének fordulópontjait feltáró kollektív monográfiák készítése folyik.

Alekszandr Sztikulin

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bodnár Erzsébet, PhD, egyetemi adjunktus, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Czövek István, kandidátus, habilitált egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza

Halász Iván, egyetemi tanársegéd, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Kende Tamás, történész, Miskolci Egyetem

Lagzi Gábor, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Szili Sándor, a Magyar Russzisztikai Intézet munkatársa, Budapest

Sztikalín, Alekszandr, kandidátus, tudományos munkatárs, Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai és

Balkanisztikai Intézete, Moszkva

V. Molnár László, kandidátus, egyetemi docens, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

